

37(09)
K63

ЯН АМОС
КОМЕНЬКІ

ВИБРАНІ ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРИ

ТОМ
I

ЯН АМОС КОМЕНСЬКИЙ

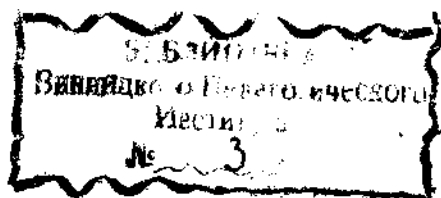
ВИБРАНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТВОРИ

ТОМ I

ВЕЛИКА ДИДАКТИКА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
З БІОГРАФІЧНИМ НАРИСОМ
І ПРИМІТКАМИ
проф. А. А. КРАСНОВСЬКОГО

ВК

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“
КИЇВ • 1940

✓

«Велика Дидактика» Я. А. Коменського — геніальний твір чеського педагога. Вона дійшла до нас через століття як незабутня «енциклопедія методики»; перекладена на всі мови світу, вона зробила цілий переворот у педагогічній науці і в шкільній справі.

Не зважаючи на релігійну оболонку, яка є відбитком часу, і релігійний світогляд Коменського, ця книга, основні дидактичні положення якої побудовані на принципах природовідповідності і сенсуалізму, є, безперечно, великою цінністю як для наших наукових працівників, професорів, аспірантів і студентів педагогічних вишів, так і для вчителів.

Радянський читач зуміє взяти з неї все краще, відкинувши все, що для нас звучить анахронізмом.

Редактор *І. П. Тертичний*
Літредактор *А. Л. Дроб'язко*

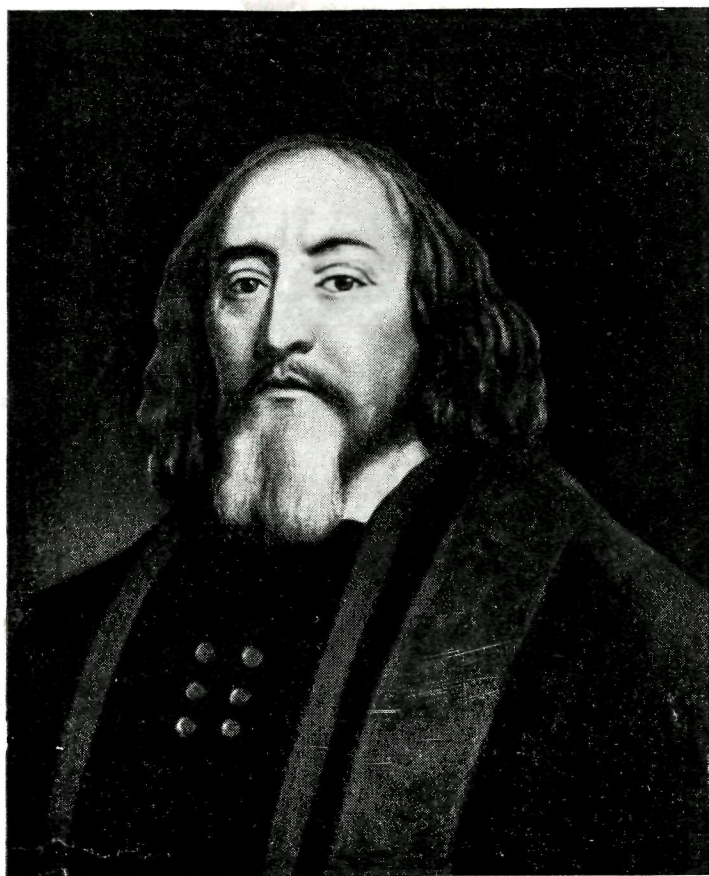
Техредактор *О. Д. Бучі*
Коректор *А. І. Хорт*

„Радшкола“. Рукопис № 77 (педаг.). БФ 1662. Зам. 706. Тираж 5200. Пап. арк. 7³/₄. Друк. арк. 15¹/₂. Обл.-авт. арк. 20,16. Формат пап. 60×92¹/₄. В 1 пап. арк. 92.000 л. тер. Здано на виробництво 10/VI 1940 р. Підписано до друку 31/X 1940 р.

Ціна книги 3 крб. 55 коп. Оправа 1 крб. 75 коп.

Книжкова фабрика вид-ва „Радянська школа“ ім. Г. І. Петровського, Харків.

Надруковано з готових матриць книжкової фабрики вид-ва „Радянська Школа“ ім. Г. І. Петровського в Харкові — у друкарні „Типолитографія Госгеоліздата“ у Львові, вул. Розвадовського, 20. — Зам. 24

Homelins

ПЕРЕДМОВА

«Велика Дидактика» Я. А. Коменського належить до першорядних творів світової педагогічної літератури. Вона була написана чеською мовою і в 1638 р. перекладена самим Коменським на латинську мову. Вперше ця краща дидактична праця великого педагога була опублікована в Амстердамському виданні педагогічних творів Коменського в 1657 р.

Наше видання «Великої Дидактики» припадає на трьохсотліття, яке сповнилося в 1938 р., а часу початкового оформлення цього твору на міжнародній латинській мові.

Історичні обставини склалися так, що «Велика Дидактика» була зовсім невідома і тільки в середині XIX ст. знову зацікавила європейських читачів як цінний твір педагогічної літератури. Вивчення її стало у всіх країнах універсальною потребою необхідною умовою педагогічної освіти для вчителів і інших працівників.

У Росії переклади цього твору Коменського почали з'являтися тільки в 60-х роках XIX ст.

«Велика Дидактика», як твір XVII ст., в основному стоїть на позиціях, що відбивають релігійний світогляд. Особливо сильно позначається це в окремих розділах. Проте, в інтересах збереження цільності цього видатного джерела для характеристики педагогічної думки XVII ст. ми подаємо в розпорядження українського читача новий, повний переклад «Великої Дидактики».

Цей переклад «Великої Дидактики» зроблено з латинського тексту, вміщеного в т. IV останнього чеського видання творів Я. А. Коменського *Veškeré dílo Jana Amosa Komenského* (Sv. IV v. Brně, 1913).

Працюючи над цим виданням «Великої Дидактики», ми мали під руками латинський текст з російським перекладом Адольфа і Любомудрова (М. 1896) і інші видання.

Скільки дозволяли особливості мови оригіналу і російської мови, ми намагалися дати точний переклад. При цьому звертали увагу на додержання настих епосі Коменського стилю, термінології і окремих виразів з галузі психології, логіки і дидактики.

У відмінну від попередніх видань «Великої Дидактики», ми звільнили текст від шрифту в розрядку, доволіно зробленого попередніми перекладачами, і берегли його тільки відповідно до латинського тексту останнього видання. Відмінно від цього останнього видання ми дозволили собі одну велику «вільність» — дали курсивом ті місця з тексту, яким ми надаємо найбільше значення. При цьому підкреслювали курсивом тільки ті місця, які, на наш погляд, дуже важливі і на думку самого автора.

Перед текстом «Великої Дидактики» ми подаємо вступну статтю, яка містить біографічний нарис і коротку характеристику цього твору. До тексту додані примітки. Наприкінці подаємо покажчик і пояснення важливіших імен, які трапляються у «Великій Дидактиці».

Як при складанні біографічного нариса, так і при роботі над примітками поясненнями імен ми використали дуже цінні вказівки С. А. Фрумова, якому вважаємо за обов'язок висловити глибоку подяку.

Проф. А. А. Красновський

Москва, 5 травня 1938 р.

ЖИТТЯ І ПЕДАГОГІЧНІ ТВОРИ ЯНА АМОСА КОМЕНСЬКОГО

(1592 — 1670)

I

Я. А. Коменський народився 28 березня 1592 р. у невеликому місті Нівніці в Моравії, в сім'ї члена громади так званих «богемських (чеських) братів». Comenius, а по-чеськи — Komensky, присвоєно було йому через те, що батьки його переселилися з містечка Комни. В студентських списках Герборнського і Гейдельберзького університетів його називають ще і Niwnizensis (Нівніченський), Niwniczenus (Нівніченець), а також Niwanus (Ніванський), а ще пізніше — Comenius Hupfobrodensis Moravicus (Коменський Венгеробродський Мораваннин). Всі ці три місцевості — Комна, Нівніця, Угорський Брод — лежать по сусідству. Присвоєння Яну Амосу такого роду прізвища пояснюється тим, що в ті часи в Моравії прізвищні імена ще не були остаточно встановлені.

Точно невідомо, хто були батьки Коменського. Дуже поширена думка, що батько його був мельником. Проте, за дослідженнями проф. Новака в архівах Угорського Броду з'ясовується тільки, що батько його був дуже поважаним членом «чеських братів», мав будинок на площі цього містечка, в одному дуже важливому процесі репрезентував громаду «братів».

Невідомо також, як ішло виховання Коменського в ранньому дитинстві. Припускають, проте, що забезпечене майнове становище батька Коменського і його належність до братства забезпечили Яну уважне виховання в сім'ї і в громадській школі.

З дванадцяти років Ян Амос Коменський, після смерті, в 1604 р., батьків і двох сестер залишається круглим сиротою на піклуванні родички в м. Стражніці (Stražnice).

Тут, у Стражніці, протягом одного сезону, 1604/05 рр., Коменський відвідує школу братства, як здається, підвищеного типу, яка розвиває в ньому любов до рідної мови і посилює винесену з сім'ї релігійність у душі братства.

Тільки в 1608 р., після трирічної перерви, маючи 16 років, Коменський вступає до латинської школи в Прерові. Ця школа була під опікою графа Карла Жеротінського, найосвіченішої людини свого

часу, що дістала освіту в гімназії відомого Іоганна Штурма в Страсбургу і в школах Швейцарії. Школа в Прерові працювала за статутом школи в Сент-Галлі (Saint-Gall). Не зважаючи на це, вона мало чим відрізнялася від звичайних шкіл того часу. Глибока недосконалість постановки навчальної роботи, як у цій школі, так і в інших школах того часу, стала для майбутнього реформатора виховання серйозним поштовхом до шукання більш досконалої постановки навчально-виховної справи. Недаремно пізніше Я. А. Коменський з сумом згадував свої шкільні роки віршем з Віргілія: «О, коли б Юпітер повернув мені минулі роки!». І слідом за сумними спогадами про цю школу Коменський писав: «Минулий день не повернеться, і нам лишається допомагати підростаючому поколінню»...

Уже в Прерові Коменський виявив блискучі здібності і виняткову працездатність. По закінченні школи, 30 березня 1611 р., Коменський вступав до Герборнського університету в герцогстві Нассау, в якому панувало кальвіністське богослов'я, найбільш споріднене з релігійними поглядами братства.

В Герборнському університеті на Коменського справляють найбільше враження професори Піскатор і, особливо, Альштед. Під впливом цих професорів зріють філософські і педагогічні погляди Коменського. Ці ж професори ввели Коменського і в курс так званого «хіліазму», тобто віри в тисячолітнє царювання Христа на землі, коли нібито і можливе буде ідеальне благополуччя людини. Класові джерела хіліазму, як роз'яснює Фр. Енгельс, кореняться в важкому становищі плебейів того часу: «Плебейі в цей час, — пише Фр. Енгельс, — були єдиним класом, що стояв цілком поза офіціальним суспільством. Вони стояли поза як феодалними, так і міськими зв'язками. У них не було ні привілеїв, ні власності, ні навіть обтяженого важкими повинностями володіння, яке існувало в селян і дрібних городян. Вони були у всіх відношеннях неіснуючими і безправними...». «Це становище плебейів, — пише далі Енгельс, — пояснює нам, чому плебейська частина суспільства вже тоді не могла обмежитися самою лише боротьбою проти феодалізму і привілейованих городян; чому вона, принаймні у мріях, повинна була вийти за межі сучасного буржуазного суспільства, яке тоді ледве народжувалося; чому вона, не маючи ніякої власності, повинна була уже піддати сумніву установлення, погляди і уявлення, спільні всім суспільним формам, які ґрунтувалися на класових суперечностях. Хіліастичні мрії раннього християнства давали для цього зручний опорний пункт». Разом з тим Енгельс роз'яснює, що «передбачення комунізму фантазією стало в дійсності передбаченням сучасних буржуазних відносин»¹.

В Герборнському університеті Коменський вивчав мислителів стародавнього світу: Арістотеля, Платона, Ціцерона, Сенеку та ін. Ґрунтовно познайомився з творами гуманістів — Петра Рамуса і Людовіка Вівеса².

Проте, богослов'я в ті часи панувало. «Це верховне панування богослов'я у всіх галузях розумової діяльності, — говорять Енгельс, —

¹ Н. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, 1930, стор. 130 — 131.

² Пояснення імен див. наприкінці книги в «Показчику імен».

було в той же час необхідним наслідком того, що церква була найвищим узагальненням і санкцією існуючого феодального ладу»¹.

Це пояснює нам, чому і Коменський викладає свої педагогічні погляди в релігійно-богословській оболонці і часто наводить на підтвердження своїх педагогічних поглядів тексти з так званого «святого» письма.

Не слід забувати, що Коменський жив і творив у ті часи, коли, значно підірвана реформаційним рухом, католицька церква розпочала запеклу боротьбу з найдрібнішими відхиленнями в питаннях віри, а тим більше — з проявами вільнодумства. Вогнем і мечем католицька церква знищує представників наукового світогляду. 17 лютого 1600 р. спалений був на кострищі сміливий мислитель Джордано Бруно. У 1616 р. відбувся перший процес над видатнішим астрономом Галілеєм. У тому ж році католицька церква засудила вчення Коперніка. В 1619 р. загинув на кострищі автор «Діалогів про природу» — вільнодумець Лючініо Ваніні. У 1621 р. в Парижі спалений був Жан Фонтаньє, обвинувачений в атеїзмі. В 1633 р. суд інквізиції вдруге притягав до відповідальності Галілея, який під страхом смерті змушений був зречтись свого правильного вчення. Це — далеко не повний список злочинних убивств і процесів, проведених католицькою церквою і феодальною знаттю.

Католицька церква стала ватхненницею Тридцятилітньої війни, що безпосередньо вдарила по Коменському. Він втратив батьківщину і приречений був протягом цілого життя на вигнання. З початку Тридцятилітньої війни життява путь Коменського тісно зв'язалася з чеським народом. Коменський шукав для нього підтримки в окремих представників держав, які протидіяли католицькій реакції, прагнув усіма силами полегшити становище свого народу.

Богослов'є і католицька реакція не заглушили в Коменському здорового почуття реальної дійсності. Філологічні заняття наптовхнули його на дуже плідотворний задум збирати матеріали для розкриття багатств і красот своєї рідної чеської мови. Ще на університетській лаві він почав працювати над оригінальним для тих часів твором «Linguae Bohemicae Thesaurus» («Скарбниця богемської мови»). Це зробило Коменського одним з перших філологів нових живих національних мов. На жаль, цей твір, над яким Коменський працював більш як 40 років, загинув у вогні при розгромі Лешно поляками в 1656 р. Там же, в університеті, під впливом Альштеда зародилося в Коменського і характерне для наукового руху XVII ст. прагнення створити енциклопедію знань на рідній чеській мові, доступну широком народним масам.

У 1893 р. були знайдені окремі розділи твору Я. А. Коменського під заголовком «Amphitheatrum Universitatis rerum» («Видовище все-світу») ².

Інтерес юного Коменського до реальних знань, між іншим, відбився і в тому, що пізніше, будучи студентом у Гейдельбергу в 1614 р. він придбав відомий твір Коперніка «De revolutionibus orbium coelestium» («Про кругообертання небесних світил»).

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, 1930, стор. 128.

² Уривки цього твору опубліковані в «Veškeré Spisy», т. I, стор. 55 — 129.

Треба також згадати велику роботу, яку Коменський робив у зв'язку з читанням книг. За порадою Альштеда і Жеротінського Коменський робив записи у вигляді виписок і заміток про прочитане, зіставляючи свої особисті спостереження з думкою авторів. Ці записи Коменський робив на чеській мові для того, щоб, як він сам про це пише, вони потім могли бути використані «дорогими співвітчизниками».

У 1612 р. на з'їзді німецьких князів у Франкфурті на Майні з проектом реформи викладання виступив Ратіхія. І Коменський зачитується як самим проектом Ратіхія, так і відзивами про цей матеріал видатних професорів тих часів.

У 1613 р. Коменський подорожує по Європі і доходить до Амстердама. Повернувшись з подорожі, Коменський вступає в Гейдельберзький університет. Цей університет, як і Герборнський, щодо напряму богословської думки був більш рідний ідеям чеських братів. Хвороба примушує Коменського перервати заняття в Гейделбергу. Щоб поправити здоров'я, треба було перемінити обстановку і залишити виснажливі заняття. Коменський іде пішки з Гейделберга в Прагу, а звідти повертається на батьківщину в Моравію.

Таким чином, Коменський завершує свою освіту подорожами. Ці подорожі дали можливість Коменському скласти правильне враження про багатства і різноманітність природних умов, про промисли і заняття людей, про особливості звичаїв і мови, культури і побуту. Все це, безперечно, розширило наукові знання Коменського, надало їм життєвості і практичної значимості.

* * *

Все життя і діяльність Я. А. Коменського найтісніше зв'язані з історичною долею богемських (чеських) братів, які щодо релігійно-політичних поглядів були прямими потомками гуситів. Відомо, що чеський богослов Ян Гус за своє вчення, яке відступало від догматів католицької церкви, за постановою Констанцького собору в 1415 р. був спалений на кострищі. Послідовники Гуса поділилися на дві течії: поміркованих і більш радикальних. Радикальні послідовники Гуса, названі пізніше таборитами, боролися проти католицької церкви не тільки в питаннях релігії, а і в питаннях соціально-політичного життя.

«У таборитів, — як зазначає Енгельс, — під теократичною оболонкою виступає навіть республіканізм, що пізніше розвинувся в кінці XV і на початку XVI ст. у представників плебейства в Германії». Тому що таборити об'єднали переважно плебейські демократичні шари, проти них виступили з озброєними силами знать і буржуазія. Втомлені п'ятнадцятирічною боротьбою таборити кінець - кінцем були розбиті.

Назва «богемські брати» залишилася за рештками таборитів з 1459 р. Вони жили як одна велика сім'я, зосередившись у гірській місцевості Замберг на північному сході Богемії.

«Чеські брати» вели енергійне трудове життя, зміцнювали серед себе принцип взаємодопомоги, особливо піклувалися про дітей у сім'ї і в школі. В громадах «чеських братів» вперше починає здійснюватися

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, 1930, стор. 130.

загальне початкове навчання. Порівняно невелика громада енергійних людей стала разом з тим і національним об'єднанням, яке сприяло розвитку чеської мови і літератури.

У церковній організації братства додержувався принцип виборності адміністрації, яка повинна була піклуватися про хворих і бідних.

Питання, які стосувалися братства в цілому, залежно від їх важливості, розглядалися на загальних зборах або по округах¹.

* * *

Повернувшись у 1614 р. у Преров, Коменський був призначений керівником школи, в якій сам раніше здобув середню освіту. Коменський захоплюється педагогічною діяльністю. Тут він застосовує в своїй роботі прийоми, висунуті Ратіхієм, складає і свій методичний посібник під заголовком — «Grammaticae facillioris praecepta» («Правила більш легкої граматики»). На жаль, цей твір втрачений, і ми знаємо про нього тільки з згадки Коменського в передмові до Амстердамського видання його педагогічних творів у 1657 р.

Коли Коменському сповнилося 24 роки, братство обрало його на священника. А в 1618 р. його перевели в одне з квітучих міст Богемії, у Фульнек, на посаду священника з виконанням ректорських обов'язків у школі братства.

У цьому місті Коменський віддає всі свої сили і увагу членам своєї громади, насаджує серед них невідоме до тих часів у цій місцевості бджільництво. Він з любов'ю займається з своїми учнями. Блітку виводить їх за місто і навчає пізнавати і любити природу.

Весь вільний час Коменський присвячує читанню. Особливу увагу приділяє він вивченню іспанського філософа і педагога Людовіка Вівеса. Знайомиться з педагогічними поглядами Йог. Вал. Андрее, якого, як і Вівеса, він цитує в своїй «Великій Дидактиці». Спокійне життя у Фульнеку цілком сприяло зосередженому читанню і міркуванням.

У той же час тут Коменський займався і малюванням, і зокрема картографією. Він прекрасно виконав карту Моравії, яка була надрукована в 1627 р. під назвою «Moraviae nova et post omnes priores accuratissime delineatio». («Нова карта Моравії, старанно виконана на основі попередніх».) Ця карта багато разів перевидавалася, і нею користувалися протягом усього XVII ст.

1618 рік був останнім спокійним роком діяльності Я. А. Коменського, бо в цьому році з'явилися передвісники Тридцятилітньої війни, яка приречла Коменського на скитання до кінця його життя.

* * *

Перші удари Тридцятилітньої війни впали на Чехію як на державу з найбільш радикальним протестантським населенням, яка безпосередньо належала Габсбургам. Просування імператорських військ

¹ Своєрідною конституцією «братства» було положення, яке читалося в «Rat'o disciplinae ordinisque ecclesiastici in Unitate Fratrum Bohemorum». Див. Věškeré Spisy, t. XVIII.

у північно - західному напрямі до торгових водних шляхів загрожувало інтересам Данії, Швеції, Голландії, Англії і Франції. Цим пояснюється роль названих держав у Тридцятилітній війні і разом з тим — у боротьбі з католицькою реакцією, а також, як побачимо далі, і те, чому Коменський протягом усього дальшого свого життя має тісні стосунки з представниками саме цих держав. З 1625 по 1629 р. у Тридцятилітній війні бере діяльну участь Данія; з 1629 по 1635 р. — Швеція і, нарешті, найдовший період війни, з 1635 по 1648 р. проходив з участю Франції.

На початок війни Чехія мала самостійність, надану їй за так званого «Грамотою величності». Коли чехів почали утискувати, вони протестували проти цього. На сеймі магнатів, дворян і городян сталася так звана «дефенестрація», тобто викидання з вікна двох радників, які підтримували імператора. З цього моменту і рахується початок Тридцятилітньої війни. В наступному, 1619 р., Фердинанд Штірійський, не зважаючи на протест Чехії, обраний був на імператора і разом з тим, всупереч традиціям, які встановилися, претендував на чеську корону. Чехи відмовилися визнати його і королем Чехії визнали курфюрста Пфальцького, главу протестантської унії князів, вата англійського короля Якова I.

Зібравши військо, чехи спочатку діяли успішно, але потім, у 1620 р., Фердинанд, спираючись на допомогу своїх союзників по католицькій лінії, Максиміліана Баварського і Альбрехта Іспанського, розбив чеські війська у відомій битві при Білій горі. Фрідріх Пфальцький ганебно утік у Голландію.

Після цієї битви Чехія підпала найжорстокішим утискам. Пішли страти, заслання з реквізицією майна і володінь, вигнання священників, солдатські постої... У 1621 р. іспанські війська здобувають і спалюють м. Фульнек. У вогні гинуть бібліотека і рукописи Коменського, який жив там. Сам він тікає і ховається в околицях міста.

На початку 1622 р. війна приносить чуму, від якої гинуть дружина, новонароджена дитина і старший син Коменського.

Після недовгих скитань по Моравії Коменський знаходить притулок у володіннях графа Жеротінського в Брандізі на Орліці. Тут Коменський віддається роздумам про непевність людського життя. Ці думи знайшли свій вираз у творі, опублікованому пізніше в Лешно в 1631 р. під назвою «Лабіринт світу і рай серця».

Тим часом виходили один за одним декрети, які люто переслідували непокірних чехів. Як зазначає французький історик Дені, в жодній частині Габсбургської монархії католицька реакція не була така жорстока і тривала, як у Чехії. Це пояснюється тим, що ніде реформаційний рух не пустив такого глибокого коріння, як у Чехії.

Перебувати в Брандізі на Орліці Коменський не міг уже далі. Тому деякий час він ховався на кордоні Сілезії і Моравії. На нараді старійшин братства в березні 1625 р. у селі Дубравіці на Упі Коменський, разом з двома іншими пасторами, обраний був для переговорів у Лешно з Польщею про надання притулку вигнанцям. По дорозі в Лешно Коменський бачився з віщуном, Христофором Коттером, який провістив сприятливий для вигнанців кінець війни. Треба зазначити, що це був момент виняткової кризи для Коменського і його

	Die Krähe krechzet, <i>Cornix f. 3. cornicator.</i>	á á	Aa
	das Schaaf blödet, <i>Ovis f. 3. balat,</i>	b é é	Bb
	die Heuschreck zischert, <i>Cicada f. 1. stridet,</i>	ci ci	Cc
	der Wiedhopf rufft, <i>Upupa f. 1. dicit.</i>	du du	Dd
	das Kind weinert, <i>Infans c. 3. ejulat.</i>	é é é	Ee
	der Wind wehet, <i>Ventus m. 2. flat.</i>	fi fi	Ff
	die Gans gackert, <i>Anser m. 3. gingrit.</i>	g o g o	Gg
	der Mund hauchet, <i>Os n. 3. halat.</i>	h á h á	Hh
	die Maus piffert, <i>Mus m. 3. mintrat,</i> (mintriet)	i i i	Ii
	die Ente schnarrt, <i>Anas f. 3. tetrinnit,</i>	kba kba	Kk
	der Wolff heulet, <i>Lupus m. 2. ululat,</i>	lu lu lu	Ll
	der Bär brummet, <i>Ursus m. 2. mürmurat,</i>	mum mum	Mm

Gie

Илюстрована азбука в твору

	die Katze mauzet, <i>Felis</i> f. 3. clamat,	<i>nan nan</i>	N n
	der Fuhrmann ruffet, <i>Auriga</i> m. 1. clamat,	<i>ô ô ô</i>	O o
	das Bûchlein pipet, <i>Pullus</i> m. 2. pipit,	<i>pi pi</i>	P p
	der Kukuk kulet, <i>Cuculus</i> m. 2. cucular,	<i>kuk ku</i>	Q q
	der Hund marret, <i>Canis</i> c. 3. ringitur,	<i>err</i>	R r
	die Schlange zischet, <i>Serpens</i> c. 3. sibilat,	<i>si</i>	S s
	der Seher schreuet, <i>Graculus</i> m. 2. clamat,	<i>tae tae</i>	T t
	die Fule uhulet, <i>Bubo</i> m. 3. ululat,	<i>û û</i>	U u
	der Hase quächzet, <i>Lepus</i> m. 3. vagit,	<i>vâ</i>	W w
	der Frosch quacket, <i>Rana</i> f. 1. coaxat,	<i>coax</i>	X x
	der Esel gigaet, <i>Asinus</i> m. 2. rudit,	<i>yy y</i>	Y y
	die Breme summfet, <i>Tabanus</i> m. 2. stridet,	<i>ds ds</i>	Z z

A 3

I. Deus

Я. А. Коменського «Світ у малюнках».

народу. Становище Чехії було безнадійне. І при своєму ідеалістичному світогляді Коменський ладен був шукати заспокоєння навіть у віщунах, тим більше, що пророкування Коттера відповідали його великому бажанню бачити свою батьківщину вільною.

Через те саме трохи пізніше Коменський повірив аналогічним пророцтвам Христини Поцятовської, яка хворіла на галюцинації, і ще пізніше — пророцтвам свого шкільного товариша Драбіка. Проте, щоб зрозуміти цей забобон Коменського, треба згадати, що то була доба, коли Кеплер займався астрологією, а Ньютон коментував Апокаліпсис Іоанна.

Під час своїх подорожей у Лешно Коменський двічі побував у Берліні. Перебуваючи в другий раз у Берліні, Коменський бачився з дружиною екс - короля Фрідріха Пфальцьського і за її дорученням відвіз в Голландію екс - королю повідомлення про пророцтво Коттера.

Після цих подорожей, не зважаючи на небезпеки, Коменський, разом з іншими братами, ще приблизно три роки знаходив притулок у володіннях графа Садовського в Слупні. Один з вигнанців, Іоани Стадій, виховував дітей графа і часто звертався по пораду до Коменського. Одного разу влітку, під час прогулянки, Коменський і Стадій побували в замку Вільці і познайомилися з бібліотекою дворянина Цільвара Зільберштейна, що там зберігалася. Тут їм попала в руки незадовго перед тим видана німецькою мовою дидактика Іллі Бодіна. Познайомившись з змістом цієї дидактики, Коменський вирішив написати таку ж книгу (дидактику) для своїх співвітчизнян. Цей намір був схвалений близькими йому людьми. І тут же в Слупні Коменський накреслив план дидактики і написав багато розділів.

Тим часом утиски протестантів посилювалися. 31 липня 1627 р. був опублікований імператорський указ, яким католицька віра визнавалася єдиною офіційною вірою Чехії. Знаті і міським станам давалося 6 місяців, протягом яких вони могли або прийняти католицизм або відмовитися від своїх маєтків і майна і залишити країну. А селяни, які не дістали права залишити країну, під загрозою жорстоких утисків повинні були приймати католицьку віру. Тому в лютому 1628 р. більш як 30 000 протестантів різних станів: дворяни, купці, ремісники і селяни покинули батьківщину. «Чеські брати» пішли в Польщу, а моравські — в Угорщину. На кордоні, каже Коменський, вони з гірських вершин востаннє глянули на свою многострадальну батьківщину; упали на коліна, зрошуючи рідну землю своїми слізьми...

* * *

У Польщі Коменський, разом з своїми співвітчизнянами, оселився в м. Лешно (по - латинськи Lesna, по - німецьки Lissa). Перший період перебування Коменського в Польщі є найбільш плідними часами для його педагогічних праць. Тут Коменський викладає в гімназії. Як член братства, разом з двома помічниками, він займається підготовкою молодих людей, які посилаються для завершення освіти за кордон, а також наглядає за ходом їх освіти за кордоном. Ці обов'язки забирали в Коменського небагато часу, і він мав можливість віддатися читанню. Коменський уважно вивчає педагогічні твори Іллі Бодіна, Цецілія, Фрея, Ратісія, Любіна, Реніуса, Гельвінуса

і Іог. Вал. Андрее. На цей час Коменському уже добре були відомі погляди на виховання представників церковної реформації: Лютера, Кальвіна і Меланхтона, досвід шкіл єзуїтів, а також реформованих шкіл у Женеві і Страсбургу. Коменський познайомився і з творами найбільш прогресивних представників педагогіки XVI ст.: Рабле і Монтеня.

Найбільш сильний вплив на Коменського мали, безперечно, Ратіхій, Андрее і Людовік Вівес.

Дидактичні погляди Ратіхія не раз зазнавали видозмін і доповнень, як від нього самого, так і від пропагандистів його методів — гессенських професорів Тельвіга і Юнгіуса. К. Раумер формулює погляди Ратіхія в дев'яти таких коротких положеннях:

1. Все відповідно до природного порядку або течії.
2. Не більш як одно щонебудь за раз.
3. Повинно многократно повторяти одне й те саме.
4. Все спочатку на рідній мові.
5. Все без примусу.
6. Ніщо не повинне бути заучуване напам'ять.
7. Одноманітність у всіх предметах.
8. Спочатку предмет сам по собі, а потім уже керівні правила.
9. Все через досвід і дослідження через наведення»¹.

Коменський не раз звертався до вивчення дидактичних поглядів Ратіхія, навіть пробував встановити з ним особисте листування. Але з невідомих причин Ратіхій не відповів на листи Коменського. Не підлягає сумніву, що дидактичні погляди Ратіхія мали на Коменського значний вплив.

У «Великій Дидактиці» (див. «Привіт читачам», § 14) Коменський в образній формі підкреслює наступність своїх поглядів щодо поглядів Андрее і говорить про своє натхнення цим оригінальним педагогом. Як свідчать історики, Андрее був повний захоплення і енергії і інших заражав тим же. Він повставав проти механічного навчання латинської мови в учених школах і проти такого ж механічного викладання катехізису в початкових школах. Він був противником суто словесного навчання і обстоював вивчення насамперед доступних дітям реальних предметів і їх вживання в житті.

Андрее виступав проти схоластичної діалектики, яка панувала в школах, і висловлюється за вивчення в школах природознавства і математики. В основу навчання він кладе рідну мову, що не виключає вивчення латинської, грецької і єврейської мови, які в учених школах тих часів були обов'язковими предметами. Він — прихильник загальної освіти без різниці походження і статі. Жінчина, на його думку, повинна бути так само освічена, як і чоловік. Андрее повстає проти нелюдської жорстокості учителів. Свої мрії про загальне навчання Андрее подав у творі «*Reipublicae christianopolitanae descriptio*» («Опис християнської держави»). У цьому творі Андрее наслідує «Державу сонця» Томазо Кампанелли, але значно звужує його ідеї. Андрее не виходить з рамок тогочасної ідеології. Релігійне виховання він зва-

¹ Див. Раумер, История воспитания и учения, СПб, 1878, стор. 98.

жас суттю і метою всього виховання, хоч гадав, що для християнина небезпечні не науки, а неналежне користування ними.

Андрее був натхненником добродійної організації, так званого «притулку фарбарів». Ця організація існувала протягом двох століть і давала матеріальну допомогу тисячам учнів, учителям, а також хворим і покинутим вдовам і сиротам. Кишуча діяльність Андрее нерідко спрямована на захист інтересів плебейської частини суспільства, його сміливі, часто полум'яні сатиричні нападки на привілейованих противників приводили до переслідування його як світськими, так і духовними властями, які обвинувачували його в ересі. Але Андрее до смерті не складав зброї і помер з характерними словами: «Нам відрадно, що імена наші накреслені в книзі життя».

Якщо від Ратіхія, Андрее, Томазо Кампанелли і деяких інших Коменський міг взяти ідеї практичної педагогіки, то в ряду інших мислителів XVI ст. і свого часу Коменський знайшов теоретичні основи для своїх дидактичних поглядів. І тут на першому місці треба поставити вченого іспанця — гуманіста Людовіка Вівеса (1492 — 1540). Його твір «De anima et vita» («Про душу і життя») (1538) вважається передвісником нової, емпіричної психології. Вівес намагався звільнити психологію від метафізики і теології. Його не цікавило питання, що таке душа, і він вважав, що більше значення має знати, як діє душа. Тому Вівес вимагав, щоб досвід був основою всякого пізнання. Емпірично-психологічні погляди проводив він і в своїх педагогічних творах. Саме ці ідеї Коменський і цитує з Вівеса¹.

Коменський вивчав і твори Томазо Кампанелли (1561 — 1626). Широка картина його «Держави сонця» не могла не вплинути на Коменського своїми ідеями загальної освіти і вивчення світу в його наочному зображенні.

Людовіка Вівеса, Томазо Кампанеллу і Бекона Веруламського Коменський вважає славними реставраторами філософії (*philosophiae restauratores gloriosi*). Про Бекона Коменський протягом усього свого життя не переставав говорити з пошаною. Його «Instauratio magna» («Велике відновлення»)² Коменський назвав «блискучою авророю нової ери». Коменський визнавав, що Бекон дав ключ до розуміння природи і хоч не відкрив усіх її таємниць, але показав, яким шляхом треба йти, щоб їх розкрити, указавши на спостереження і індукцію³.

Читання авторів античного світу і нових часів щільно підводить Коменського до основних питань науково-філософської думки тих часів.

У ту епоху складалися основи нової науки і нової філософії всупереч застарілому схоластичному світоглядові середніх віків. Всі

¹ Див. «Велику Дидактику», V, 1; XVIII, 33; XXIII, 5.

² Це велика праця Бекона, в яку повинні були ввійти його «De dignitate et augmentis scientiarum» («Про достоїнство і ріст науки») і «Novum organon» («Новий органон»). Завданням цієї праці була реорганізація знань.

³ Цю оцінку Бекона дав Коменський у передмові до «Physicae Synopsis» («Витяг з фізики»). Як відомо, фізику написав Коменський майже одночасно з «Великою Дидактикою» чеською мовою і за кілька років до перекладу «Великої Дидактики» на латинську мову. Таким чином, можна цілком певно припустити вплив Бекона і на «Велику Дидактику».

передові філософи XVII ст. (Бекон, Декарт, Локк, Спіноза, Лейбніц) займалися проблемою методу наукового пізнання світу як засобу, з допомогою якого можна було б досягти панування людини над природою. Подібно до передових мислителів свого часу, Коменський в галузі філософії шукає наукового методу для педагогіки, щоб через навчання зробити людину не тільки розумною, а і здібною вести практично - корисну діяльність в умовах суспільних відносин, які склалися наново.

Це, характерне для передових мислителів XVII ст., прагнення через правдивий метод мислення підкорити природу практичним потребам людини відмічає К. Маркс у «Капіталі». «... Декарт, як і Бекон, — говорить він, — у зміні способу виробництва і в практичному пануванні людини над природою вбачав результат змін у методи мислення»¹.

* * *

Політичні і воєнні обставини сприятливо склалися для Чехії з того часу, як у Тридцятилітню війну була втягнута Швеція. У 1630 р. шведська армія побідоносно пройшла Германію, вторглася в Богемію, взяла Прагу, відновила в Богемії протестантську віру. У вигнанців з'явилася надія на стійкість воєнних досягнень Швеції і на скоре повернення на батьківщину. Коменський поспішає дописати останні розділи «Дидактики», тим більше, що розвиток шкільної освіти уявлявся йому єдиним надійним шляхом для відновлення Чехії і благополуччя народу. Проте, цій праці Коменського, яка призначалася спочатку для рідного народу, ще довго не довелося побачити світу.²

Коменський в цей же час написав один з кращих своїх творів «Schola materni gremii» («Школа материнського лона»), або «Materna Schola» або «Schola infantiae» («Материнська школа»), по - чеськи «Informatorium Skoly materske», по - німецьки «Informatorium der Mutterschule».

✓ Для ілюстрації деяких своїх положень, висловлених у «Дидактиці», Коменський задумав написати невеликий підручник латинською мовою. В основу цього підручника він поклав правильну думку: дати учням слова в сполученні з реальними предметами. В цей час один з його друзів звернув його увагу на аналогічну книгу ірландців, що втекли в Іспанію, братів Гільома і Жана Батеза і їх співробітника Стефана. Проте, ознайомившись з цією книгою³, Коменський не зовсім був нею задоволений і через недовгий час написав свою книгу. Спочатку ця книга була видана в 1631 р. під назвою «Janua linguarum et scientiarum omnium reserata» (Відчинені двері мов і всіх наук). Незвичайно швидко книга розійшлася по всіх країнах Західної Європи, і Коменський не мав змоги контролювати всі видання. Крім того книга перекладена була на ряд східних мов. Як зазначає П'єр Бейль, «якби Коменський видав лише цю одну книгу, він і тоді зробив би себе без-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, 1937, стор. 369.

² Закінчена була «Велика Дидактика» чеською мовою в 1632 р. Рукопис її був знайдений Єв. Пуркіне в Лешно в 1841 р., перше видання чеською мовою вийшло в Празі тільки в 1849 р.

³ «Двері мов» (іспанської і латинської) видані в Саламанці в 1611 р., в Англії — в 1615 р., з додатком французького тексту — в 1617 р.

смертним». «Відчинені двері мов» були підручником протягом XVII і XVIII ст. майже в усіх країнах. В Англії з самого початку вона вийшла двома виданнями. В Лейпцигу в 1635 р. книга була названа «золотою книгою». З Англії вона занесена була в північно-американські колонії. Перше французьке видання вийшло в Женеві в 1635 р., а потім у Парижі в 1642 р. Книга була прийнята навіть у школах єзуїтів; крім того, двічі була перевидана у Франції в XIX ст.: в 1815 і в 1898 р. Сам Коменський, проте, вважав цю книгу важкою для тих, хто починав вивчати латинську мову, і в 1633 р. видав працю «Januae linguarum reseratae Vestibulum, quo primus ad latinam linguam aditus tirunculis patetur» («Вестибулюм для новаків, які готуються до вивчення «Відчинених дверей»»). Як показує сама назва, «Вестибулюм», ця книга призначалася як початковий підготовчий підручник для тих, хто починає вивчати «Відчинені двері мов».

В той же час Коменський працює над збиранням чеських приказок, маючи на увазі пізніше видати «Adagiolum Bohemicorum farrago» («Збірка богемських приказок»). Через брак коштів книга ця лишилася невиданою.

У 1631 р. чума поширюється в Польщі. Наявні поляки не вживають ніяких заходів боротьби з лихом і ладні обвинувачувати в нещасті «чеських братів», які доглядали хворих. Коменський пише трактат про причини зарази чумою, захищає своїх співвітчизників і дає поради, як запобігти заразі.

Інтерес Коменського до реальних знань позначився в його роботі з фізики, написаній в 1632 р. — «Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis» («Огляд фізики»). Цей же предмет він викладав у вищому класі в школі в Лепно: «Rerum naturalium scientia, quod a natura est non ab arte» («Пізнання природних речей з природи, а не з науки»).

Фізика Коменського мала винятковий успіх. Вона була видана: 1) у Лейпцигу в 1633 р., 2) в Амстердамі теж у 1633 р., 3) у Парижі в 1647 р., 4) у Лондоні в 1651 р. англійською мовою, 5) розширене видання латинською мовою в Амстердамі в 1663 р., 6) найновіше видання в 1702 р. у Галлі.

В той же час Коменський написав «Astronomia ad lumen physici reformatanda» («Астрономія повинна бути реформована в світлі фізики»). Цей твір утрачений.

1632 рік приніс вигнанцям удар за ударом: перемоги імператорських військ примусили шведів відступити в Саксонію і залишити Прагу; 16 листопада був смертельно поранений Густав Адольф у битві під Лютценом. 25 листопада помер екс-король Богемії Фрідріх Пфальцський. Все це позбавляло вигнанців надії на шоре повернення на батьківщину.

При таких тяжких обставинах восени 1632 р. синод обрав Коменського в старійшини громади з обов'язками секретаря. І тут до турбот про молодих людей, які вчилися за кордоном, для Коменського приєдналася ще одна велика робота: разом з своїми помічниками Коменський повинен був підготувати до видання — чеською мовою з перекладом на латинську — «Статут братства» і «Історію переслідувань чеської церкви».

LII.

Venatus.

Die Jagd.

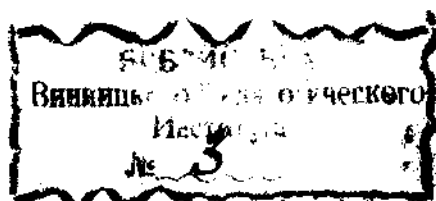

Venator 1 m. 3.
venatur feras,
dum sylvam
cingit cassibus, 2
qui tenduntur
super varos (furcil-
las.) 3

Der Jager 1
jaget das Wild,
indem er den Wald
umstellt mit Gernen, 2
welche aufgestellt werden
mit Gernstangen. 3

Fera, f. i. das Wild.
Sylva, f. i. der Wald.
Cassus, m. 1. das Gern.
Varus, m. 1. (Furcilla,
f. i.) die Gernstange.
Canis

Ілюстрація до оповідання «Полювання» в твору Я. А. Коменського
«Світ у малюнках».

Тим часом Коменський задумував уже нову науково - педагогічну роботу, якою він любовно займався до кінця свого життя, але, на жаль, так і не встиг закінчити. Спочатку він хотів назвати цю роботу «Janua regum», тобто «Двері речей» за прикладом «Janua linguarum». А потім, коли дізнався, що професор Лоренберг у Ростокі опублікував аналогічний твір під заголовком «Pansophia sive Pädia philosophica» («Загальна мудрість, або філософське виховання»), Коменський всупереч цьому вирішив скласти енциклопедію всіх наук, натхненню природою, людською свідомістю і святим писемом, і назвав її «Pansophia».

Ідея «Пансофії» Коменського зводилася до того, щоб скласти коротку і разом з тим солідну працю, яка концентрує в собі результати і останні досягнення знань про світ.

«Я почав думати, — пише Коменський, — про те, чи не виключає такого ж співчуття (як «Відчиненими дверима мов»), коли спробую зорати ниву більш реальної освіти і більш внутрішньої мудрості... Звідси виникло бажання скласти «Двері речей», або «Врат мудрості», які повинні послужити старанному в науках юнацтву для того, щоб... воно привчилося осягати внутрішню сторону речей, досліджувати, що в кожній річ своєю суттю... (щоб обійняти все, що необхідно знати, робити, у що треба вірувати і на що надіятися)».

Для здійснення цієї праці Коменський дістав від громади, «братства» дозвіл залишити Лешно і оселитися в Скоку або Остророві. В 1635 р. Коменський обраний був на ректора гімназії в Лешно.

В цей час Коменський за порадою багатьох осіб почав підготовляти переклад своєї «Дидактики» на латинську мову, про що раніше навіть не думав. Латинською мовою «Велика Дидактика»¹ повинна була стати доступною для народів різних країн, бо латинська мова тоді час була міжнародною мовою вчення і освічених людей.

Для цього Коменський почав переглядати «Дидактику», написану чеською мовою. В латинському перекладі «Дидактики» він розмістив матеріал більш методично, більш повно і точно сформулював свої педагогічні принципи. Такий перегляд чеського тексту потрібний був тим більше, що, як ми бачили, Коменський писав «Дидактику» по-чеському дуже поспішаючи.

Зміст «Великої Дидактики» латинською мовою можна подати таких частинах: 1) «Привіт читачам», звернення до «Всіх, хто керує людськими справами...» і перші 12 розділів трактують переважно питання педагогіки в широкому розумінні слова — про суть і цілі виховання, про призначення шкіл, про необхідність загального навчання та ін.; 2) розділи XIII — XXII викладають загальну дидактику й застосування принципів загальної дидактики до трьох груп навчальних предметів: мов, науки і мистецтв; 3) XXIII розділ присвячений питанням виховання моральності; 4) XXIV розділ — вихованню благочестя; 5) XXV — ставленню до язичеських книг; 6) XXVI — дисципліні; XXVII — XXXII — навчальним планам і організації навчальної роботи, системі освіти, починаючи з материнської школи і кінчаючи академіями; 7) нарешті, останній, XXXIII, розділ присвячений

¹ Schmidt, Geschichte d. Erziehung, B. III, Stuttgart, 1892, S. 197 — 198.

створенню умов для здійснення наміченого автором плану вдосконалення народної освіти.

* * *

Тим часом склалися обставини, які відіграли колосальну роль у напрямі далішньої діяльності Коменського. «Відчинені двері мов» і «Фізика» дали йому уже міжнародне ім'я. В цей час двоє молодих членів громади для закінчення наукової освіти були послані з Лешно в Англію і представлені там відомому в ті часи освіченому комерсантові, покровителю наук, Самуїлу Гартлібу¹.

Приймаючи цих молодих людей, Гартліб дізнався, що Коменський задумав писати «Пансофію», живе бідно, як і всі вигнанці. Гартліб улаштував студентів в Оксфордський університет, а Коменському послав теплого листа і деяку суму грошей. На пропозицію Гартліба Коменський послав йому деталізований начерк своєї праці про пансофію і додав до нього й зміст «Великої Дидантики». Кілька місяців Коменський ждав відповіді від Гартліба і, нарешті, замість листа, одержав пакет з книгою з Данії. Велике було здивування Коменського, коли, розпечатавши великий цей пакет, він знайшов у ньому том книги під заголовком «Conatum Comenianorum Praeludia ex bibliotheca S. V. Porta sapientiae reserata sive Pansophiae Christianae Seminarium» («Вступ до спроб Коменського, відчинені двері мудрості, або семінаріум християнської Пансофії»). В передмові, написаній Гартлібом, повідомлялося, що цей твір виданий в Оксфорді за ухвалою канцлера університету. В листі ж до Коменського Гартліб просив вибачення за поспішність видання і поясняв це технічними міркуваннями; повідомляв також, що міркування Коменського направлені на схвалення учених всіх інших європейських країн і представників різних релігійних сект, щоб збудити інтерес і знайти покровителів (меценатів) для реалізації цього проекту. Навіть більше, тому що одній людині неможливо виконати таке завдання, Гартліб радив Коменському добрати в помічники 6—8 учених, які могли б присвятити себе суто науковій роботі і систематизації уже досягнутих знань. Нарешті, тому що одне покоління не в силі здійснити весь план роботи, Гартліб пропонував заснувати, за ідеєю Бекона, колегію для універсального вивчення досягнень наук і мистецтв.

Посилаючи свій рукопис, Коменський не гадав, що його буде надруковано. Але, тому що книга була вже видана, йому нічого не лишалось робити. В 1639 р. ця книга вийшла другим виданням під назвою «Pansophiae Prodomus» («Передвісник Пансофії»). Незабаром вона була видана також у Парижі і в Лейдені, а в 1642 р.

¹ Samuel Hartlib народився в кінці XVI ст., дістав освіту в Кенігсбергу і Кембріджі; сприяв розвитку наук і об'єднанню різних протестантських церков; цікавився питанням виховання дітей і деякий час керував школою для знатних молодих людей. Великі знайомства і енергійна гуманітарна діяльність зблизили його з видатними людьми свого часу, з якими він мав дуже цікаве листування. Великодушню покровительствував він ученим і сприяв опублікуванню їх творів. Через своїх друзів Гартліб вплинув на англійський парламент, який ухвалив запросити Коменського в Англію. Через Гартліба педагогічні ідеї Коменського стали відомі англійському поетові Мільтону, який теж приділяв велику увагу питанням виховання.

вийшов і англійський переклад. Цей твір звернув на себе увагу всієї освіченої Європи. «Кожний куток Європи,— писав Гартлібу професор математики в Гамбургу Ж. А. Тасс,— жадає вивчати Пансофію або кращу дидактику. Якби Коменський не мав нічого більше, то й тог було б досить, що він дав такий поштовх умам»¹.

Ідея пансофії Коменського попала і в поле зору найвидатнішого філософів тих часів, Декарта. Ознайомившись з «Pansophiae Prodrum» і оцінюючи цю працю, Декарт визнає, що Коменський є «людиною сильного розуму і великої ідеї і, крім того, виявляє благородну ревність до суспільного блага»; гадає, що «Коменський міг би розв'язати проблему, яку він виклав краще, ніж хто інший; тільки зразки, які він подав, недостатні, щоб дати велику надію». Декарт, проте, непевний «щоб тільки в одній книзі можна було викласти всі знання в цілому і не схвалює наміру автора «сполучити релігію і істину відкриті з знаннями, які добуваються природним розумом», а також того, що Коменський зображає якусь універсальну науку, до якої схильні і яку спроможні були б засвоїти всі школярі віком до 24 років». На думку Декарта, «не слід застосовувати святе писмо для тієї мети, для якої бог не призначав його». Декарт закінчує свій лист, проти припущенням, що «автор не має наміру ні користуватися біблією в цьому розумінні, ні змішувати священні предмети з звичайними у всьому іншому його наміри виявляють стільки хорошого, що, коли навіть йому чогонебудь ще не вистачає, він не позбавляється прагати на високу повагу»².

На кінець 30-х років XVII ст. припадає твір Коменського «Faber Fortunae, sive ars consulendi sibi ipsi» («Коваль щастя або мистецтво радити самому собі»).

В той же час, за порадою проф. Курцимана, сенат муніципалітету в Бреславлі ухвалив ввести в міській гімназії, як підручники, праці Коменського «Janua» і «Vestibulum» і просив його дати вказівку, як користуватися цими книгами. У відповідь на це Коменський у 1637 склав і послав Бреславльському сенатові «Дидактичну дисертацію про спосіб вивчення латинської мови в чотирьох ступенях: через Вестбулюм, Двері, Палац і Скарбницю». Виходячи з принципів, розвинутих в неопублікованій ще «Великій Дидактиці», Коменський подав новий метод викладання латинської мови і дав пораду, як користуватися його книгами.

На 1638 рік «Велика Дидактика» латинською мовою була закінчена, і Коменський мав намір поставити її на чолі серії педагогічних творів; цю працю Коменський послав на перегляд своєму другу Іоахіму Гюбнеру. Гюбнер не оцінив цієї праці як вона того заслужувала і з великим запізненням прислав свої критичні уваги негативного характеру³. Тому Коменський і не зважився видавати «Велику Дидактику».

Під час директорства в гімназії в Лешно Коменський ставив унівські спектаклі, для яких писав п'єси. Так, у 1638 р. він напис

¹ A. Heubeger, Comenius, Paris, 1928, p. 53 — 55.

² Там же, стор. 56.

³ Див. Spisy Jana Amosa Komenského. Číslo I. Korrespondence Jana Amosa Komenského v Praze, 1897, p. 73 — 82.

«Воскреслий пинік Діоген» або «Про скорочене мистецтво філософствувати», а в 1641 р. — «Патріарх Авраам». Учнівські спектаклі, як відомо, походять ще з початку Середніх віків. Заслуга ж Коменського полягає як у складанні п'єс, так і в тому, що п'єси відбивали багатий зміст шкільних занять. Пізніше в Сарос - Потопі Коменський використував такого роду спектаклі спеціально для збудження в учнів інтересу до навчальних занять.

Тим часом успіх «Пансофії» викликав опозицію навіть серед «братів» у Польщі. Коменський примушений був дати пояснення і запропонував обміркувати справу синодальним зборам. На цей випадок він написав: «Висвітлення пансофічних спроб, зроблене в інтересах критики». Синод виправдав спроби Коменського і побажав дальшого успіху його справі.

У 1641 р. Коменського запрошують в Англію для здійснення ідеї «Пансофії».

Англійський парламент ухвалив організувати вчену колегію для розроблення «Пансофії» під керівництвом Коменського і з участю вчених інших країн. Але в цей час в Англії вибухла громадянська війна, питання культури були відсунуті на задній план, і Коменському довелося ждати результатів політичних подій.

Протягом кількох місяців перебування в Англії Коменський написав «Via lucis» («Шлях світла»), в якому проводить ідею загальної гармонії і універсальної мови й колегіуму. Слід також згадати, що з Лондона ж Коменський послав своїм співвітчизникам дуже цікавого листа, в якому виклав свої враження від інтелектуального, релігійного і соціального життя в Англії.

Даремно чекаючи кінця політичних подій в Англії, Коменський дістав від Людовіка Геера¹ дуже ласкаве запрошення переїхати в Швецію, щоб пілком віддатися науковій роботі. Англійські друзі Коменського радили йому прийняти це запрошення, але з тим, щоб він знову повернувся в Англію, коли там встановиться спокійне життя.

Треба згадати про ті напугіння, з якими виряджали Коменського з Англії в Швецію його друзі. Ці напугіння, як про це пише сам Коменський, зводилися до такого: «Пошере, не залишати пансофічних занять для другорядних занять; подруге, не витрачати часу на читання, а займатися самостійними дослідями». Друзі ждали від нього аналізу наукових досягнень, а не компіляцій, які б блискучі вони не були. Нарешті, вони вимагали від Коменського «вести досліді самому..., не шукати співробітників і не передавати цим співробітникам справи до повернення в Англію»².

Перед самим від'їздом з Англії Коменський дістав запрошення у Францію. До цього запрошення були додані великодушні обіцянки від імені кардинала Рішельє, висловлені його секретарем Россійєолом.

Хоч Франція в той час безпосередньо воювала з католицькою Германією і могла б бути дуже корисною чеським вигнанцям, Коменський з невідомих причин вважав за краще поїхати в Швецію.

¹ Людовік Геер походив з Голландії; через релігійні переконання примушений був тікати в Швецію, де був комерсантом і матеріально допомагав ученим і протестантам, зокрема чеським вигнанцям.

² A. Heuberger, Op. cit., p. 62 — 63.

Іоакім Гюбнер, що привіз відповідь Коменського в Париж, застає кардинала Рішельє уже на смертельній постелі. Від секретаря Рішельє Россіньюла, Гюбнер дізнався, що Рішельє під впливом ідей Коменського, мав намір відкрити в Парижі пансофічну школу. З смертю Рішельє цей проект відпадав.

По дорозі в Швецію, в червні 1642 р., Коменський ненадовго зупиняється в голландських містах, де його радо зустрічали представники культурного світу. Тут він дізнався, що його «Janua» перекладають на турецьку, арабську, персидську і монгольську мови.

Перебуваючи в Лейдені, Коменський відвідав Декарта, що проживав тоді на самоті в маленькому замку Ендежест за пів льє від Лейдена. Бесіда Коменського з великим філософом тривала 4 години.

З Лейдена Коменський поїхав в Амстердам, щоб подякувати місцевій консисторії за допомогу чеським вигнанцям.

Тут, у Голландії, Коменський познайомився з американцем Джоном Вайнтропом, сином губернатора штату Массачусетс, що пізніше став губернатором Коннектикута. За одними даними Вайнтроп пропонував Коменському пост ректора в Гарвардському університеті за іншими — запрошував його в Нову Англію для реорганізації освіти. У всякому разі, безсумнівно, що Коменський і його твори вже то були відомі в Америці. Очевидно, цьому сприяли молоді американці, які вчилися в англійських університетах.

По дорозі ж у Швецію Коменський з тріумфом прийнятий був в Бремені і Любеку, де його добре знали з опублікованих творів.

У Бремені, на запрошення радника муніципалітету, Коменський залишається на кілька днів, щоб з'ясувати принципи своєї «Дидактики» і «Пансофії». Тут наполегливо запрошують його залишитися для педагогічного керування школами. В Любеку сини найстарішого міського радника вітають Коменського на латинській мові і називають його своїм учителем, бо вони опанували латинську мову за його «Janua». Нарешті, дуже старий єпископ, Іоанн Матвій, представляє його своїм учениці принцесі Христині, яка теж розмовляє з Коменським латинською мовою, засвоєною нею з його «Janua».

19 серпня 1642 р. Коменський прибув у шведське місто Норкюпінг і зустрівся там з Геером. Геер направляє Коменського в Стокгольм до правителя держави, архіканцлера Оксенштірни. Оксенштірна не раз бесідував з Коменським, розповідав про свої марші надії на Ратіхія, схвалив дидактичні позиції Коменського, але відхилив його пропозицію зайнятися пансофією і, кінцево — кінцем, попросив вимагати, щоб Коменський зайнявся питаннями викладання латинської мови. Завдання, викладені Оксенштірною, підтвердив, на звання Коменського, і Геер. Інтереси «братів», надії на допомогу від Швеції в справі відновлення самостійності батьківщини, примусили Коменського згодитися на нецікаву для нього в ті часи пропозицію. Геер взявся утримувати Коменського з співробітниками давати щорічну допомогу «чеським братам». Місцем перебування Коменського на час роботи для Швеції, за взаємною згодою, обрали місто Ельбінг у Західній Пруссії.

З цими відомостями і планами на майбутнє Коменський повернувся в Лешно, передав «братам» чергову грошову допомогу від Геера

доставши довід синоду, оселився з сім'єю і чотирма помічниками в Ельбінгу.

На новому місці Коменський зайнявся насамперед «Janua linguarum», з якої, як ми вже бачили, він був не зовсім задоволений, заготовив до неї лексикон і граматику і, як третю частину, додав «Palatium» («Палац») і «Janua regum» («Двері речей, або вступ у пансофію»).

Тим часом англійські шанувателі його дуже шкодували, дізнавшись, що Коменському доводиться займатися не пансофією, а знову філологічними роботами. Гартліб писав йому: «До чого ти, смертний, прагнеш? Ти берешся за менше від того, що відповідає твоїм силам».

Робота в Ельбінгу йшла повільно. Помічники Коменського виявилися мало компетентними в справі. До цього приєдналося ще тяжке матеріальне становище, через що Коменському довелося давати і приватні уроки і проводити публічні читання. Він вагався між відчаєм і надією на успішне виконання роботи.

Між іншим, у цей час для одного з своїх учнів, Христіана Амброзіуса Кохлевського, що їхав за кордон, Коменський написав невеликий цікавий твір «Regulae vitae» («Правила життя»). У 1643 р. він опублікував у Данцігу нову роботу про пансофію. Цей твір швидко розійшовся в багатьох виданнях у Лондоні, Парижі і Амстердамі.

Коли пішла чутка, що французи посилають в Оснабрюк Гроціуса для укладання миру і замирення церков, Коменський поспішив з проханням до Оксенштірми допомогти відновленню його батьківщини. Чеські вигнанці теж і собі послали до Оксенштірми делегата з аналогічним проханням. Оксенштірна обіцяв зробити все, що тільки буде в його змозі, щоб відновити Богемію (Чехію) або, принаймні, дати можливість вигнанцям повернутися на батьківщину з збереженням прав віри.

У 1644 р. литовський князь Радзівілл пропонував Коменському для роботи над «Пансофією» свій замок у Литуані. Князь давав у розпорядження Коменського бібліотеку, нарешті, пропонував залучити вчених співробітників на вибір самого Коменського, але, маючи обов'язки перед шведами, Коменський відмовився від цієї пропозиції.

Тим часом роботи Коменського, які виникали з обов'язків його перед шведами, йшли мляво, і Коменський діставав від шведів листи, повні нарікань. У своїй відповіді Готтону від 28 вересня 1644 р. Коменський розкриває те, що мучило його серце. В цьому листі він називав свої підручники латинської мови і словники «пустим», згадує про запрошення на професуру в Трансильванію. У листі ж від 29 вересня 1644 р. до Геера Коменський вважає нарікання шведів безпідставними, бо він прикладає всіх зусиль до більш досконалого виконання своїх завдань, скаржиться, що ніхто йому не допомагає.

Труднощі, які мав Коменський в роботі для Швеції, і незадоволення шведів пояснюються, між іншим, тим, що певна група шведських лютеран обвинувачувала Коменського в пропаганді кальвінізму під виглядом пансофії, і Геер, як здається, піддавався цим чуткам.

У 1646 р. роботи Коменського для Швеції, незакінчені ще, були подані на затвердження університетського журі в Стокгольмі, яке схвалило їх.

Повернувшись із Стокгольма в Ельбінг, в перші тижні 1647 р. Ко-

менський закінчив роботу над «Linguarum methodus novissima» («Найновіший метод викладання мов»). У цьому творі він подавав метод викладання мов, зокрема латинської, на принципах своєї, ще не видаєної, «Великої Дидактики». В основному цей метод характеризується трьома особливостями: 1) паралельним вивченням предметів і слів; 2) поступовим, вільним від прогалин ходом викладання, 3) легкими і приємними для учнів прийомами викладання, які в той же час швидко ведуть до успіху і ґрунтуються на жвавій активній навчальній роботі учнів під діяльним керівництвом викладача. Щодо точності і розміреності роботи Коменський порівнює свій метод учній і пізніших роботах з роботою годинникового механізму.

Всупереч дуже поширеному в школах тих часів вивченню мов, починаючи з правил, які ілюструються прикладами і закріплюються вправами, Коменський пропонує починати вивчення мови з прикладів, аналіз яких дозволяє сформулювати правила, а потім уже переходити до вправ.

Після смерті єпископа Павла Фабріціуса союз «братів» обирає Коменського на першого єпископа. Але Коменський, щоб якнайшвидше закінчити опублікування робіт для Швеції, відмовився від цього обрання.

По закінченні робіт для Швеції Коменський відчуває значне полегшення. Його листи від 12 і 15 червня 1647 р. в Англію до Гартліба повні надій на творчу роботу в галузі пансофії.

Не встиг Коменський виконати свої зобов'язання перед шведами, як дістав запрошення в Голландію, а «брати» в Польщі і Угорщині закликали його до себе. Він вибрав останнє. Як прибув він з Ельбінга в Лешно, померла його друга дружина, Доротея, і залишила йому п'ятеро дітей.

Восени 1648 р. стало відомо, що Швеція не справдила надій чехів. При укладанні Вестфальського миру про Чехію забули зовсім. Під свіжим враженням Коменський написав Оксентієрні листа, повного гіркості і докорів, за що йому пізніше довелося просити вибачення у могутнього канцлера. У цей тяжкий період Коменський редагує «Історію братів» Ласіцького.

Повернувшись в Лешно, Коменський працює з молоддю, допомагає гімназії в справі викладання, підготовляє молодих людей до від'їзду за кордон для здобуття освіти, наглядає за наставниками в знатних родинах і видає для Швеції переглянуті підручники латинської мови.

Останні надії чеських вигнанців були втрачені, коли Вестфальський мир був ратифікований у Нюрнбергу. При поділі Європи чеська нація остаточно була віддана Габсбургам, а чеські вигнанці були забуті. В травні місяці 1650 р. зібрався синод «братів» з представників громад, розсіяних у Польщі, Угорщині, Пруссії, Сілезії, для того, щоб ухвалити рішення про дальшу долю церкви. Збори ухвалили зберегти союз і дисципліну, яку підтримували їх батьки протягом двох століть, обрати наступника єпископові, який тількищо помер, і взяти на себе долю, що випала «братам». На єпископа обраний був Коменський.

В той же час Коменський дістав нове запрошення від правителя Угорщини, Сігізмунда Ракочі, на постійну консультацію в питаннях

початкової справи в Сарос - Поток для проведення там реформи школи здійснення проекту пансофії. З цим запрошенням прийшов і лист Яна Толнея, друга Гартліба, ректора гімназії в Сарос - Потоці. Інтереси «моравських братів», що знайшли для себе притулок в Угорщині, примусили Коменського прийняти це запрошення, і він усією сім'єю переселився в Сарос - Поток.

Тут почалася енергійна робота. Коменський написав «Schola pansophica», в якій виклав думки, що здебільшого були вже опубліковані в «Pansophiae Prodomus» і викладені в невиданій ще «Великій Дидактиці» і в інших творах.

Коменський намалював план пансофічної школи з сімома класами. Перші три класи за цим планом призначаються для вивчення основ латинської мови, четвертий клас називається філософським, п'ятий відводиться логіці, шостий — політиці і останній — богослов'ю. Поряд з наведеним основним змістом пансофічної школи в ній мають місце такі загальноосвітні предмети як арифметика, геометрія, каліграфія і музика. Коменський рекомендує гімнастику і гри учнів, прогулянки або, як ми тепер би сказали, екскурсії за місто. На практиці в Сарос - Потокській школі Коменський керував улаштуванням учнівських спектаклів і сам складав драми, заповнені навчальним матеріалом. З усього цього видно, що це була хороша загальноосвітня середня школа. Школа в цілому і навіть кожний окремий клас являв собою республіку за типом античних республік з своїм сенатом, консулом і претором.

У дійсності в Сарос - Потоці Коменському вдалося розгорнути тільки три перші класи пансофічної школи. На великий жаль його, угорське дворянство, далеке від високих освітніх інтересів, не згодилося на розгортання чотирьох старших класів.

У Сарос - Потоці була опублікована промова Коменського «Про культуру здібностей», виходячи 24 листопада 1650 р., і інструкція про користування його книгами. Тут він переглянув «Vestibulum». Після своєї промови при відкритті першого класу гімназії в Сарос - Потоці Коменський переглянув «Janua linguarum» для другого класу додав до неї передмову.

14 березня 1651 р. Коменський відкрив другий клас своєї школи промовою про користь точної номенклатури речей. 10 лютого 1652 р. відкрив він третій клас промовою про легке вивчення дуже гарного і закінчив свій твір «III частина шкільного навчання, що містить прикраси мистецтв, речей і мов». Словник до цієї частини закінчений був у 1654 р.

Як і в інших випадках, енергійна робота Коменського в Сарос - Потоці підтримувалася надією, що Угорський двір відіграє значну роль у відновленні незалежності Чехії. Проте, надії ці виявилися марними. З часом найприхильніше ставлення до Коменського в Сарос - Потоці змінилося ворожим, і Коменський почав думати про від'їзд з Угорщини.

До від'їзду з Угорщини Коменський написав такі роботи, як «Воскресіння Фортій або про вигнання косності з школи», «Напутіння в моральності для юнацтва» і «Закони добре організованої школи». В останній роботі Коменський дав літературно оформлений статут

школи з рядом детальних вказівок про всі сторони життя школи. Тут уже були передбачені: місце і час навчальних занять, методи викладання, організація іспитів, або екзаменів, правила поведінки учнів і учителів, їх взаємовідносини, організація самоврядування учнів, порядок у гуртожитку для учнів, обов'язки ректора школи, учителів і т. д.

Тут же, в Сарос - Потоці, Коменський написав і «*Orbis sensualium pictus*» («Видимий світ у малюнках»). Але, не знайшовши граверів, він змушений був відкласти видання цієї роботи. Вперше цей твір опублікований був у 1657 р. в Нюрнбергу. Через два роки після опублікування «*Orbis pictus*» був перекладений на всі європейські мови і досі перевидається в багатьох країнах. Точно кажучи, перша ілюстрована навчальна книга, родоначальниця всіх наступних книг для класного читання. В цій книзі Коменський заклав основ звукового методу навчання грамоти і, разом з тим, дав одну з кращих книг для читання в класі, якою захоплювалися і дорослі. Зображення явищ природи, ремесел і інших видів людської діяльності в цій книзі є прекрасним засобом збудження уваги і інтересу дітей до читання і, разом з тим, полегшують самий процес читання і засвоєння змісту.

Коли в другій половині XVIII ст. вийшла аналогічна робота Базеда, Гете сказав, що вона своїми якостями безумовно нижча від «*Orbis pictus*» Коменського. Аналогічну думку висловлював про подібні книги свого часу і Гердер¹. Однією з особливостей даних Коменським ілюстрацій до цієї книжки є перевага в них картин, що зображають дію і показують предмети в русі.

Під час перебування Коменського в Угорщині найбільший успіх мала його «*Schola ludus*» («Школа - гра, або жива енциклопедія, тобто знання практичних Дверей мов»). В цій роботі були дані драматичні твори Коменського для школярів, перевірені на досвіді. Незадовго до від'їзду з Сарос - Поток він написав філософсько - політичний трактат під заголовком «*Gentis felicitas*» («Щастя народу»), в якому виклав потреби народів взагалі, угорського — зокрема з погляду законодавчого, економічного, соціального, релігійного і морального. В кінці цього твору Коменський звертається до князя угорського Георгія Ракочі з проханням захистити пригноблених і очистити Чехію від ворогів. 2 серпня 1654 р. Коменський залишив Сарос - Поток.

Повернувшись із Угорщини в Лешно, Коменський з допомогою своїх друзів знову продовжував свої шукання в галузі пансофізму.

В цей час несподівано вибухла війна. Польський король Ян Казимір заявив свої претензії на трон у Швеції проти Карла - Густава, двоюродного брата і наступника королеви Христини. Козаки загрожували Польщі. Князь угорський Георгій Ракочі вирішив вступити в конфлікт. Коменський узяв на себе обов'язки вести переговори про союз між Карлом - Густавом, англійським диктатором Кромвелем і князем Ракочі для захисту протестантизму в Польщі, сподіваючися цим добитися і відновлення своєї батьківщини. 5 серпня 1655 р. Карл - Густав напав на Польщу, узяв Варшаву і пішов на Краків. Значна частина польської знаті, в тому числі і князь Радзівілл, стал

¹ Schmidt, Geschichte der Erziehung, B. III, Stuttgart, 1892, S. 237.

Титульна сторінка амстердамського видання (1657) педагогічних творів Я. А. Коменського.

на бік Карла - Густава. Через симпатію до Коменського і князя Радзівілла шведи пощадили Лешно, але знатні поляки з партії католиків поклалися помститися цьому місту «еретиків».

27 квітня 1656 р. армія поляків атакувала Лешно. Не маючи засобів для захисту, жителі міста покинули своє майно і повтікали в ліси Сілезії. Багато з них по дорозі загинуло в болотах. Війська поляків пограбували місто і через три дні від Лешно залишилися лише купи попелу. Загинуло все: архів, багатороцька бібліотека, друкарня чехів та ін. Коменський втратив все цінне: бібліотеку і більшу частину рукописів, будинок, майно. Тут загинули і такі капітальні праці Коменського як «*Silva pansophica*» («Пансофічний ліс» і результат праці 44 років, «*Thesaurus*» («Скарбниця чеської мови»).

До всіх цих лих, які були результатом розгрому, прилучилися епідемічні захворювання, і чеські вигнанці, які залишилися живими, розсіялися по різних країнах: по Сілезії, Прусії, Угорщині і т. д.

У такий тяжкий момент Коменський дістав запрошення в Голландію через Лаврентія Геера, шведського посла в Амстердамі. Повний вдячності, Коменський прийняв пропозицію. Через Штеттін і Гамбург він поїхав у Голландію.

На пропозицію голландського сенату, зворушеного сумною долею чеських вигнанців, Коменський опублікував «Правдиву історичну повість про спалення Лешно в квітні 1656 р.»

Багатий Амстердам був повною протилежністю спустошеній, нещасній батьківщині Коменського.

Сенат міста Амстердама послав два мільйони флоринів нещасним чехам, запропонував Коменському почесну професуру, від чого Коменський відмовився, і 800 флоринів на рік з тим, щоб, оселившись в Амстердамі, він продовжував свої роботи над пансофією, яка обіцяла стільки для юнацтва. Нарешті, сенат ухвалив повністю опублікувати педагогічні твори Коменського, на що він дав згоду і дякував сенатові. Першою була видана «*Schola ludus*» («Школа - гра») і потім «*Opera didactica omnia*» («Педагогічні твори») ¹.

Головне місце в цьому виданні належить «Великій Дидактиці» латинською мовою, яка досі ще не з'являлася друком. Амстердамське видання педагогічних творів Коменського розпадається на чотири частини: перша частина містить твори, написані з 1627 по 1642 р., друга — праці, написані з 1642 по 1650 р. для Швеції, третя — твори, написані в Сарос - Потоці з 1650 по 1654 р., нарешті четверта частина містить вісім трактатів, написаних в Амстердамі.

Займаючись в Голландії педагогічними і пансофічними роботами Коменський опублікував пророцькі відкриття Коттера, Понятовської і Драбіка під назвою «*Lux in tenebris*» («Світло в темряві») і розіслав цей твір тільки невеликому колу осіб. У вчених колах цей твір викликав обурення проти Коменського.

Чіпляючись за віщування і віру у відкриття, Коменський все ще сподівався одного чудового дня побачити відновлення своєї батьківщини і колишніх прав «братства». В цих тонах Коменський складав звернення до урядів, послання до «братів» та ін.

¹ Титульну сторінку цього прекрасного видання подаємо тут.

Пам'ятник Я. А. Коменському в Брандізі на Орліці.

Але й серед усіх цих останніх занять і захоплення містицизмом Коменський не переставав працювати над пансофією.

Щебединою пісню 77-літнього Коменського був автобіографічний твір «Unum necessarium» («Єдине на потребу»). Підсумовуючи своє життя, Коменський висловлює своє задоволення тим, що йому випало все життя залишатися «людиною прагнень» («vir desideriorum»). «... Все мое життя, — пише Коменський, — проходило не у вітчизні, а в мандруваннях, мое пристановище завжди мінялося, і ніде не знаходив я собі певного притулку...».

15 листопада 1670 р. Коменський помер і був похований близько від Амстердама, в Наардені.]

II

Задум, план і зміст «Великої Дидактики» Коменський виразно сформулював у повному заголовку цього видатного твору. Кожне слово заголовку має в собі багатющий зміст. В дальшій характеристиці «Великої Дидактики» ми і скористуємося тією системою, яку намітив цей заголовок.

У «Великій Дидактиці» Коменський ставить собі завдання подати не суб'єктивний виклад своїх поглядів, а «старанно обдуману» тобто науково обгрунтовану теорію навчання (XVI, 4).

У ній мова йде про «універсальну теорію учти всіх усього». Таким чином, вперше в історії педагогічної думки оформляється загальна дидактика у відмінну від окремої дидактики і методик викладання окремих предметів.

Свою дидактику Коменський ставить на службу загальному навчанню, при чому ця ідея розуміється ним демократично. Коменський намічає план створення «по всіх громадах, містах і селах кожної християнської держави» таких шкіл, в яких могло б навчатися «всю людина» тієї і другої статі без всякого, де б то не було, винятку (див. також розд. IX).

Він певний, що кожна людина здібна до освіти, аби тільки були добрані до цього правильні методи. Свою впевненість Коменський обгрунтовує властивостями людського розуму, який «відзначається такою ненаситною сприйнятливістю до пізнання, що являє собою ніби прірву» (V, 4). І ніякі заперечення проти загального навчання не бентежать Коменського (XII, 12 — 17). З системи загального навчання Коменський не виключав і так званих «тупих» дітей.

Всупереч загальнопоширеним в його часи поглядам, Коменський палко захищає право жінок на однакову з чоловіками освіту. Навіть більше, можна припустити, що він є прихильником спільного навчання тієї і другої статі (див. заголовок і перший параграф IX розд.).

Діти бідняків привертають особливу увагу Коменського до себе. Він гадає, що серед них є велика кількість талантів, які без освіти марно гинуть на шкоду інтересам держави і суспільства (XI, 6). Коменського не задовольняють випадкові умови здобування освіти бідняками, наприклад «чиянебудь благодійність» (XI, 6). Він шукає шляхів і заходів не тільки для формального доступу дітей бідняків у школу, а й «до того, щоб діти найбідніших батьків могли мати дозвілля» (підкреслене мною — А. К.) відвідувати школи (XXXIII, 6).

Ще яскравіше послідовний демократизм Коменського в питанні про загальне навчання виявляється у всебічному захисті ним ідеї єдиної школи для всіх класів суспільства (XXIX, 2). Діти всіх класів суспільства, — міркує Коменський, — рівні між собою як своїми природними даними, так і призначенням. А тому всі вони повинні проходити одну й ту ж школу, в якій засвоїли б усе те, що робить людину людиною. Відповідно до цього Коменський намічає єдину систему освіти для всіх дітей і юнацтва відповідно до чотирьох вікових періодів:

1) материнську школу в кожній сім'ї — для дитячого віку до шести років;

2) школу рідної мови в кожному селі і в кожному селищі для отроцького віку з шести до дванадцяти років;

3) латинську школу в кожному місті — для юнацького віку дванадцяти до вісімнадцяти років;

4) академії в найбільших містах держави — для віку змужнілості з вісімнадцяти до двадцяти чотирьох років.

На перших трьох ступенях школа повинна навчати всіх дітей одно-

того самого — тобто пізнання світу, з тією істотною різницею, *бо на кожному наступному ступені коло виучуваних знань розширяється і самі знання поглиблюються. Інакше сказати, Коменський розвивав ідею концентричного розміщення навчального матеріалу.*

Уже в материнській школі Коменський пропонує батькам давати дітям у доступній для них формі елементи всіх знань (метафізики, яку Коменський у цьому випадку розуміє як уміння користуватися деякими загальними поняттями фізики, оптики, астрономії, географії, хронології, історії, арифметики, геометрії, статистики, механіки, діалектики, граматики, риторики, поезії, музики, економії і політики). Ідея материнської школи Коменського стала основою для пізнішого розвитку громадських форм дошкільного виховання.

*Школу рідної мови Коменський призначає для навчання дітей того, чим їм доведеться користуватися протягом усього життя. Рідну мову він оголошує основною мовою як для засвоєння знань про світ, так для опанування іноземних мов. Тому саме він і присвоює цьому ступеневі освіти назву школи рідної мови. У відмінну від звичайних у ту пору занять у початковій школі переважно елементами релігійного навчання і простої грамотності, Коменський вносить у школу рідної мови вивчення історії, географії, ремесел і значно розширяє коло реальних знань про світ. Крім того і в школі рідної мови, як і в латинській школі, Коменський пропонує навчати дітей вміння розби-
ратися в явищах громадського життя, в питаннях господарства і політики настільки, щоб діти могли розуміти, що робиться з цього погляду вдома, в селі і в місті.*

Коменський рішуче захищає єдину для всіх дітей школу рідної мови і, таким чином, вперше в історії педагогіки обґрунтовує ідею єдиної школи і наступного розміщення ступенів навчання. Він розходиться з думками якогось Цеппера і свого вчителя Альштеда; ці останні пропонували посилати в школу рідної мови «тільки тих дівчаток і хлопчиків, які пізніше будуть займатися ремеслами» (XXIX, 1), а дітей, яких батьки призначають до вищої освіти, Цеппер і Альштед пропонували посилати відразу в латинську школу, обминаючи школу рідної мови. Коменський заперечує проти такої пропозиції, бо вона привела б до того, що вищий ступінь школи, а разом з тим і керівна роль у державному і суспільному житті виявлялися б доступними тільки для дітей багатих і знатних батьків, як це справді і має місце й досі в капіталістичних країнах.

Проте, Коменський справедливо зазначає: «Адже не тільки діти багатих і знатних або урядових осіб народжуються для високих звань!» (там же).

*У навчальний план латинської школи Коменський вносить, крім традиційних семи вільних мистецтв (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика), знов таки навчальні предмети, які дають реальні відомості про світ: фізику, або, кажучи сучасною мовою, природознавство, географію, хронологію, тобто основи літочислення, історію, мораль, відводячи вивченню іноземних мов чисто службове, допоміжне значення і досить обмежений від-
різок часу.*

Нарешті, академії Коменський призначає для вищої наукової

освіти в окремих спеціальних галузях у богослов'ї, філософії, медицині, юриспруденції.

Як у заголовку, так і в змісті «Великої Дидантики» Коменський призначає школи до того, щоб усе юнацтво могло в них «навчитися всього, що потрібне для теперішнього і майбутнього життя». Виказ питання, що ж треба розуміти під виразом «навчитися всього».

Говорячи про кінцеві завдання і цілі освіти, Коменський, як мислитель XVII ст., широко користується релігійною аргументацією. Проте, навіть оперуючи текстами з так званого «святого письма», Коменський висуває і суто світські освітні завдання: 1) «бути розумним створінням» і 2) «створінням, яке має владу над іншими створіннями» і 3) «бути призначенням людини (IV, 2). Здійснення людьми цього призначення Коменський мислить не інакше, як через 1) наукову освіту і 2) моральне виховання. А те й друге Коменський виразно і ясно ставить у службу зміцненню господарської моці і впорядкованості суспільного життя національних держав, які склалися в ті часи (XXXIII, 1).

Розв'язуючи питання про зміст навчально-освітнього матеріалу Коменський намагався сполучити два принципи: принцип *енциклопедичної реальної освіти* і принцип *розвитку здібностей людини*. Для додержання першого принципу Коменський вважав необхідним «дбати і навіть добиватися того, щоб усіх навчити розпізнавати основи, властивості і цілі найважливішого з усього того, що існує і що відбувається». «Лушпинню слів», попугайській балаканині, «покидькам і чаду думок» старої школи Коменський протиставляє знання реальних речей, їх зв'язків і відношень (IV, 6; XVI, 15; XIX, 55). Навіть більше, *«треба вчити так, — пише Коменський, — щоб люди скільки це можливо, набували знання не з книг, а з неба, землі, дубів і буків, тобто знали і вивчали самі речі, а не чужі тільки стереження і свідчення про речі. А це буде значити, що ми знову йдемо слідами стародавніх мудреців, черпаючи знання не з будь-якого джерела, а з самого первообразу речей»* (XVIII, 23). Навіть викладання іноземних мов ґрунтується в Коменського на цьому принципі реальності: спочатку реальний предмет, річ, явище природи або громадського життя, потім слово або назва предмета. Недаремно Коменського називають представником «реального реалізму» протилежно словесному реалізмові, поширеному серед гуманістів.

Однак, Коменський цінує реальну енциклопедичну освіту і знання не тільки саме по собі, а і його виховну роль для розвитку духовних здібностей людини. Повний байдужості старої школи до розвитку духовних сил і задатків людини Коменський протиставляє таку освіту, яка розвивала б усі духовні сили людини і робила б її здібною до самостійного набування знань (XVIII, 17 — 27).

«Правильно навчати юнацтво, — говорить Коменський, — це значить розкривати здібність розуміти речі, щоб саме з цієї здібності ніби з живого джерела, потекли струмені (знання) подібно до того, як з бруньок дерев виростають листи, квітки, плоди ...» (XVIII, 22). Коменський оголошує рішучу боротьбу тому засвоєнню всіх знань виключно пам'яттю, яке неподільно панувало в його часи. Він пропонує при навчальних заняттях правильно сполучати роботу всіх духовних сил людини: зовнішніх органів чуттів, розсудку, пам'яті і волі.

XVII, 38, VII; XVII, 28, VII; XXVII, 7; XVI, 37, II, V). Було б, проте, помилкою припускати в Коменського недооцінку пам'яті. Він співчутливо цитує Квінтіліана і Людовіка Бівеса, які ставили завдання розширення і зміцнення пам'яті й дбайливо вказує ряд способів розвинення пам'яті (XVIII, 33, 44).

Отже, в розкритті змісту освіти Коменський намагається сполучити два принципи, які в дидактиці звичайно називаються матеріальним і формальним.

* * *

Сполучення в освіченій людині енциклопедичних реальних знань з розвитком духовних здібностей підпорядковане в Коменського завданню зробити людину розумною істотою і господарем всіх створінь, тобто такою, яка практично діє і обертає всі речі собі на користь. Цим завданням Коменський підпорядковує добір навчального матеріалу за принципом його корисності (XVIII, 3, 8), 'прийоми викладання в інтересах привабливості навчання для учнів (XVII, 1, 8, 44; XVIII, 16) і, нарешті, самий процес навчальних занять, під час якого учні вчаться не тільки знань, але й умінь і дій (XVII, 45; XVIII, 12, 15, 39; XIX, 52 — 53; XX, 16).

Щоб здійснити таке широке завдання, як учити всіх усього, Коменський пропонує учити всього *«кратко, прямо, ґрунтовно»*.

Звідси випливає прагнення Коменського знайти єдиний керівний дидактичний принцип і єдиний метод навчання для всіх предметів. Для розв'язання цього завдання він звертається до природи і намагається в законах природи знайти необхідні засоби для розв'язання проблеми (XIV, I).

У цьому напрямі Коменський іде слідом, що проклав Бекон Вулфамський в його відомому афоризмі: «Природу можна перемати, тільки скорюючись їй». У дусі цього афоризму звучить і заява Коменського: «Вихователь юнацтва, так само, як і лікар, є помічником природи, а не її господарем» (XVII, 34).

У звертанні до природи у Коменського відбивається, безсумнівно, вплив епохи Відродження, що збудила глибокий інтерес до шукань причинних і закономірних залежностей в явищах природи і до використання цих закономірностей для практичних цілей. Але разом з тим у розумінні природи Коменський вносить і зовсім чуже для час теологічне і телеологічне тлумачення. Коменський часто вдається до аналогій навчального процесу з явищами природи, які він розуміє телеологічно. Але до цих аналогій він вдавався тільки для того, щоб надати більшої переконливості своїм дидактичним положенням. Здорові, часто цінні і до нашого часу, дидактичні висновки Коменського, як видно з «Великої Дидактики», ґрунтуються не стільки на люблених ним порівняннях з зовнішньою щодо людини природою, скільки на його серйозному педагогічному досвіді і на глибокому розумінні ним природи дитини. Коменський вимагає зважати на природні сили дітей. На цьому і ґрунтується принцип природовідповідності у Коменського.

Коменський впевнений у багатстві природних задатків людей. З представниками гуманізму він бачить в особистості людини

Віньетка замість епіграфа до педагогічних творів Я. А. Коменського.

весь світ у мініатюрі; людина, за його поглядами, являє собою дивний мікрокосм з безмежними можливостями. Коменський впевнений у спонтанному, вільному русі речей до свого призначення, або, як ми сказали тепер, у вільному прояві природи за своїми власними законами. Для правильного виховання немає потреби в примусі і насильстві, а досить тільки легкого збудження, яке викликає в учнів до дії природні здорові сили і приховані можливості. *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus*. («Нехай усе вільно тече, геть насильство!»). Ця ідея художньо подана Коменським у вінєтці на титулі кожної частини його педагогічних творів. На цій вінєтці бачимо живописний ландшафт, на якому все рухається, росте, зеленіє і цвіте під благотворним промінням сонця (див. також XII, 10). А тому і в процесі навчання Коменський обстоює усунення всякого насильства примусу. Якщо навчання не викликає інтересу і старанності учня і не увінчується необхідним успіхом, то вина в цьому падає не на учнів, а на учителів (XXVI, 4; XVII, 4—1).

Ідея природовідповідності методів навчання і відповідність зокрема природним силам дітей і юнацтва приводить Коменського до сенсуалістичного розв'язання найголовнішого питання дидактики про методи навчання. «Початок пізнання,— говорить Коменський, — необхідно завжди випливає з відчуттів (адже немає нічого в умі, що раніше не було б у відчуттях). Тому слід було б починати навчання не з словесного тлумачення про речі, а з реального спостереження над ними. І тільки після ознайомлення з самою річчю нехай іде її мови, що з'ясовує справу більш всебічно» (XX, 7).

Діяльність зовнішніх органів чуттів у справі пізнання світу Коменський вважає всеосяжною: «У світі нема нічого, чого б не могла осягти обдарована чуттям і розумом людина». (V, 6). Давні відчуттів, за Коменським, є природним вихідним моментом і при викладі

(XX, 7): звернення учителя до зовнішніх органів чуттів збуджує і підтримує увагу учнів (XIX, 20 (4)); «істина і точність знання також належить не від чого іншого, як від свідчення відчуттів» (XX, 8); разом з тим відчуття в найбільшій мірі сприяють закріпленню наших знань у пам'яті (XX, 9). А тому цілком зрозуміло, що основний методичний принцип своєї дидактики Коменський формулює так: «Нехай же для учителів золотим правилом: все, що тільки можна, подавати для сприймання чуттями, а саме—видиме—для сприймання зором; слухне — слухом; запахи — нюхом, те, що підлягає смаку — смаком; поступне дотикові — через дотик» (XX, 6). На основі сенсуалізму Коменський розробляє питання про наочність викладання.

Сенсуалістичні позиції Коменського в питанні про методи викладання безумовно зберігають свою цінність і до теперішніх часів. Історично ці позиції є рішучим, серйозним і глибоким переворотом. У Коменського в процесі викладання зверталися виключно до слуху. Звук був майже єдиним містком, що з'єднував учителя з учнем. Коменський дав слуху дуже могутнього союзника у вигляді наочного поглядання і відчування предметів і явищ природи або їх наочних зображень на картині, у малюнку, а також у вигляді даних інших органів чуттів, крім зору.

Необхідно зазначити, що, ідучи шляхом сенсуалізму, Коменський тільки підводить читача до матеріалістичного погляду на світ. «Речі самі по собі,— каже Коменський,— є те, що вони є, хоч би їх ніхто не торкався ніяким розум і ніяке слово (розрядка — А. К.); але розум і слово обертаються тільки навколо речей і заважають від них, а вживані без речей, якщо припустити таку дурну й нішню спробу, вони або перетворюються в ніщо, або стають безглуздим шумом» (XXX, 5).

На основі сенсуалізму Коменський рішуче пориває з істотною близькістю схоластичного релігійно-догматичного викладання — авторитарністю. «Нічого не слід учити,— каже він,— спираючись лише на самий авторитет, але всього учити з допомогою доводів, оснований на зовнішніх чуттях і розумі» (XVIII, 28).

* * *

З найбільшою ясністю і виразністю свій природний, природовідповідний метод Коменський розкриває в розділах XVII — XIX, в яких йде про легкість (присмність), ґрунтовність і короткість (швидкість) навчання.

В основі правил *легкості* (присмності) навчання (XVII, 1 — 2 — X) у Коменського лежить загальна вимога про відповідність навчання природним здібностям дітей. Перше з цих правил має на меті подолання зайвих перешкод і труднощів при навчанні. Коменський пропонує для цього починати навчання своєчасно, коли учнів ще не засмічений неправдивими, помилковими і хибними знаннями, а то й інтересами. В центрі правил легкості навчання стоїть у нього група правил (III — VI, X), які розкривають частковості навчання про відповідність навчання до віку учнів і природних сил. Коменський вимагає уникати переобтяження учнів надмірною кіль-

кістю навчального матеріалу (правило V) і, не поспішаючи, посувати вперед (правило VI), переходити від більш легкого до більш трудного (правило IV) і від більш загального до більш окремого (правило I) все викладати одним і тим же методом (правило X). Наступну групу правил легкості навчання становлять три правила (II, VIII, IX), спрямовані на збудження і підтримання в учнів інтересу до навчання. В цих правилах Коменський пропонує подбати про підготовку в учнів любові до школи, учителів і шкільних занять (II), ве викладання всіх знань через зовнішні чуття (VIII), розкривати значення і безпосередню користь вивчуваного для учнів (IX).

Десять правил *грунтовності* навчання (XVIII, 4) у Коменського впливають в найменшій мірі з двох джерел. Одні з цих правил являють собою переважно вимоги до характеру і логічної зв'язності навчального матеріалу. Сюди належать правила: 1) про принцип корисності для добору навчального матеріалу; 2) про енциклопедичність і взаємну зв'язність подаваних знань (II); 3) про виразну відмінність одних знань від інших (VI); 4) про послідовність розміщення знань, так, щоб усе наступне спиралося на попереднє (VII); 5) про одностороннє вивчення того, що дане у взаємному зв'язку (VIII). Другий вид правил грунтовності навчання Коменський будує переважно на психологічних міркуваннях. До цього виду належать правила: 1) про зв'язність основи в розумінні різнобічної зацікавленості учнів вивчуваними знаннями (III); 2) про глибоке закріплення знань у свідомості учнів (IV); 3) про таке внадрення знань у свідомість учнів, щоб ці знання зближували і розвивали самостійне мислення і здібності учнів (4); 4) про пропорційний розподіл знань між розумом, пам'яттю і мовою (IX); 5) про часті повторення і вправи для закріплення знань (IX).

У понятті *короткості* навчання в Коменського входять два положення: поперше, положення, які стосуються скорочення навчального матеріалу, подруге, положення, які стосуються раціоналізації постановки процесу навчальної роботи.

До скорочення навчального матеріалу належить, насамперед, вимога про усунення всього некорисного (XIX, 14, VII); подруге, внесення в навчальний матеріал тільки основного, «звідки більше інше випливало само собою» (XIX, 41); потретє, зв'язність вивчаного матеріалу або, як Коменський називав, «енциклопедичність його, протилежно до уривчастості, яку він порівнює з «купою драбини» (XIX, 6); почетверте, сувору послідовність розміщення навчального матеріалу (XIX, 14, VI — VII), «щоб усе сьогоднішнє закріплювало вчорашнє і прокладало шлях завтрашньому».

Скорочення самого процесу навчальної роботи теж подає Коменський у кількох відтинках. Поперше, сюди треба віднести пропозицію «щоб усяка робота приносила більше, ніж один результат»; «завжди і скрізь брати разом те, що зв'язане одне з одним, наприклад, з'єднувати слова і речі, читання і письмо, вправи в словесі і в розвиненні ума, вивчення і викладання, веселе і серйозне...» (XIX, 44). Подруге, скороченню процесу навчальної роботи повинна сприяти одноманітність методів викладання (XIX, 14, IV). Нарешті, потреба скорочення процесу навчальної роботи залежить, за Коменським, ряду організаційних моментів: 1) один учитель для всієї школи

одного класу; 2) один і той же підручник з кожного навчального предмета; 3) «одна й та ж робота... відразу всьому класові» (XIX, 1 — III).

* * *

Із завдання утворити «всю людину» у Коменського випливає два цілі — «майстерні гуманності». Поняття про школу, як про майстерню гуманності, в Коменського має різноманітний зміст. Насамперед воно означає таку роботу школи, в наслідок якої в людині розвиваються всі її кращі якості (X, 3). Подруге, це поняття вимагає гуманного, любовного поводження учителів з дітьми в школі. По-третє, нарешті, в цій назві школи треба зробити наголос на слові «майстерня», і тоді в це поняття ввійдуть елементи планування, організації, послідовності і точності навчальної роботи, аналогічної розмірності і точності роботи в механічних мистецтвах.

В епоху Коменського навчання юнацтва в школах проходило в таких жорстоких формах, що на школи звичайно дивилися як на доми страхіття і катувань (XI, 7). Тим більша заслуга Коменського в розритті прийомів навчання і поводження з дітьми, прийомів, які облять школи домами насолоди і втіх («Користь дидактики», 4). Коменський вимагає від учителів найуважливішого, найсердечнішого, найласкавішого ставлення до учнів, вміння поєднувати в процесі викладання корисне з цікавим, серйозне з жартівливим, вміння часно підбадьорити дітей, розпалити і захопити їх винахідливістю.

Коменський прекрасно розуміє, що не можна обійтися без дисципліни, але в основу дисциплінарних заходів він покладає такі засоби, як заклик до уважності і доброї поведінки, рідше — догани і зауваження на самоті і прилюдно і тільки у виняткових випадках тяжких моральних провин — тілесну кару. Щождо самого навчання, то Коменський вимагає, щоб воно йшло без биття, без жорстокості, без будь-якого примусу, а ніби само собою.

Самий будинок школи й устаткування шкільних приміщень і прикільної ділянки повинне приваблювати учнів до школи. Школа «повинна бути світлою, чистою, прикрашеною картинами...», до школи повинні примикати майданчик для ігор і шкільний сад, що тішить ір дітей деревами, квітами, травами (XVII, 17).

До Коменського в школах фактично панувало індивідуальне навчання. Учителі витрачали величезну кількість енергії і гаяли багато часу на роботу з кожним окремим учнем, випитуючи його, роз'яснюючи йому незрозуміле, тоді як усі інші учні, навіть одного й того ж класу або займалися своєю індивідуальною роботою або пустоцями. Коменському належить честь першого виразного обґрунтування класно-групової системи занять. Він роз'яснив, як вести клас, тобто, як один учитель відразу може і повинен працювати з кількома десятками й, як мріяв сам Коменський, навіть з сотнею учнів, як ставити справу так, щоб усі учні одного й того ж класу одночасно були зайняті однією і тією ж роботою. Як цілком правильно думав Коменський, така постановка викладання скорочує і полегшує роботу учителів і, разом з тим, збуджує і підвищує увагу учнів, отже, вдосконалює навчальний процес (XIX, 16). Сформульовані Коменським правила здійснення класно-урочної системи занять задишаються прак-

тично корисними і до наших часів. Спільну роботу з усім класом Коменський рекомендує проводити як при поясненні нового навчального матеріалу, так і при перевірці і виправленні письмових робіт диктантів і стилістичних вправ (XIX, 25 — 26). В основі всіх цих правил лежить вимога цитованого Коменським латинського вірша «Якнайбільше запитувати, запитане засвоювати, того, що засвоєно, навчати інших» (XVII, 44). Розвиваючи ці правила, Коменський пропонує практикувати не тільки відповіді учнів на окремі запитання, але й зв'язний виклад учнями перед усім класом засвоєного і чергове повторення такого викладу різними учнями добивається твердого засвоєння вивченого (XVIII, 45 — 46).

Величезною історичною заслугою Коменського треба вважати освітлення питань організації навчальної роботи. Жоден мислитель до Коменського не дав такого детального викладу цього важливого питання. Коменський обстоює одночасний початок і закінчення всіма учнями навчального року, правильний розподіл часу для навчальних занять і для відпочинку (XVII, 35), забезпечення класів і учнів навчальною - допоміжним приладдям (дошки, прописи, підручники, словники, таблиці та ін.), своєчасну підготовку до занять усіх необхідних навчальних приладів (XVI, 13; XIX, 32), виразну розміреність усього ходу викладання і т. д. Високі вимоги ставить Коменський до підручників (XIX, 34).

З розгляду правил легкості, ґрунтовності і короткості навчання а також правил про організацію навчальної роботи ясно, що Коменський ставить мистецтву навчання високе, привабливе завдання. Він хоче поставити навчання «на такі тверді основи», щоб воно суворо спланованому вигляді, неминуче, з необхідністю, приводило учнів до намічених результатів (XVI, 4 — 5).

* * *

6 **Р**у «Великій Дидактиці» Коменський виклав закінчену теорію навчання. Тут узагальнено досвід передових представників людської думки його часів з питань дидактики. Як зазначають кращі знавці педагогічних поглядів Коменського¹, у «Великій Дидактиці» ми маємо ряд виняткових досягнень педагогічної думки:

- 1) Глибоке і переконливе доведення необхідності загального навчання, як одного з найважливіших засобів для благополуччя народу.
- 2) Перший обґрунтований захист права жінок на освіту, одинокі з чоловіками.
- 3) Систему шкіл, яка забезпечує широку, різнобічну освіту юнацтва на різних вікових ступенях.
- 4) Струнку систему дошкільного виховання, яка покладається батьків у сім'ї, що, разом з тим, стало основою для дальшого розвитку громадських форм дошкільного виховання.
- 5) Перше докладне обґрунтування і розкриття самостійного значення і ролі освіти в початковій школі на рідній мові.

¹ Schmidt, Geschichte der Erziehung, Stuttgart, 1892, B. III, S. 303-304.

Пам'ятник Я. А. Коменському в Прерові.

6) Критику надмірного захоплення в середній школі вивченням класичних мов на шкоду засвоєнню учнями реальних знань про світ.

7) Рішучу боротьбу з мертвущим вербалізмом і формалізмом середньовічної школи, яка заповняла уми учнів схоластичним сміттям, і виразну вимогу реальної освіти.

8) Всупереч традиційному, позбавленому плану і методу, викладанню принцип природовідповідності викладання, заснований на розумінні духовного розвитку учнів і послідовного просування їх вперед до виразно впорядкованих ступенях: від наочного споглядання до розуміння вивчуваного, від розуміння до запам'ятання і вираження в мові, від мови до вправлення в дії; просуванню вперед від легкого до трудного, від близького до віддаленого, від загального до окремого.

9) Протилежно безглуздій розтраті часу і сили учителів і учнів, при системі навчання поодиночці, що значно знижувала інтерес до викладання, практично здійсненню теорію класно - урочної системи занять.

10) Обмеження кількості часу, яка відводиться щодня на на-

вчальні заняття, і встановлення часу для відпочинку і освіження духовних сил учнів в інтересах збереження їх здоров'я.

11) Пом'ягшення шкільної дисципліни і перетворення шкільного місця пригніченості і муки учнів у місце радості для них.

12) Перетворення учителя з суворого судді й ката, що карав дітей в гуманного, уважного, кращого друга дітей.

13) Різномічне доведення необхідності перетворення всієї вчальної роботи школи і вчителя, розрахованої на пам'ять і, в кращому разі, на інтелект, у виховну роботу з глибокою увагою до розвинення моральних якостей і волі учнів.

У своїй роботі про Коменського чеська дослідниця А. Хейбергер дає йому таку оцінку, обгрунтовану авторитетними думками в сфері літератури:

Якщо Меланхтона сучасники прозвали учителем Германії, то Я. А. Коменський заслужено відомий як наставник світу («erga totum mundi»). З кожної сторінки його творів, говорить А. Хейбергер, досі лунає заклик працювати на користь миру між усіма національностями, на благо людства. Ще Лейбніц, повний захоплення першим Коменським, писав з приводу його смерті: «Настане час, Коменські коли будуть старанно розроблені твої діла, надії і навіть самі твої бажання». Готфрід Гердер ще в 1795 р. звернув увагу на виняткові заслуги Коменського в справі пробудження гуманності. Французький історик і публіцист Мішле називає Коменського світлим генієм, могутнім винахідником, Галілеєм виховання, універсальним ученим, який втратив свою батьківщину, щоб придбати світ. Бюссєс зазначає, що «Дидактика» Коменського є одним з найвизначніших трактатів, будьколи написаних у науці про виховання. Раумер вважає, що педагогічні твори Коменського являють собою невичерпну скарбницю проникливих і глибоких педагогічних думок. Деякі вчені спростовували порівнюють вплив Коменського на виховання нашого часу з впливом Коперніка і Ньютона на сучасну науку і Бекона й Декарта — на сучасну філософію¹.

Ознайомлення з творами цього великого педагога допоможе радянському вчителю в його боротьбі за нові успіхи соціалістичної школи нашої батьківщини.

Проф. А. А. Красновський

¹ Цю оцінку подаю за книгою А. Нейбергер, Comenius (Komensky) Paris, 1928, p. 239 — 240.

ВЕЛИКА ДИДАКТИКА,

ЩО МІСТИТЬ

УНІВЕРСАЛЬНУ ТЕОРІЮ УЧНТІ УСІХ УСЬОГО,

А Б О

*правдивий і старанно обдуманий спосіб створювати по всіх
общинах, містах і селах кожної християнської держави
такі школи, в яких би все юнацтво тієї і другої
статі, без всякого, де б то не було, винятку,
могло навчатися наук, вдосконалюватися
у мовках, сповнюватися благочестя і
таким чином в роки юнацтва на-
вчитися всього, що потрібне
для теперішнього і
майбутнього
життя*

КОРОТКО, ПРИЄМНО, ГРУНТОВНО,

ДЕ ДЛЯ ВСЬОГО, ЩО ПРОПОНУЄТЬСЯ,

ОСНОВИ почерпаються з самої природи речей;

ІСТИННІСТЬ підтверджується паралельними прикладами з галузі
механічних мистецтв;

ПОРЯДОК розводиться по роках, місяцях, днях і годинах, на-
решті, указується

ЛЕГКИЙ І ПРАВДИВИЙ ШЛЯХ для успішного здійснення цього
на практиці.

Лазаревич

Ціцерон 2. De dio (Про віщування).

«Який більший і кращий дар ми можемо принести державі, як той, щоб навчати і освічувати юнацтво, особливо при сучасних норах і в наш час, коли юнацтво таке зіпсуте, що його треба вгамовувати і стримувати спільними силами.»

Діоген у Стобея, 41: Τίς οὖν ἀρχὴ πολιτείας ἀνάγκη; Νετρώφ¹.

Іог. Валент. Андрее. Діалог Теофіла «Про християнську літературу»:

«Правильно керувати юнацтвом — це значить також творити і ретворювати державу. Признаюся щиро, тут мені доводилося багато думати, досліджувати, змінювати, пом'якшувати, розходячись з практикою, працювати між надією і страхом. Найрозумнішим було те, не надто засліплюватися авторитетом і не захоплюватися своїми висновками».

Також:

«Втрачати надію на успіх — безславно, нехтувати чужими поглядами — шкідливо».

Керівною основою нашої дидактики нехай буде:

Дослідження і відкриття методу, при якому учителі менше учили, учні ж більше б учились; у школах було б менше шуму, одурманної праці, а більше дозвілля, радостей і ґрунтового успіху. Християнській державі було б менше темноти, колотнечі, розбрату, а більше світла, ладу, миру і спокою.

Псал. LXVI, 2, 3.

Боже, буди милостивий до нас і благослови нас. Просвіти нас твоїм лицем твоїм, щоб ми пізнали на землі путь твою, у всіх народах слава сіння твоє.

¹ «У чому основа всякої держави?— У вихованні юнацтва».

ПРИВІТ ЧИТАЧАМ¹

1. *Дидактика є теорія навчання.* В останній час деякі видатні мужі, зворушені сізіфовою працею² шкіл, вирішили дослідити цю теорію. Але як починав їх, так і успіх були неоднакові.

2. Деякі поставили собі мету написати скорочені посібники для більш легкого викладання тільки тієї або іншої мови. Другі випускали більш швидких і коротких шляхів, щоб швидше навчити тієї або іншої науки, або того чи іншого мистецтва. Треті пропонували щонебудь інше. Але майже всі вони виходили при цьому із зовнішніх спостережень, що склалися на основі більш легкої практики, або, як говорять, а *posteriori*³.

3. Ми зважуємося обіцяти Велику Дидактику, тобто універсальне мистецтво всіх навчати всього. І при тому *навчати з певним успіхом*; так, щоб неуспіху бути не могло; *навчати швидко*, щоб ні тим, хто навчає, ні тим, хто учить, не було обтяження або нудьги; щоб навчання йшло швидше, з найбільшим задоволенням для тієї і другої сторони; *навчати ґрунтовно*, не поверхово і, отже, не для форми, але ведучи учнів вперед до істинної науки, добрих морів і глибокого благочестя. Нарешті, все це ми з'ясовуємо а *priori*, тобто з самої справжньої незмінної природи речей, точно примушуючи витікати з живого джерела невичерпні струмені; потім, з'єднуючи їх в одну велику ріку, ми встановлюємо деяке універсальне мистецтво створювати загальні школи.

4. Звичайно, те, що ми обіцяємо, дуже значне і надто бажане. І я легко передбачаю, що це комунебудь здасться скоріше мріями, ніж

¹ У найновішому виданні під ред. проф. Яна В. Нована (*Veškeré Spisy Jana Amosa Komenského, Svazek IV, v. Brně, 1903*) «Привіт читачам» вміщено після наступного в нашому перекладі розділу «Всім, хто стоїть на чолі людських установлень, правителям держав».

² Сізіфова праця — це викочування на гору каменя, який безперервно знову скочується назад. За грецькою міфологією на таку працю в підземному царстві засуджений був за розбій і зраду вбитий Тевеем Сізіф, цар Ефіри, названої пізніше Корінфом. У переносному розумінні сізіфова праця означає безцільну, даремну роботу.

³ Терміни «а posteriori» (від пізнішого), «а priori» (від попереднього) Коменський вживав тут у тому значенні, якого надавали цим термінам визначніші представники середньовічної філософії. А posteriori означало тоді доведення, що веде від наслідків до встановлення їх причин; а priori — доведення, що веде від причин до наслідків, які вони породжують. Доведення а priori вважалося більш досконалим порівняно з доведенням а posteriori. Цю перевагу своїх доведень підкреслює тут Коменський. Порівн. «Велика Дидактика», розд. XVIII, 36.

викладом суті справи. Але хто б ти не був, читачу, утримайся з своїм судженням, поки не дізнаєшся, що тут дійсного, і тоді буде можливість не тільки зробити висновок, а й висловити його. Адже, я не бажаю не кажучи вже про те, що я не намагаюся, щоб хтонебудь, захоплений нашими поглядами, висловив свою згоду з тим, що ще не досліджене. Я наполегливо прошу, переконую, наполягаю, щоб кожний, хто з'явиться дослідником цієї справи, виставляв свої власні і при тому більш досконалі погляди, що не могли б бути ослаблені ніяким облудними думками.

5. Справа ця істинно дуже серйозна і, з одного боку, повинна стати предметом спільного бажання, а з другого — їй треба зважитися спільними обміркуваннями і просувати вперед спільними сукупними зусиллями, бо вона має на меті загальне благо всього людського роду. «Який більший і кращий дар ми можемо принести державі, як не той, щоб навчати й освічувати юнацтво, особливо при сучасних умовах і в наш час, коли юнацтво таке відсутнє, що його треба вгамовувати і стримувати спільними силами». Так говорить Ціцерон. А Філіпп Меланхтон пише: «Правильно освічувати юнацтво — це має трохи більше значення, ніж підкорити Трою». Сюди ж стосується знаменитий вислів Григорія Назіанзіна: *«Освітлювати людину, істоту наймінальнішу і найскладнішу з усіх, є мистецтво з мистецтв»*.

6. Отже, запропонувати «мистецтво з мистецтв» справа надзвичайної трудності і вимагає витонченого обміркування і при тому від однієї людини, а багатьох людей, бо одна людина ніколи не була настільки проникливою, щоб від її зору не вислизнуло дуже багате.

7. Отже, з повним правом я вимагаю від моїх читачів, більшого — в ім'я блага людського роду — закласти всіх, кому дано буть познайомитися з цією справою, поперше, не вважати безглуздя, що зійшлася людина, яка приймає рішення, зважується не тільки взятися за таку трудну і таку велику справу, але й давати будьякі обіцянки, тоді що вони [рішення і обіцянки] стосуються надзвичайно рятівної мети. Подруге, нехай читачі не впадають у відчай на самому початку від того, що не вдається відразу перша спроба і задумана в наших побажаннях справа не буде нами доведена до повної досконалості. Адже насамперед необхідно, щоб народилися зачатки речей, а потім уже щоб вони зростали по своїх ступенях. Тому, як би не було недосконале наше починання і хоч би воно ще не досягало наміченої мети, воно таки сама справа покаже, що тут досягнуто найвишого ступеня, більш близького до мети, ніж це мало місце до теперішнього часу. Нарешті я благатим читачів, щоб вони приклали до справи таку увагу, старання і не тільки свободу судження, але й проникливість, які потрібні для найбільших справ. Моїм обов'язком є вказати в небагатьох словах привід до свого починання і в найпростішій формі викласти головні пункти нового починання, а потім уже одно з повним довір'ям віддати свою працю на безсторонній суд, а почасти — на дальше дослідження всіх, хто правильно мислить.

8. Це мистецтво навчати і вчитися на тому ступені досконалості до якого воно, видимо, прагне тепер піднятися, в значній мірі було невідоме попереднім вікам і, таким чином, навчальні заняття і шко-

були повні трудів і гніту, вагань і самообману, помилок і збочень, так що більш ґрунтовної освіти могли досягти лише ті, хто відзначався незвичайною обдарованістю.

9. Проте, з недавніх часів для нової ери, яка, так мовити, починається, бог став посилати вперед ніби ранішню зорю і навіяв деяким поважним мужам Германії пройнятися огидою до заплутаності вживаного в школах методу і міркувати про якийнебудь більш легкий і більш скорочений метод навчання мов і мистецтв. Вони працювали одні за одними і, таким чином, одні з них досягали поставленої мети з більшим успіхом, ніж інші. Це видно з виданих ними дидактичних книг і з їх досвідів.

10. Я розумію тут Ратіхія, Лубіна, Гельвіга, Ріттера, Бодіна, Главмія, Фогелія, Вольфштірнія і всіх інших, хто мені ще невідомий. Але кого мені слід було б назвати насамперед, так це Іоанна Валентіна Андрее (який у різних місцях своїх дорогоцінних творів прекрасно виявив хвороби як церков і держав, так і шкіл, і уривцем указав способи виправлення). І у Франції взялися до цієї тяжкої праці, при чому Жан Сесіль Фрей опублікував у Парижі в 1629 р. дидактику, яка заслуговує уваги, під заголовком «Новий і найлегший шлях до високих наук і мистецтв, мов і промов - експромтів»¹.

11. Коли, діставши звідкільнебудь можливість, я починав читати ці твори, я почував, можна сказати, невимовну насолоду, яка в значній мірі пом'якшувала мою тугу по загибелі моєї батьківщини² і про надзвичайно тяжке становище всієї Німеччини. Адже я почав надіятися, що не даремно провидіння найвищої істоти з'єднало це разом, так що і загибель старих шкіл, і утворення нових згідно з новими ідеями припадають на один і той же час. Справді, у кого виникла думка спорудити нову споруду, той звичайно вирівнює наперед площу, навіть руйнуючи стару, менш зручну й близьку до зруйнування будівлю.

12. Ця думка, кажучи, будила в мені добру надію, змішану з почуттям внутрішнього задоволення. Проте, я відчув, що ця надія слабшає в міру того, як я переконувався, що така велика справа не досить з'ясовується мною в самій її основі.

13. Бажаючи мати більш повну ознайомленість з рядом питань, а в деяких і дістати вказівки, я звернувся з листами до одного, до другого, до третього з вищеназваних осіб, але без успіху, почасти тому, що деякі надто ревниво оберігають свої відкриття для себе³, а почасти тому, що листи поверталися до мене без відповіді, бо тих, кому вони надіслані були, не знайдено.

14. Тільки один з них (найзнаменитіший І. В. Андрее) відповів нам люб'язно, що передає нам факел⁴ і трохи навіть піддав духу мені

¹ Промови - експромти — промови, які виголошуються без попередньої підготовки.

² Мова йде про Чехію в період Тридцятилітньої війни.

³ Маються на увазі такі особи, як Ратіхій.

⁴ Символічний вираз. Він означає передачу світла знань одним ученим для продовження його праці іншим, а в даному разі — в галузі педагогіки. Взятий цей вираз в стародавньої Греції. Там було у звичай святкувати через кілька років

на сміливе діло. І я, захоочений цим, частіше став роздумувати на свою спробу, поки, нарешті, нестримне прагнення стати на користь усім не спонукало мене взятися до справи ґрунтовно.

15. Тому, залишивши осторонь чужі відкриття, міркування, спостереження, настановлення, я вирішив розглянути саму справу ново і дослідити причини, основи, способи і цілі навчання (discentia) як пропонує назвати це мистецтво Тертуліан.

16. Так виник цей трактат, що викладає і з'ясовує справу по-ніше (як я сподіваюсь), ніж це було досі. Написаний спочатку моєю рідною мовою, на користь моєму народові, тепер уже, за порадою поважних людей, він перекладений на латинську мову, щоб, коли це буде можливо, послужити на загальну користь.

17. Любов велить нам не ховати зависливо від людей того, що богом дане на користь людського роду, а зробити це надбанням усього світу (так говорить д-р Д. Лубін у своїй дидактиці). Бо така природа всього хорошого (продовжує цей же письменник); його повинні давати всім, тому що все добре тим більше і дужче задовольняє всіх, чим більше і більшому числу осіб дається.

18. Крім того, існує закон гуманності, за яким кожний, хто тільки зміє, повинен негайно допомогти своєму ближньому, коли той має труднощі, особливо, коли справа йде, як у цьому починанні, не про благо однієї людини, а про благо багатьох і не тільки окремих людей, а й міст, провінцій, держав і навіть усього людського роду.

19. Якби знайшовся якийнебудь педант, який вважав би, що покликання богослова не дозволяє займатися питаннями школи, то нехай він знає, що в самій глибині моєї душі перебувала ця тяжка думка. Але я певний того, що не можу позбавитися її інакше, як тільки скоряючись богові і викладаючи перед усіма те, що навіяла мені божественна вказівка.

20. Християнські душі, дозвольте мені, прошу вас про це, говорити з вами з повною ширістю. Як відомо тим, хто ближче знає мене, людина я — незначного розуму і майже без наукової освіти. Боліючи проте, за злигодні мого часу, я надзвичайно бажаю, якщо будь-яка будьяка можливість до того, заповнити наші зяючі прогалини своїми або чужими нововведеннями, які скрізь можуть походити лиш від милостивого бога.

21. Отже, коли тут будь-що навіть правильно відкрито, то нехай це буде приписано не мені, а тому, хто з уст немовлят творить славу, хвалу, тому, хто, щоб явити себе вірним, істинним, милостивим на справді, тому, хто просить — дає, тому, хто стукає — відчиняє, тому, хто шукає — пропонує (Лука, XI, 9, 10), щоб і ми дарували нам благодуже охоче роздавали іншим. Христос мій знає, що серце моє так

свято на честь богині місяця, Бендіти (Артеміди). Під час цього свята ввечері влаштовувалися перегони на конях з запаленими фанелами в руках. Кожний попередній вершник на повному ході повинен був перекинути запалений фанел вершникові, що сів за ним, а цей останній також на повному ході повинен був підхопити палаючий фанел. — Крайній з творів Платона, «Держава» починається з повідомлення про те, що Сократ, який звичайно не виходив з межі Афін, прийшов у гавань Пірей, щоб подивитися на таке феєричне видовище.

те, що для мене немає ніякої різниці навчати і вчитися, давати відповіді і одержувати їх, бути учителем учених (якби це було у чому було дозволене) і учнем учнів (якби я міг у будьчому сподіватися на їх).

22. Отже, що дав мені господь урозуміти, те я тут і подаю всім. І так стане це загальним надбанням.

23. Коли хто знайде краще, нехай чинить так само, як і я, для того, щоб, поклавши свою міну¹ в хустку і сховавши її, не був обвинувачений у злочині господом, який хоче, щоб його раби пускали свої гроші в обіг, щоб міна кожного, виставлена у міняльника, набувала іншої міни (Лука, XI, 19).

«Шукати великого дозволено, було дозволено і завжди дозволено буде:

І праця, почата з господом, не буде марною».

¹ Міна — старогрецька грошова одиниця; 1 міна = $\frac{1}{60}$ таланта, що становило 60 драхм.

**ДО ВСІХ, ХТО СТОІТЬ НА ЧОЛІ ЛЮДСЬКИХ УСТАНОВЛЕНЬ
ДО ПРАВИТЕЛІВ ДЕРЖАВ, ПАСТИРІВ ЦЕРКОВ, РЕКТОРІВ
ШКІЛ, БАТЬКІВ І ОПІКУНІВ ДІТЕЙ**

*Благодать вам і мир від бога і отця господа нашого Ісуса Христа
у святому дусі¹.*

**Два найкращі
створіння: рай
і людина.**

також була садом утіхи для свого бога.

**Порівняння лю-
дини з раєм.**

1. Створену із земного праху людину спочатку оселив у раю насолоди, який насадив на Сході не тільки для того, щоб вона порала його і додала (Буття, II, 15), але й для того, щоб сама вона була садом утіхи для свого бога.

2. Адже, як рай був найпрекраснішою частиною світу, так і людина з усіх створінь була найпрекраснішою. Рай був насаджений на Сході. Людина створена в образ того, хто походить від початку, від днів вічності. З усіх дерев, які існували в різних місцях землі, в раю були насажені ті, які мали красивий вигляд і давали солодкі плоди. В людській нирі в єдиному цілому, зосереджені були вся світова матерія і краса і ступені їх, щоб виразити все мистецтво божественної мудрости. В раю було дерево пізнання добра і зла. Людина має розум, щоб розрізняти, і волю, щоб вибирати все, що тільки є гарного або поганого. В раю було дерево життя. У людини — саме дерево безсмертя, а саме божья мудрість, яка вічне коріння поклала в людину (Сир. I, 14). Місця насолоди для зрошення раю витікала ріка, яка потім поділялася на чотири потоки (Буття II, 10). В серце людини вливаються річки дари святого духа, щоб його зрошувати, і знову з його черева течуть джерела живої води (Іоанн, VII, 38), тобто в людині і по людині проходить різним чином божественна мудрість, ніби ріка, що розходить

¹ Все звернення до «Всіх, хто стоїть на чолі людських установлень, до вчителів держав, пастирів церков, ректорів шкіл, батьків і опікунів дітей» являється собою яскравий зразок релігійної християнської філософії історії, яка поєднує біблійним вченням про гріхопадіння і станом моралі всі тяжкі історичні фактори суспільних лих, воєн і розбрату між людьми. Можливість подолання цих лих виходить з християнського ж вчення про викуплення. Однак з допомогою майстерно добраних текстів з «святого» письма і посилань на авторитетних письменників античного світу Коменський обґрунтовує думку про необхідність усіх дбати про розвиток і процвітання шкіл у дусі гуманізму, «які стали справжніми і живими майстернями людей». При цьому він укладає величезну роль школи не тільки для впорядкування церков, а й для процвітання «держав і господарств». Таким чином, під релігійною оболонкою грядів Коменський викладає суто світські завдання і значення шкіл для розвитку суспільного життя нового часу.

всі боки. Про це також свідчить апостол, коли говорить, що через кривку став відомою началом і властям на небесах багаторізно-вита мудрість божя (Ефес. III, 10).

3. Отже, по справедливості кожна людина, якщо вона задержується там, де вона оселена, є рай утіхи для свого бога. Подібним чином сама церква, яка є зібрання відданих богу людей, дуже часто порівнюється в Письмі з рясом, садом, виноградником божим.

4. Але горе! нещастя наше! Утратили ми рай тілесних утіх, в якому ми були, а разом з ним ми втратили рай утіх духовних, яким були ми самі. Ми вигнані в земні пустині і самі стали пустинею і деяким облишеним місцем, стидким і нечистим. Невдячні ми були за те, чим щодо тіла й духу щедро нагородив нас у раю бог; тому по заслугах позбавлені ми були й того, і другого, при чому душа і тіло наше віддані були злигодням.

5. Послухаємо про це пророка, який, звертаючись до гордого і засудженого на страту тірського царя, говорить так: «Ти пробував у насолоді раю божого, твій одяг був прикрашений дорогоцінним камінням: сардом, топазом, аметистом, хризолітом і опіксом, берилом, сапфіром і смарагдом із золотом. В той день, в який тебе народжено, тобі наготовлені були літаври і сопілки. Ти став херувимом з того часу, як я помазав тебе на володаря (господаря для всіх інших створінь). Від того часу, як я тебе поставив спереду, ти був на горі святій божій, ти весь час ходив серед каміння, що горіло вогнем. Ти був досконалим на путях твоїх з дня твого народження, поки не знайшлося в тобі неправди. Від неприхотності твоєї торгівлі внутрішнє твоє сповнилося неправди, і ти согрівив. Отже, я скинув тебе з гори божої і згубив тебе та ін. Коли піднеслося серце твоє в красі твоїй, ти згубив свою мудрість, я звалив тебе на землю» та ін. (Ізек. XXVIII, 13 і далі). Звалив, бачі! і розсіяв нас у праведному гніві своєму; хоч ми були, як сад Едем, ми стали ніби занедбана пустиня.

6. Проте, слава, хвала, честь і благословення на віки хай будуть нашому богові, що змилювався над нами, що покинув нас на короткий час, але не вигнав нас у вічну пустиню. Мало того, посилаючи свою премудрість, якою створені були небеса і земля і все, милосердям своїм знову утвердив покинутий свій рай, рід людський, так що, одрізавши і обчистивши змертвіле і засохле дерево наших сердець, з допомогою сокири, пилки і скребачки закону свого прищепив нові гілки з небесного раю. А для того, щоб вони могли дати коріння і прості, зросив їх власною кров'ю і не преминув обдарувати різними дарами свого святого духа, ніби джерелами живої води, посилаючи своїх робітників, духовних садівників, які б вірно піклувалися про нове насадження бога. Адже таким чином звертається бог до нас і в особі його до інших:

«Я вложив слова мої в уста твої і тінню руки моєї я покрити тебе, щоб збудувати небеса і утвердити землю і сказати Сіонові: «Ти мій народ» (Іс., LI, 16).

Розпівтаюча
церква - рай.

7. Отже, зеленіє знову сад церкви, утіха божественного серця, як знову він говорить у Ісаї (XII, 3) «Утішить господь Сіон, утішить всі руїни його і покладе пустині його як насолоду і степ його, як сад господи. Радість і веселощі обрігуться в ньому, славословіє і співи». І у Соломона «Замкнений сад — сестро моя, невісто; замкнутий колодязь — джерело запечатане. Розсадники твої — сад з гранатовими яблуками прекрасними плодами, кіпери з народом» (Пісня пісень, IV, 12, 13). Йому відповідає невіста - церква: «О, ти сам — джерело садів колодязь живих вод, які бурхливо течуть з Лівана! Здіймися, вітри з півночі і пронесися в півдня, повій на мій сад, хай поллються його аромати. Нехай прийде любий мій у сад і нехай вкушася дорогоцінний плід його» (там же, V, 16).

Але незабаром
знову в'януть.

8. Однак, чи досить згідно з бажанням процвітає це нове насадження божого раю? Чи всі зерно щасливо проростають? Чи всі дерева нового насадження приносять народове масло, шафран, корицю, ладан, аромати дорогоцінні плоди? Послухаємо голос бога, який говорить своїм церкві: «Я насадив тебе всю як обрану лозу, найчистіше зерно, як жито ти перетворилася в мене в дику галузь чужої лози?» (Іер., II, 21). Оскарга бога на те, що і це також нове насадження раю вироджується.

9. Подібного роду скаргами повне Письмо. Всі скарги на це бога можливого замішання повні очі всіх тих, хто коли і мудрих мужів. небудь пробував споглядати людські діла, або навіть діла самої церкви.

Наймудріший з людей Соломон старанно уважував усе, що відбувається під сонцем, навіть власні свої помисли, слова і діла, починає оплакувати: «Ніде нічого не зустрів я, крім суети і томління духу; криве не може стати прямим, а чого немає, того не можна рахувати» (Екл., I, 15). Таким чином мудрість є сама нудьга душі і хто помножає мудрість, той помножає смуток і скорботу (там же, I, 18).

10. Хто не знає своєї хвороби, той не лікує її, хто не відчуває болю, той не стогне, хто не помічає небезпеки, той не лякається її, навіть будучи поставлений над безоднею або перед якими завгодно прірвами, так і той, хто не помічає безладдя, що пожирає рід людський і церков, природу і не страждає. Але той, хто бачить, що він і інші навколо вкриті вразками, хто починає почувати, як свої і чужі рани й наріви вбільше і більше гнояться, і чий ніх уражений нестерпним смородом гниття, що розвивається, хто бачить, що сам він і інші поставлені серед надзвичайно небезпечних прірв і безодней і скрізь ходять серед розставлених тенет, навіть постійно несуться серед бездонних прірв і що то один, то другий падають у прірви, — тому важко не жахатися не ціпенити, не гинути від туги.

11. Алеж є, нарешті, понебудь у нас і в наших ділах на своєму місці і в належному стані? Нічого ніде. Все перекинуте і безладно або лежить у руїнах, або руйнується. Замість розуміння, яким повинні були б дорівнювати ангелам, у більшості

¹ Термін «індукція» вживається тут Коменським у звичайному для тих часів примітивному розумінні узагальнення спостережень.

ка тупість, що вони, поряд з звірями, не знають того, що знати подобно необхідно. Замість обачності, через яку ми, призначені до вічності, повинні були б готувати себе до вічності, — таке забуття є тільки вічністю, а й смертності, що більшість віддається справам земним і минулим і навіть смерті, яка негайно загрожує їм. Замість небесної мудрості, через яку нам дано пізнавати найкращого з країн, шанувати його і мати від цього найсолодшу втіху — найганебніше забуття того бога, в якому ми живемо, рухаємося і існуємо, найбезглуздіша образа його найсвятішої волі. Замість взаємної любові і справедливості — взаємна ненависть, ворожнеча, війни і бивства. Замість справедливості — несправедливість, образи, пригноблення, крадіжки, грабежі. Замість чистоти — безсоромність, негідність у помислах, словах і ділах. Замість простоти і правдивості — брехня, обман, підступність. Замість смиренства — пиха і гордість одних до інших.

І ми зовсім загинули.

12. Горе тобі, нещасне покоління, яке так виродилося. Господь з небес призрів на синів чоловічеських, щоб бачити, чи є той, хто розуміє, шукає бога. Але всі ухилялися, стали однаково непотребними, немає жодного, хто робить добро (Псал., XIII, 2, 3.). Навіть ті, хто вдає з себе вождів інших, погано йдуть уперед, зводячи з правдивого шляху; ті, хто повинні були б бути світильниками, здебільшого поширюють темряву. Але тільки в щонебудь добре і істинне, то скалічене, знівечене, розерзане; мало того, це тінь і облудна думка, коли порівняти його з тим, що повинне було б у нас бути. Хто цього не помічає, нехай знає, що його уразила сліпота. Мудреці, розглядаючи свої і чужі діла, бачать те, що вони бачать, не через окуляри загальноприйнятих думок, а через яскраве світло істини.

Подвійна втіха.
Вічний рай.

13. Але залишається нам подвійна втіха. Перша, що для своїх обранців бог приготував вічний рай, де повернеться досконалість і при тому більш повна, більш надійна, ніж та перша, яка тепер утрачена. В цей рай схопив з своєї тілесної оболонки Христос (Лука, XXIII, 43), піднесений був Павлом (2 Корінф., XII, 4) і славу його споглядав Іоанн Апок., II, 7 і XXI, 10).

Відновлення раю
церкви уже тут
на землі.

14. Друга втіха полягає в тому, що уже тут, на землі бог звичайно відновлює рай церкви і пустині її перетворює в сад розкоші, як показують вищевказані божественні обіттування. Кілька разів ми вже бачили, як це урочисто було зроблено: після гріхопадиння, після потопу, після введення народу в землю Ханаанську, за Давида і Соломона, після повернення з Вавилону і відновлення Іерусаліма, після вознесіння Христа на небеса і проповіді євангелія язичникам при Іоанні Хресті і в інші часи. Коли, може бути, і тепер також після краху таких жахливих воєн, після таких спустошень країн¹ починає милостивий отець поглянути на нас більш ласкавим оком, з милістю повинні ми йти назустріч богові і самі також допомагати

¹ Мова йде про страхоту і спустошення країн під час Тридцятилітньої війни.

собі в наших ділах тими способами і тими шляхами, які вкаже мудрий бог, що все веде по своїх путях.

В **Найдійсніший спосіб відновлення — через правильне виховання юнацтва.** 15. Це насамперед те, про що нас учить божество не письмо. Немає на землі ніякого більш дійсного шляху для виправлення людської зіпсутості, як вильне виховання юнацтва. Соломон, який дослідив усі лабіринти людських помилок і висловив ска-

на те, що викривлене не можна виправити і вад не можна злічити, все таки нарешті звертається до юнацтва. Він закликає юнака пам'ятати про творця свого, боятися його і виконувати заповіді його, тому що в цьому все для людини (Екл., XII, 13). В іншому місці він говорить: «Напути юнака на початку дороги його: він не відлучиться від неї, навіть коли старим стане» (Припov., XXII, 6). Також Давид закликає: «Прийдіть, діти, послухайте мене: страху Госнього научу вас» (Псал., XXXIII, 12). Але й сам божественний син і істинний Соломон, вічний син божий, посланий до нас з нашою метою, ніби простягнутим перстом указав нам цей шлях, кажучи: «Пустіть дітей приходити до мене і не перешкоджайте їм, бо таких є царство божє» (Марк, X, 14). А нам усім він говорив: «Коли не повернетеся і не будете як діти, не увійдете в царство небесне» (Матв., XVIII, 3).

Діти не тільки предмет істинного відродження, але і зразок його.

16. О, які ж це слова! Послухайте це і уважно міркуйте все, що Господь і учитель всіх тут говорить нам. Як він провіщає, що самі лише малі достоїнства царства божого; мало того, вони є осягниками того царства; тільки самих тих допускає він до учіння в наслідді, хто уподобиться малім. О, коли б Ви, дорогі діти, розуміли цю вашу небесну вищість! Вам належить вся та краса, все те пророцтво на небесну батьківщину, які ще залишилися вашому родові, — Христос, ваше освячення духом, ваша благодать божя, ваше насліддя майбутнього віку — ваше все це, ваше переважно і неодмінно, майже все, стосується не вас самих або того, хто, повернувшись, стане, як ми, дорослі, які вважаємо людьми тільки самих себе, а вас тільки малюнками, себе тільки мудрими, вас — нерозумними, себе лише красномовними, а вас — безсловесними, — тепер ми стаємо вашими учителями. Ви дані нам вчителі, ваші вчинки — зразок і приклад нашої поведінки.

Чому малі діти так цінить Бог.

17. Якби хтонебудь побажав зважити, чому Бог цінить і прославляє бог дітей, той не знайде кращої причини, ніж та, що в дітей все більш просте і більш пристосоване до прийняття зілля, яке подає нам божество милосердя при такому сумному становищі людських справ. Хоча і це, що йде від падіння Адама, заразив усю масу нашого роду, про який другий Адам, Христос, знову прилучив рід чоловічеський до дерева життя, і звідси не вилучається ніхто, крім того, хто вилучив себе своїм власним невір'ям, чого не бувало в дітей (Марк, XVI, 7). Звідси саме і виходить, що діти, не споганені ще знову гріхами невір'ям, проголошуються єдиними осягниками царства божого — тільки б вони вміли берегти себе в одержаній уже благодаті божій і не ригати себе не споганеними світом. І цього легше можуть навчитися діти, ніж інші, бо вони ще не захоплені поганими звичками.

18. Через те Христос велить нам, дорослим, щоб ми стали, як діти, тобто, щоб ми відучилися від ала, яке сприймали від поганого виховання, і якого ми навчилися через погані приклади світу, і щоб повернулися до попереднього стану простоти, покори, тихості, слухняності та ін.

А як ніщо не досягається в більшим трудом, ніж відвчачення від шок (адже звичка — друга натура; а натуру жени хоч вилами, проте, не вернеться назад), то звідси виходить, що немає нічого важчого, ніж перевиховати людину, погано виховану. Дерево, яке зовсім виросло товстим або низьким, з гілками, розпростертими прямо або викиривленими, так і залишається і не допускає зміни свого вигляду. Обід, зігнуте дерево на колесі, як показує досвід, тому що він незмінно перебуває в цьому положенні, легше ламається, ніж випростується. Те саме каже бг про людей, які звикли чинити погане. «Чи може ефіоп змінити шкіру свою і барс плями свої? Так і ви — чи можете ви робити добре, звикши робити зле?» (Іса., XIII, 23).

19. Звідси з необхідністю випливає висновок: коли треба вжити заходів проти зіпсутості людського роду, то це повинно робити, головним чином через обережне і старанне виховання юнацтва. Так само хто хоче оновити сад, той повинен насадити цьому молоді дерева і, насадивши, старанно доглядати їх, щоб забезпечити успішний їх ріст, тоді як, при пересаджуванні старих дерев і при прищепленні їм родючості, мистецтво садівництва має вісчемну силу. Тому і прості уми, ще не захоплені і не опоганені світськими помислами і звичками, богові найбільше вгодні.

20. Це показує бг у пророка, коли скаржиться на загальну розпусту і свідчить: «Не лишилося нікого, кого б можна було вчити відання і кого б врозумляти проповіддю, віднятих від грудного молока, відлучених від сосків матері» (Іса., XXVIII, 9).

21. Здається, що господь побажав явити те саме, коли, маючи намір піти в Іерусалім, звелів привести собі ослицю і ослия; але поїхав не на ослиці, а на ослиці. Ангеліст додає: «Звелів господь привести таке ослия, на якого ніхто людсь ще не сідав» (Лука, XIX, 30). Подумаємо, чи було це зроблено свідчено без мети? Зовсім ні! Всі найбільші і найдрібніші вислови Христа і діла його, як і кожна буква у письмі, мають у собі таємниці нашої науки. Хоч Христос закликає до себе старих і юнаків, і інших радісно веде з собою до небесного Іерусаліма, проте, що більш молоді, ще не поневолені світом, є більш підходящими, щоб привчатися до іг Х Христа, кращими перед тими, кого світ зламав і змушував, поклавши на них свій тягар. Тому справедливо приводити Христа наше юнацтво: з радістю Христос покладає на нього своє іго і себе самого.

22. Обачно виховувати юнацтво — це значить дбати про те, щоб душі юнацтва охоронялися від спокус світу і природжене їм сім'я моральності викликалося щасливого проростання чистими і постійними напутіннями і

прикладами і, нарешті, їх уми сповнилися б істинним познанням б самих себе і різних речей, щоб навчилися вони в цьому світі чити світ божий і понад усе любити і шанувати отця світів.

І який від цього плід?

23. Якби це сталося, то було б ясно, що спрості істинно говорить псаломівець, що бог з уст нехлят створив хвалу ради ворогів своїх, щоб зроб безмовним ворога і месника (Псал., VIII, 3), тобто, щоб знищ сатану, який, помщаючись за своє засудження, руйнує юцтво, це юне насадження бже, різними язвами найоблудніших свигадок або в корені отруєв його своєю пекельною отрутою (придами різного нечестя і збочених потягів), щоб юні рослини або всім засохли і загинули, або, принаймні, зачахли і захиріли і ли некорисними.

Яким чином бог підлується про юнацтво.

VI, 4); нарешті всім іншим суворо наказує не спокушати юнаг поганими прикладами і не псувати його, а тим, хто чинить інак сповіщає вічне страждання (Матв., XVIII, 6, 7).

Отже, нам повинно триматися прикладу патріархів.

25. Але яким чином ми будемо виконувати при такому поширенні безладдя в світі? В патріархів, коли ці святі мужі, віддалені від св перебували окремо і самі були в своїх родинах тільки батьками родин, а й священниками, учителями і наставниками, справа йшла легше. Бо, віддаливши своїх дітей від громади злих дей, патріархи показували світло своїм благим прикладом добротей, легким напутінням, переконуванням і, де було треба, дною, і таким чином вони вели їх за собою. Що часто робив це Авра про це свідчить сам бог, кажучи: я знаю, що він буде заповіту сином своїм і домові своєму після себе ходити путями господніми, рючи правду і суд (Буття, XVIII, 19).

Інші погані товариства запанують юнацтво.

26. Але тепер ми живемо разом, добрі змішавши з злими, і число злих безмежно більше числа добрих. Прикладами злих так дуже захоплюється юнацтво, що наука про додержання доброчесності, яка дається їм як протидія злу, або не має ніякої сили, або має силу кчемну.

І батьки не дбають про те, щоб протидіяти злу або не зміють це робити.

27. Що ж сказати про те, що і наука в доброчинстві подається рідко? Небагато є таких батьків, які могли повчити своїх дітей чогонебудь доброго тому, що самі не вчилися нічого подібного, або те що, будучи зайняті іншим, цим нехтують.

І не всі учителі.

28. Не багато є таких учителів, які б уміли до вселяти юнацтву добрі правила. А якщо і такий і буває, то такого учителя відтигає якийнебудь вельможа, щоб він віддав свою працю приватним чином дітям вельможі, і здібності не дають користі народові.

відсе все дичавіє
і вестримно не-
ється до гіршого.

у всімі містами і селищами, всімі будинками і всімі людьми, у яких
у тілі і в душі скрізь величезна безліч неладу. Якби сьогодні у нас
воскресли і вернулися до нас Діоген, Сократ, Сенека,
Соломон, вони не знайшли б у нас нічого іншого, крім того,
що було колись. Якби бог з небес нам став говорити, то не сказав би
нічого іншого, крім того, що сказав колись: «Ви збочили, стали одна-
кові непотребними; немає жодного, хто робив би добро» (Псал., XIII, 2).

Отже,
для загального
блага всім
треба об'єднати
свої піклування
або чекати
божого гніву.

30. Тому, якби знайшовся хтонебудь такий, хто
може дати якунебудь пораду або щонебудь при-
думати, або благаннями, зітханнями, плачем і
сльозами виблагати у бога вказівки про те, як
можна було б найкраще подбати про підростаюче
юнацтво, той нехай не мовчить, нехай дає поради,
міркує, благає. «Проклят, хто сліпого збиває з
пути» говорять господь (Второз., XVII, 18). Проклят і той, хто,
маючи можливість відвести сліпого з неправдивого путі, не відво-
дить його. Отже, горе тому, хто спокусає одного з малих цих,
сказав Христос (Матв.; XVIII, 6, 7). Горе також і тому, хто, маючи
можливість усунути спокуси, не усуває їх. Бог забороняє залипати
ося або вола, які блукають у лісах і полях, або того, що лежить під
тягарем ноші, і повелює допомогти йому, навіть якби ти не знав,
чий він, навіть якби ти знав, що він належить ворогу твоєму (Исх.
XXIII, 4, Второз., XXII, 2). І неже повинне бути йому вгодним,
коли ми, бачивши, як блукають не нерозумні тварини, а розумне
створіння, не одно або друге, а весь світ, пройдемо спокійно, не спро-
буємо допомогти? Хай не буде цього, хай не буде!

На Вавилон
облуд потрібно
вийняти меч.

31. Проклят, хто справу господа робить лукаво,
і проклят той, хто удержує меч свій від крові Ва-
вілона (Іер., XVIII, 10). І чи сміємо ми надіятися,
що не впаде на нас провина, якщо ми спокійно
будемо терпіти проклятий Вавилон наших помилок? О, вийми меч
усякий, хто ним підперезаний або хто знає, в яких піхвах він захован-
ий. І щоб бути тобі благословенним від бога, сприймай, допомагай
знищенню Вавилону¹.

Досвітею владі.

32. Творить це господнє діло, ви, власті, слуги виш-
нього бога, і мечем, яким підперезав вас господь,
мечем справедливості знищуйте безладдя, яким сповнений світ і
яким дратує він вашого бога.

¹ За біблійними переказами захоплені своєю могутністю, багатством і вче-
ністю, вавілоняни повні були всякої зарозумілості і помилок. Звідси як підза-
головок цього параграфу вжитий вислів «Вавилон облуд». За тими ж переказа-
ми, євреї, перебуваючи в полоні у вавілонян, зазнали особливо жорстоких ути-
снів. Тому єврейські пророки закликали своїх співвітчизників до безщадної помсти
вавілонянам. Вираз «Вавилон облуд» Коменський прикладає до суспільства
того часу, повного розбратів, темряви, тривоги і протидії справжній освіті. До
безщадної боротьби з цими вадами свого часу і закликає Коменський.

33. Творить про справу і ви, священнослужителі до верівників вірні слуги Ісуса Христа, і двосічним довірен-
 дами мечем, мечем уст, знищуйте зло. Щоб ви
 ринувати, руйнувати, розгонити, розоряти зло і знову створювати
 і насаджувати добро, на те ви і поставлені (Ісром., I, 10; Псал.,
 5; Посл. до Римл., XIII, 4 та ін.).

Ви вже зрозуміли, що в людському роді не можна протидіяти
 краще, ніж протидіяти йому в ранньому віці людини; не можна успі-
 шніше насаджувати молоді дерева, призначені до вічності, як насаджу-
 чи і доглядаючи їх у юному віці; не можна на місці Вавилону са-
 рудити Сіон, коли живе каміння боже, юнацтво, не буде своєчас-
 виламане, обтесане, відполіроване і приладнане до небесного буд-
 вицтва. *Отже, якщо ми бажаємо, щоб були добре впорядковані*
процвітала церкви, держави і господарства, насамперед упорядкува-
школи і дамо їм розцвісти, щоб вони стали істинними й живими
майстернями людей і розсадниками для церков, держав і господарств
 Так — досягнемо ми нашої мети, інакше — ніколи.

Тепер потрібно
 викласти
 і зважати спосіб
 цієї роботи.

Щоб треба ро-
 бити, чи небачить
 хтонебудь тут
 деяке нове
 світло, чи ні.

Ділячим людям
 тут треба ждати
 нагороду.

34. Але яким чином потрібно взятися до спра-
 і довести її до бажаної мети, це тепер ми, дух яко-
 уже пробудив господь, розкриємо перед вашим зорем
 У чому це полягає, — дивіться, слухайте, вчува-
 теся всі, кому тільки бог дав очі, щоб бачити, у-
 щоб чути, і розум, щоб розуміти.

35. Коли комунебудь блисне непомічене раніше сві-
 ло, хай віддасть він хвалу богові і хай не ховає
 цього нового світла від нового віку. Якщо ж
 цьому світлі помітиш навіть найменшу недоста-
 блиску, або підсиль його і виправ, або, щоб його
 можна було виправити, скажи: багато очей бачать більше, ніж одні

36. Таким чином ми взаємно будемо допомага-
 одно одному спільно вести справу божу; таким
 ном ми уникнемо прокляття, провіщеного для того
 хто лукаво робить діло боже; таким чином найкраще
 ми будемо піклуватися про найдорогоцінніший скарб світу, про
 юнацтво; таким чином ми будемо учасниками слави, обіцяної тим
 хто інших навчає справедливості (Дан., XII, 3). Да змилюється до нас
 господь, хай у світлі його побачимо світ. Амінь!

КОРИСТЬ ДИДАКТИКИ

Правильна постановка дидактики важлива:

1. Для батьків, які досі здебільшого не були ознайомлені, чого сподіватися від своїх дітей. Вони наймали учителів, зверталися до них з просьбами, загоджували їх подарунками, навіть міняли їх так само даремно, як і з деякою користю. Але якщо метод виховання доведено до безпомилкової вірності, то результат, якого не завжди сподіваються, не може, з божою допомогою, не настати.
2. Для учителів, більшість яких зовсім не знала дидактики і через бажання виконати свій обов'язок, мучили себе і виснажували свої сили працьовитістю і старанністю; намагаючись досягти успіху цим, то іншим способом, вони змінювали метод не без тяжкої втрати часу і праці.
3. Для учнів, щоб можна було довести їх до вершин наук без трудів, нудоти, примань і биття, а ніби граючись і жартуючи.
4. Для шкіл, які при правильному методі не тільки можна буде берігати в квітучому стані, але й без краю помножувати. Адже, вони будуть справді місцями ігор, домами насолоди і втіх. І коли (через непомилюваність методу) з якого завгодно учня вийде учений (в більшій чи меншій мірі), ніколи не буде недостачі в хороших навчальних школах і наукові заняття завжди будуть процвітати.
5. Для держав — за наведеним вище свідченням Цицерона. Таким згідний знаменитий вираз Діогена піфагорейця (у Стоїке): «Що є основою всієї держави? — Виховання юнаків». Адже, ніколи виноградні лози не дадуть корисного плоду, якщо за ними не було доброго догляду.
6. Для церкви, тому що правильна побудова шкіл тільки лише може довести до того, щоб у церкви не було недостачі в учених пасторах, а в учених пастирів — у сприйнятливих слухачах.
7. Нарешті, важливо і для небес, щоб школи були перетворені на справжньої і універсальної культури духу, щоб тим легше були звільнені від темряви блиском божественного світла ті, кого не може будити звук божественної труби. Адже хоч євангеліє і проповідується в різних місцях і ми сподіваємося, що буде воно проповідане до кінця віку, проте, на світі буває так, як це звичайно буває на якихнебудь борах народу, на ярмарку або в таверні, або в іншому шумному зібранні людей: слухають не лише того одного, хто пропонує найкраще, але й того, хто, зустрівшись з кимнебудь, або сидячи, або стоячи біля нього, забавляє і приваблює свого сусіда своєю балаканиною.

Нехай слуги слова виконують свій обов'язок з якою завгодно ранністю; нехай вони говорять, викликають, переконують, закликають, але більша частина людей їх не слухає. Адже багато відвідують релігійні зібрання тільки з якоїсь рідкої нагоди; інші, хоч і приходять до них, але слухають не уважно; бо їх уші і очі закриті і вони про себе і більшого зайняті іншим. Нарешті, припустимо, що вони уважні і сприймають смисл священних заповітів, проте, безсумнівно, ці заповіді не діють і не впливають на них так, як це повинне було б бути: вони не живуть духом і звичка до гріхів притупляють у людей ум, осліплюють, роблять нечутливими, і тому вони не можуть звільнитися від своїх звичок. Ніби зв'язані кайданами, вони залишаються у звичній сліпоті і в своїх гріхах; отже, від застарілої гріховності ніхто не може звільнитися, крім одного лише бога, як сказав хтось з отців церкви майже чудо, якщо закоренілий грішник покається. Але тому в інших випадках, де бог укажує засоби, вимагати чуда — значить спокушати бога, треба визнати, що і тут також справа в такому ж стані. Тому будемо думати, що наш обов'язок — покласти про засоби, якими б уся християнська молодь все з більшим запалом спонукалася до сили ума і любові до небесного. І коли ми цього досягнемо, то побачимо, що небесне царство, як це було колись, розквітне своєю міццю.

Отже, від такої святої мети нехай ніхто не відвертає своїх помысли, своїх прагнень, сил і засобів. Той, хто викликав бажання, дасть виконання його. Подобає безперестанно просити цього від божественного милосердя в молитвах і уявляти собі це в надіях. Адже, тут ідеться про спасіння людей і славу всевишнього.

Іоан. Бал. Андрее:

«Втрачати надію на успіх — безславно, нехтувати чужими радами — несправедливо».

- ✓ I. Людина є найвище, найдосконаліше і найчудовіше створіння.
- II. Остання мета людини — за межами цього життя.
- III. Це життя є тільки готування до вічного життя.
- IV. Є три ступені готування до вічності: пізнання себе (і разом із собою — усього), керування собою і прагнення до бога.
- V. Насіння освіти, доброчесності і благочестя закладені в нас від природи.
- VI. Людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно здобути освіту.
- VII. Освіта людини з найбільшою користю відбувається в ранньому віці. Вона навіть тільки в цьому віці і може відбуватися.
- VIII. Юнацтво повинне здобувати освіту спільно, і для цього потрібні школи.
- IX. Школам треба доручати всю молодь тієї і другої статі.
- X. Навчання в школах повинне бути універсальним.
- XI. Досі не було шкіл, які цілком відповідають своєму призначенню.
- XII. Школи можна перетворити на краще.
- XIII. Основою перетворення шкіл є точний порядок у всьому.
- XIV. Точний порядок для школи слід брати в природи.
- XV. Основи для продовження життя.
- XVI. Загальні вимоги навчання і вчення, тобто як навчати і учитися.
- XVII. Основи легкості навчання і вчення.
- XVIII. Основи твердості (грунтовності) навчання і вчення.
- XIX. Основи найкоротшого шляху навчання.
- XX. Метод наук зокрема.
- XXI. Метод мистецтв.
- XXII. Метод мов.
- ✓ XXIII. Метод морального виховання.
- XXIV. Метод насадження благочестя.
- XXV. Коли ми бажаємо, щоб школи були цілком реорганізовані на справжніх засадах істинного християнства, треба або видалити книги язичників, або, принаймні, користуватися ними з більшою обережністю, ніж це було досі.
- XXVI. Про шкільну дисципліну.
- XXVII. Про чотириступеневу побудову шкіл відповідно до віку і успіхів учнів.
- XXVIII. Нарис (ідея) материнської школи.
- XXIX. Ідея школи рідної мови.
- XXX. Нарис латинської школи.
- XXXI. Про академію, подорожі і колегії світу.
- XXXII. Про загальну досконалу організацію шкіл.
- XXXIII. Про умови, потрібні для практичного застосування цього загального методу.

РОЗДІЛ I

Людина є найвище, найдосконаліше і найчудовіше створіння¹

Думали, що вислів
«пізнай самого
себе» упав з неба.

1. Коли Піттак оголосив колись свій знаменитий вислів «γυνῶσι σεαυτόν» («пізнай самого себе»), то цей вислів зустріли мудреці з такою похвалою, що, бажаючи увічнити його в народі, вони твердили, ніби цей вислів упав з неба, і звеліли написати його золотими буквами на храмі Аполлона Дельфійського², куди сходилася велика сила людей. Останнє розумне і благочестиве, а перше, звичайно, вигадане, але загалом правдоподібне; це нам ясно більше, ніж їм.

І, проте, справді
він упав з неба.

2. Адже хіба голос, що лунає в письмі, не значить «пізнай, о, чоловіче, мене і ти пізнаєш себе». Мене — джерело вічності, мудрості і блаженства, себе — моє створіння, мій образ, мою втіху³.

Вишність люд-
ської природи.

3. Бо тебе я призначив бути моїм співучасником у вічності; на твою користь я створив небо і землю, і все, що міститься в них; тобі одному сукупно вручив те, що всім іншим створінням окремо: буття, життя, почуття і розум. Тебе я поставив над ділами моїх рук, все поклав під твої ноги: овець, і волів і польових звірів, птахів піднебесних і риб морських і таким чином славою і честю увінчав я тебе (Псал., VIII). Нарешті, щоб не було в тебе нестатку ні в чому, я сам з'явився до тебе, з'єднавшись єством своїм з тобою, з'єднуючи мою природу з твоєю на вічність, як не випадало це ніякій іншій тварині, видимій і невидимій. Бо неважко буд-

¹ Перші три розділи «Великої Дидактики» розкривають внутрішню суперечні принципиальні позиції Я. А. Коменського в основних питаннях педагогіки. Тут переплітаються без будь-якого внутрішнього зв'язку, з одного боку, зовсім неприйнятний для нас релігійно-християнський погляд на походження і призначення людини і античний телеологічний погляд на природу взагалі і на призначення людини зокрема, з другого — гуманістичне уявлення про цінність людської особистості. Гуманістичні тенденції становлять суть педагогічних ідей Коменського. А використання ним для обґрунтування своїх поглядів так званого «святого» письма пояснюються умовами часу.

² Храм Аполлона в Дельфах був місцем своєрідного загальнонаціонального об'єднання стародавньої Греції, що розпадалася на дуже багато окремих міст-держав. Цей храм славився своїми мудрими провіщаннями - порадами, що притягало до нього силу - силенну відвідувачів.

³ Вислів античного мудреця «пізнай самого себе» Коменський штучно переробляє в християнське вчення про першорядне значення пізнання бога.

яке створіння на небі або на землі може похвалитися тим, що бог з'явився в тілі, показав себе ангелам (I Тім., III, 16), звичайно, не для того, щоб вони бачили тільки і з здивуванням споглядали того, кого бачити бажали (I Петра, I, 12), але щоб поклонялися богові, що з'явився в тілі, тобто синові божому і синові чоловічеському (Євр., 1, 6; Іоанн 1, 52; Матф., IV, 11). Отже, зрозумій, що ти повне завершення моїх створінь, дивний мікрокосм¹ і намісник бога серед моїх створінь, вінець моєї слави.

Вона повинна бути поставлена перед очима всіх людей.

4. О, якби все це було накреслене не на дверях храмів, не на титулах книг, нарешті, не на устах, не в ушах і очах усіх людей, а в їх серцях! Саме до цього повинно прагнути всім, хто має обов'язок освічувати людей, щоб вони, пам'ятаючи про цю достоїнність і свою першість, навчили всіх жити і спрямовували всі засоби до того, щоб досягти цієї високої мети.

РОЗДІЛ II

Остання мета людини — за межами цього життя²

1. Вище з створінь повинне мати вищу мету.
 1. Самий розум говорить, що таке високе створіння призначається для більш високої, порівняно з усіма створіннями, мети, а саме, щоб людина, з'єднана, бувши з богом, вищою мірою всякої досконалості, слави й блаженства, тішилася разом з ним славою і блаженством навіки.
 2. Хоч це досить ясно з писемь, і ми твердо віримо, що справа взагалі перебуває в такому стані, проте, не було б витратою праці торкнутися, хоч би мимохідь, того, скількома способами бог у цьому житті зобразив нам нашу вищу мету.
 3. І насамперед, звичайно, в самому творенні. Адже, людині не звелів бог просто існувати, подібно до інших створінь, але попередив урочистою порадою; тіло він створив їй ніби власними перстами, а душу вдихнув у неї з самого себе.
 4. Наша будова показує, що для нас досить того, що є в нас у цьому житті, бо ми живемо тут потрійним життям: рослинним, тваринним і розумовим, або духовним, з яких перше ніде не виходить за межі тіла, друге через дію почуттів і рух прямує до предметів, а третє може існувати також
2. З нашої природи.
3. Історії творення.

¹ Від грецьких слів *μικρός* — малий і *κόσμος* — світ, — світ у мініатюрі, в переносному розумінні — людина як дзеркало або відбиток усього світу. Цей погляд на людину іде від античної філософії, переходить через середньовічну філософію і з особливою силою вибуває в представників гуманізму епохи Відродження. Цим терміном гуманісти підкреслювали цінність людської особистості. Поняттю *мікрокосму* протиставляється поняття *макрокосму* (див. розд. V, 5) від грецьких слів *μέγας* — великий і *κόσμος* — світ, тобто великий світ, світ у цілому.

² В основі цього розділу лежить релігійно-телеологічне тлумачення явищ біологічного порядку, яке панувало в епоху Коменського, і поділ життя людини на три відокремлених один від одного види: рослинний, тваринний і розумний, або духовний, які фактично існують в непоривному зв'язку. Телеологічне тлумачення явищ біологічного порядку коротко сформульовано в V розд., § 2: «Все, що існує, існує для чогонебудь...»

окремо, як це видно в ангелів. А як очевидно, що цей вищий ступінь життя дуже у нас затемнюється і сковується першими ступенями, то через необхідність виходить, що повинне існувати місце, де б він доведений був до досконалості.

3) З усього, що ми тут робимо і терпимо.

5. Все, що ми в цьому житті робимо і терпимо, показує, що ми тут не досягаємо останньої мети, але що все наше єство, як і ми самі, маємо інше призначення. Все, в чому виявляється наше єство, все, що ми робимо, думаємо, говоримо, замишляємо, набуваємо, маємо, є тільки якась драбина; посуваючись по ній все далі й далі, ми завжди, правда, сходимо на вищі щаблі, проте останнього щабля ми не знаходимо ніколи. На початку людина ніщо, як ніщо вона була від вічності, а тільки в утробі матері сприймає початок від краплі батьківської крові. Отже, що таке на початку людина? Безформна і груба маса. Потім вона сприймає обриси маленького тільця, однак, без чуття і руху. Після цього вона починає рухатися і силою природи виходить назовні; потроху відкриваються очі, уші і всі інші чуття. З часом проявляється внутрішнє чуття, коли людина розуміє те, що вона бачить, чує і почуває. Далі, через спостереження відмінності речей, з'являється розсудок. Нарешті, воля, спрямовуючись до одних предметів, відвертаючись від інших, бере на себе обов'язок керівниці.

3. У всьому цьому є поступовість, проте, без кінцевої межі.

6. Але і всередині вказаних окремих ступенів є своя поступовість. Адже, і розуміння речей проявляється поступово, виступаючи ніби сяяння ранішньої зорі з глибокої темряви ночі і проливаючи все більше світла, поки триває життя (якщо тільки хтонебудь не поринає в скотинячий стан взагалі), і так аж до самої смерті. Наші дії також спочатку слабкі, безсилі, грубі і надто безладні. Поступово потім, разом з силами тіла, розвиваються також якості духу, так що, поки ми живемо (якщо когонебудь не охопить і не поховає його живцем надто велике тупоумство), завжди ми щонебудь робимо, замишляємо, беремося за що, і *все це в благородній душі завжди прагне вище, не досягаючи, проте, кінцевої межі. Бо в цьому житті не можна знайти будьякої межі базисанням і прагненням.*

Це доводить всякий досвід.

7. Куди б хто не звернувся, він дізнається про це з досвіду. Хто полюбить скарби і багатство, той не зможе заспокоїти свою жадобу, хоч би він володів цілим світом: це стало ясним на прикладі Александра. Хто запалиться жадобою похестей, той не зможе заспокоїтися, хоч би йому поклонявся весь світ. Хто віддається тілесним утіхам, тому все надокучить, хоч би потоки втіх наповняли всі його чуття, і жадоба втіх буде направлятися від однієї до другої. Хто віддається вивченню філософії, той не знайде ніякої межі: адже, чим більше хто знає, тим більше розумів, що йому невістачає ще багато. Справедливо сказав Соломон: «Не насититься око дивлячись, не наповниться ухо слухаючи» (Екл., I, 8).

4. І сама смерть не ставить межі нашому буттю.

8. Але приклади умираючих показують, що і смерть не складе останньої грані нашим ділам. У кого життя пройшло добре, ті радіють, що вступлять в краще життя, а пройняті любов'ю до теперішнього життя бачать що з ним треба розстатися і що треба переселитися в

інше життя, починають дрижати й примиряються з богом і люди якщо тільки якимнебудь чином можуть це зробити. І хоч би злам стражданнями тіло слабшало, чуття затьмарювалися і саме життя відходило, дух, протє, виконує свої функції жвавіше, ніж колинебу Благочестиво, серйозно і обачно даються розпорядження щодо себе своєї сім'ї, своєї спадщини, держави та ін., і хто бачить умирак благочестиву і мудру людину, бачить земний прах, який, безсумнівно, розсипається, але хто її чує, тому здається, ніби він чує ангела. Той кожний повинен визнати, що тут відбувається не що інше, як підготовка до відходу господаря, коли його вбога хатина от-от зруйнується. Це зрозуміли самі язичники: римляни, як свідчить Фест, смерті називали відходом, а в греків дієслово, яке означає *відходити*, частіше вживалося в значенні гинути, умирати. Чому? Чи не тому, що їм дають, що через смерть тільки переходять в інше місце¹?

5. Приклад Христа - людини вказує, що люди призначені для вічності.

9. Нам, християнам, особливо це ясно, бо Христос син бога живого, посланий з неба для відновлення загинулого в нас образу божого, показав це своїм прикладом. Адже, будиши зачатий і з'явившись на світ через народження, він перебував серед людей; потім умер, воскрес і вознісся на небеса, і смерть не владєє більше над ним. От він і називається і є насправді наш предтеча (Євр., VI, 20), первородний серед братів (Римл., VIII, 29), глава серед своїх членів (Єфес., I, 22), первообраз усіх, які повинні бути відроджені в образ божий (Римл., VIII, 29). Отже, як сам він був на землі не для того, щоб залишатися тут, але щоб, завершивши свою путь, перейти у вічне житло, так і нам, співучасникам його, не судилося лишатися тут, а доведеться переселитися в інше місце.

Потрійне місце перебування людини 10. Отже, кожному з нас призначені потрійне життя і потрійне місце перебування для життя: утроба матері, земля і небо. З першого житла у друге людина вступає через народження, а з другого в третє — через смерть і воскресіння; з третього — нікуди навіки. У першому ми одержуємо тільки життя з зачатками руху і чуттям; у другому — життя, рух, чуття з початками розуму; у третьому — завершену повноту всього².

і потрійне життя. 11. Перше життя є готування до другого, друге — до третього, третє — саме в собі без кінця. Перехід з першого життя в друге і з другого в третє — вузький і болісний: і в тому, і в другому випадку доводиться розставатися з одежею, або з зовнішніми покривами (там — послід, тут — саме тіло), подібно до того, як з розбитої шкаралупи виходить пташеня. Перше і друге житло є образ майстерень: в одній формується тіло для наступного життя, а в другій — розумна душа для вічного життя; третє житло принесе саме вдосконалення і насолоду цим і другим життям.

¹ Тлумачення смерті, як переходу «в інше місце», а також уявлення про місцеперебування людини після смерті на «небі» (див. § 10 цього ж розділу) випливає з анімістичного світогляду первісних людей, перетвореного і розвиненого ідеалістичною філософією античного світу і християнським віровченням.

² Див. примітку до § 8 цього ж розділу.

Прообраз цього
в ізраїльтян.

12. Так ізраїльтяни (хай дозволено буде навести їх тут для порівняння) були народжені в Єгипті, звідки відведені через гірські тіснини і Червоне море в пустиню. Там вони ставили намети, вивчали закон, билися з різними ворогами і, нарешті, перейшовши Іордан, стали досягниками Ханаанської землі, що тече молоком і медом.

РОЗДІЛ III

Це життя є тільки готування до вічного життя¹

Свідчення.

1. Що це життя, яке має іншу мету, не є (власне кажучи) життя, а вступ до істинного і вічного життя; це буде видно, поперше, з доказу, закладеного в нас самих, по-друге, з доказу, закладеного в світі, і нарешті, з свідчень святого письма.

1. Ми самі.

2. Коли ми поглянемо на самих себе, то побачимо, що все, що стосується нас, посувається вперед так послідовно, що все попереднє прокладає шлях наступному. Прикладом цього є наше перше життя — в утробі матері. Ради чого проходить це життя? Чи не ради самого себе? Аніяк ні. Воно проходить там тільки для утворення тіла як житла душі і як інструменту для зручного користування в наступному житті, яким ми тішимося під сонцем. Як тільки ця мета досягнута, ми вириваємося на світло, бо нічому вже статися з нами в тій темряві. Так само і це наше життя під сонцем є не що інше, як готування до вічного життя, а саме — душа з допомогою тіла готує собі все потрібне для майбутнього життя. Як тільки і це досягнуте, ми переселяємося звідси, бо не залишається нічого, що могли б ми робити на землі. Правда, деякі забираються звідси невідготовленими або, вірніше, викидаються на загибель як викидні, що викидаються через різні причини з утроби матері не для життя, а для смерті. В обох випадках це стається хоч і з божої волі, але з вини людей.

2. Видимий світ,
створений тільки
як розсадник,
питомник і шко-
ла для людей.

3. Самий видимий світ, в якій би частині ми його не розглядали, свідчить про те, що він створений саме з тим, щоб служити:
розмноженню,
живленню,
діяльності } людського роду.

Тому що богові було вгодно створити всіх людей не відразу в одну й ту ж мить, як це сталося з ангелами, але створити мужа і жону, яким були даровані сили і благословення для розмноження через народження, необхідно було для послідовного розмноження дати належний час; для цього дано було кілька тисяч років. Але, щоб цей час не був безладним, глухим, сліпим, він розпростер небеса, прикрасивши їх сонцем, місяцем і зорями, і повелів їм своїм кругообігом розмірювати години, дні, місяці і роки. Далі, тому що людина повинна була стати тілесним створінням, яке потребує місця, де жити, щоб дихати і

¹ Розділ III є далішим розвитком неправдивого, антинаукового, телеологічного світогляду в його релігійно-християнській формі.

рухатися, їжі, щоб рости, і одягу, щоб покриватися, він розпростер (в глибині світу) твердий ґрунт, землю, і оточив її повітрям, зроси водами і звелів проростити різноманітні рослини і тварин не тільки для задоволення потреб, але й для втіхи. І тому що він створив людину в образ свій, дарував їй розум, то для того, щоб і розумові не бракувало відповідної їжі, поділив окремі тварі на різноманітні види для того, щоб цей видимий мир був їй найяскравішим дзеркалом безмежних могутності, мудрості і благості божої і щоб, споглядаючи його, людина проймалася здивуванням з творця, удосконалювалася в пізнанні його, захоплювалася любов'ю до нього. Для цього саме невидимість, твердість, краса і розкіш, які ховаються в безодні вічності, показуються скрізь через видимі створіння і дають можливість відчувати споглядати і вкушати себе. Отже, цей світ є не що інше, як наш розсадник, наш питомник і наша школа. Отже, є щось поза межами цього світу. Вийшовши з підготовчих ступенів цієї школи, ми піднесемося до вічної академії. Тому, уже розум переконув нас, що це так. Але ще наочніше це бачимо з божественних висловів.

3. Сам бог у своєму слові.

4. В Осії сам бог свідчить, що небеса існують для землі, земля — для пшениці, вина і олії, а все це — для людей (Ос., II, 21, 22). Отже, все ради людини, навіть самий час. Бо існування світу не буде дане довше, ніж це потрібно для доповнення числа обраних (Апок., VI, 11). Як тільки це скінчиться, небеса і земля перейдуть і не знайдеться їм місця (Апок., XX, 7). Бо з'являться нове небо і нова земля, в яких буде жити справедливість (Апок., XXI, 1; 2 Петр., III, 13). Нарешті, назви, які письмо дає цьому життю, вказують, що воно є не що інше, як готування до іншого життя. Воно називає її дорогою, путтю, дверима, чеканням, а нас називає чужоземцями, прийшлими, наемниками, шукачами іншого града і при тому неминуючого (Буття, XLVII, 9; Псал., XXXIX, 13; Іов., VII, 12; Лука, XII, 34).

4. Досвід.

5. Всього цього нас учить саме діло і наше загальне становище, яке є перед очима всіх людей. Адже, хто з народжених, з'явившись, не зникав знову, хоч ми і призначені для вічності? Але, тому що ми призначені для вічності, з необхідності ми перебуваємо тут тільки перехідне становище. Тому Христос говорить: «Будьте готові, бо не знаєте години, в яку прийде син чоловічеський» (Матф., XXIV, 44). Через те (і це також ми знаємо з письма) бог призиває деяких звідси ще в ранньому віці, коли бачить їх уже підготовленими, як наприклад Єноха (Буття, V, 23, порівн. Премудр., IV, 14). Чому ж тоді він виявляє довготерпіння до злих? Саме тому, що він не хотів би, щоб хтонебудь невідготовлений був настигнутий смертю, а щоб усякий прийшов до каяття (2 Петр., III, 9). Коли ж, проте, хтонебудь продовжує зловживати терпінням бога, то він повелює того взяти.

Висновок.

6. Отже, наскільки правдиве те, що перебування в утробі матері є готування до життя в тілі, так вірно й те, що перебування в тілі є готування до того життя, яке настане за цим теперішнім життям і буде тривати вічно. Щасливий той, хто з утробы матері виніс добре утворені члени, в тисячу раз щасливіший той, хто понесе звідси добре освічену душу.

РОЗДІЛ IV

Є три ступені готування до вічності: пізнання себе (і разом з собою—усього), керування собою і прагнення до бога¹

Звідки пізнаються другорядні цілі людини, підпорядковані вищій цілі (вічності). 1. Таким чином, ясно, що остання ціль людини є вічне блаженство з богом. А які ж цілі підпорядковані і служать цьому перехідному життю, це ясно із слів божественної ради, яку влаштував бог, маючи намір створити людину. «Сотворимо, — сказав бог, — чоловіка в наш образ і в подобу і нехай панує над рибою морською і над птаством небесним і над звірами всієї землі, що рухаються по землі» (Буття, I, 26).

6 три цілі: людина повинна бути 2. Звідси ясно, що людина поставлена серед видимих створінь з тим, щоб бути:

1) обдарованою розумом серед усіх,

2) володарем над собою і II. Створінням, яке володарює над іншими створіннями.

3) радістю для бога. III. Створінням, яке являє собою образ і радість свого творця.

Ці три цілі сполучені так, що жодної з них не можна відкинути, бо на них ґрунтується основа теперішнього і майбутнього життя.

Що таке розумне створіння?

3. *Бути розумним створінням — це значить усе досліджувати і давати всьому імена і все злічувати, тобто знати і мати можливість назвати і зрозуміти все, що є в світі*, як це ясно з «Книги Буття» (II, 19) або, як пояснює Соломон (Премудр., VII, 17 та ін.): «Пізнати будову світу і діяння стихій, початок, кінець і середину часів; зміни обертань сонця і переміни пір року, круги років і положення зір; природу тварин і душі звірів; прямування вітрів і думки людей; відмінності рослин і сили коренів»; одне слово — все приховане і явне. Сюди ж належить знання ремесел, також мистецтво мови, щоб (як говорить Сирі Сірахів) «ніщо не було невідомим у будьякій як малій, так і великій речі» (Сир., V, 18). Справді, таким лише чином людина матиме змогу задержати за собою ім'я розумної істоти, якщо вона буде розуміти розумну основу (будову) всіх речей.

Що значить бути володарем усіх створінь?

4. Бути володарем усіх створінь — це значить, пристосовуючи до належного призначення всі речі, вживати їх з користю для своїх вигід, скрізь серед створінь поводитися по-царськи, тобто з достоїнстю і святістю (а саме, ставлячи вище себе лише одного поважаного творця, а також ангелів його, поруч з собою — своїх співпрацівників, а все інше — нижче себе), додержувати даровану достоїнність; не служити ніякому створінню, навіть власному тілу; вільно користуватися всім для власних послуг: добре знати, де, коли, яким чином і до якої межі

¹ «Пізнання себе (і разом з собою всього), керування собою» або, як говориться в § 2, «бути створінням, що панує над іншими створіннями», — не обов'язково зв'язане з «прагненням до бога», а також з релігійно-християнським ученням про «готування до вічності».

розсудливо користуватися кожною річчю, де й коли, яким чином і до якої межі визнавати право тіла, де, коли, яким чином і до якої межі треба поступатися ближньому, — коротко, мати змогу розумно керувати рухами і діями зовнішніми і внутрішніми, своїми і чужими.

5. Нарешті, бути образом божим значить точно уявляти досконалість свого первообразу, як сам він говорить: «Будьте святі, як святий я, ваш бог» (Лев., XIX, 2).

Ці три вимоги здійснюються, поперше, в освіті, подруге, в добродітності, потретє, в благочесті.

6. Звідси виходить, що істинні вимоги, які ставляться до людини, полягають у тому, щоб вона:

1) знала всі речі, 2) володарювала над речами і над самою собою, 3) щоб вона себе і все зводила до бога — джерела всіх речей. Якщо ці вимоги ми висловимо трьома добре відомими словами, то будемо мати:

I. Наукову освіту.

II. Добродітність, або моральність.

III. Релігійність, або благочестя.

Під науковою освітою треба розуміти пізнання всіх речей, мистецтв і мов; під добродітністю — не тільки зовнішню вихованість, а й усю внутрішню і зовнішню основу мотивів, а під релігійністю — те внутрішнє богошанування, яким дух людини зв'язується і з'єднується з вищою істотою.

Ці три якості в цьому житті стають повільно у людини всею сутю; все ж інше — другорядне.

7. У цих трьох якостях полягає вся вищість людини, бо тільки вони є єдиною основою теперішнього і майбутнього життя: все інше (здоров'я, сила, краса, багатство, знатність, дружба, щасливий успіх у справах, довголіття) є не що інше, як додаток і зовнішня прикраса життя тих, кому вони дані богом, або ж зайва марність, даремний тягар і шкідливі перешкоди для того, хто, жагуче пориваючись до них, сам набуває їх собі і, знехтувавши тими найважливішими благами, займається цими і пригнічує себе ними.

Що виясняється на прикладах:

1. Годинника.

8. Роз'ясню це на прикладах. Годинник (сонячний або автоматичний) є гарний і надзвичайно потрібний інструмент для вимірювання часу; його субстанцію, або суть, завершує художня розмірність усіх частин.

Футляри, скульптурні зображення, живопис, золоті оздобы, які приєднуються до частин (годинника) — все це додаткові речі, які прикрашають трохи краси, але нічого не додають до якості. Якби хтонебудь вважав за краще, щоб подібного роду інструмент був скоріше красивим, ніж доброякісним, то його блаженство було б осміяне, тому що він не розумів би, для якого вжитку годинник переважно призначений.

2. Коня.

Так, висока якість коня полягає в його силі, в сполученні з гарячістю, прудкістю і готовістю направляти свій біг за помахом їздця; а хвіст, розпущений або зав'язаний вузлом, розчісана і піднята грива, позолочені вудила, вишита попона і різні зброя лише надають краси коню; проте, якби ми побачили, що хтонебудь на підставі цих прикрас вимірює якість коня, то назвали б його дурнем.

3. Здоров'я. Нарешті, наше добре здоров'я полягає в правильному травленні і в доброму стані внутрішніх частин нашого організму. Спати на м'якому ложі, прекрасно одягатися, вишукано годуватися — це все не тільки не сприяє поліпшенню здоров'я, а скоріше йому шкодить. Тому, хто звертає більше уваги на приємне, ніж на корисне, той нерозумний. Але безмежно більш згубне нерозуміння того, хто, бажаючи бути людиною, звертає більше уваги на прикраси людини, ніж на її суть. От через що премудрий називає дурнями і нечестивцями тих, хто вважає наше життя розвагою і прибутковим ярмарком, і твердить, що від таких людей далекі і божья хвала, і божє благословення (Премудр., XV, 12 і 19).

Висновок. 9. Отже, нехай буде твердо встановлено, що ми остільки посуваємося до нашої кінцевої мети, оскільки прикладаємо старання у цьому житті до набуття добродітностей і благочестя. Тому вказані три прагнення нехай будуть істинним ділом нашого життя, а все інше — другорядним, затримкою і зовнішньою прикрасою.

РОЗДІЛ V

Насіння освіти, добродітності й благочестя закладене в нас від природи¹

Природа людська первісно була доброю; до неї ми повинні бути повернені (від нецелесті).

1. Під природою тут ми розуміємо не зісутість, властиву всім нам після падіння; через що називаємося ми з природи «синами гніву», не здатними власними силами помишляти про щонебудь добре, але перший і основний наш стан, до якого треба ще покликати нас, як до первочатку. В цьому розумінні Людовіг Вівес сказав: «Що таке християнин, як не людина, повернена до своєї природи і ніби поновлена в правах свого народження, від чого її відвернув диявол?» (Кн. I «Про згоду і незгоду»). І так само: треба зрозуміти те, що сказав Сенека: «Мудрість полягає ось у чому, вернутися до природи і вернутися туди, звідки скинула нас загальна помилка (тобто гріхопадіння людського роду, чого допустилися первотворені люди). Далі він говорить: «Людина — не добра, але вона стає доброю, щоб, пам'ятаючи про своє походження, намагатися стати рівною богам. Через свою порочність ніхто не пробує піднятися туди, звідки він упав» (Лист 93).

І це силою вічного провидіння, яке підіймає впалого.

2. Під словом «природа» ми розуміємо також загальне божє провидіння, або безперестанне діяння божественної благоді, щоб у всьому звершити все, а саме у всякому створінні те, для чого воно призначене. Бо діло божественної мудрості полягало в тому, щоб нічого не творити марно, тобто без будьякої певної мети і без засобів, які від-

¹ У питанні про природженість деяких задатків Коменський виявляє непослідовність. Присвячуючи цей розділ ідеї природженості, Коменський в § 9 цього ж розділу співчутливо посилається на порівняння Арістотелем душі «з чистою дошкою, на якій ще не було нічого написано, але можна було б написати все». У § 10 цього ж розділу Коменський вважає «слухним» порівняння мозку — «цієї майстерні думок», «з воском, на якому відбивається печатка, або з якого ліпляться фігурки». Див. також VI розд., § 5.

повідать досягненню цієї мети. Отже, все, що існує, існує для чогонебудь і, щоб досягти цього, має всі потрібні органи і допоміжні засоби, а крім того деяку спрямованість. Це — спрямованість до своєї мети не проти волі, не з опором, а з охотою і насолодою під натиском самої природи, і, коли затримати це прагнення, то настають муки і смерть. Отже, безсумнівно, що людина народилася здатною до розуміння речей, до доброчесності, до необмеженої любові до бога (що вона для цього призначена, це ми вже бачили), і коріння цих трьох здібностей існують у неї з такою ж безсумнівною, як і коріння в кожного дерева.

Мудрість заклала
в людини вічні
основи.

3. Поглянемо, які в нас закладені основи мудрості, доброчинства і релігії, щоб було наочніше (видно), що значить, коли Сірах проголошує, що мудрість поклала вічні основи в людях (Сір., I, 14). Таким

чином можна побачити, яке дивне створіння мудрості є людина.

✓ 1. Зробивши людину здібною до набуття пізнання речей. Це ясно з того, що вона створила її на образ свій.

4. Ясно, що всяка людина народжується здібною до набуття пізнання речей, бо насамперед вона є образ божий. Образ, якщо він точний, неминуче являє риси свого первообразу, або він не буде образом. А через те, що серед усіх інших властивостей божих видатне місце займає всезнання, природно, деякий образ його відіб'ється у людині. І чому ж не

так? Маючи світлий ум, людина, безсумнівно, є в центрі діл божих, подібно до кульоподібного дзеркала. Бувши повішене в кімнаті, це дзеркало сприймає образи всіх речей, образи всього, що є навколо. Адже, наш ум охоплює не тільки сусідні предмети, але й віддалені (щодо місця або щодо часу), притягає до себе, піднімається вгору, вгадує таємне, викриває сховане, пробує дослідити навіть незбагненне; таким чином він є щось безконечне і безмежне. Нехай буде дано людині прожити тисячу років, протягом яких вона, завжди навчаючись чогось нового, розуміла б одно з іншого; і все таки вона буде мати ще місце для сприймання предметів. Ум людський відзначається такою ненаситною сприйнятливістю до пізнання, що являє собою ніби безодню. Наше мізерне тіло обмежується найтіснішими границями; голос поширюється трохи далі, зір обмежується лише висотою небесного склепіння, а уму не можна поставити твердої межі ні на небі, ні донебудь за його межами; він як підноситься вище неба небес, так і спускається нижче безодні безодень і хоч би вони були в тисячу раз вищі і глибші самих себе, він все ж проникає туди з неймовірною швидкістю. І чи будемо ми заперечувати, що йому доступне все? І чи будемо ми заперечувати, що він вміщає все?

2. Малий світ.

5. Філософи назвали людину мікрокосмом¹ (малий світ); він обіймає собою в стислій формі все, що розстиляється на всі сторони по великому світу (макрокосму). Що це так, це доводиться в іншому місці. Отже, ум людини, яка вступає в світ, надзвичайно влучно порівнюється з насіниною, або зерном, в якому хоч і немає в дійсності форми трави або дерева, проте поняття трави або дерева в дійсності в ньому існують: як це ясно, коли насінина, посаджена в землю, внизу пускає маленькі корені, а вище дає

¹ Див. примітку до стор. 66, § 3.

паростки, з яких пізніше через природжену силу, розвиваються гілки і сучки; останні вкриваються листям, прикрашаються квітками і плодами. Отже, немає потреби будьщо вносити людині зовні, але необхідно розвивати, виявляти те, що вона має закладеним у собі самій, у зародку, указуючи значення всього існуючого.

Тому, як відомо, Піфагор звичайно говорив, що людині так властиво з природи все знати, що коли семирічного хлопчика розумно питати про всі питання філософії, то він міг би відповісти на всі питання, і саме тому, що єдине світло розуму своєю формою і своїми межами достатні для всіх речей. Тільки тепер, після гріхопадіння, затемнюючи сам себе і обплутуючи, він не може виявити себе, а ті, які повинні були б його звільнити, постійно ще більше заплутують.

3. Обдарований чуттями.

6. Розумній душі, яка перебуває в нас, крім того, дані органи, ніби вивідувачі і розвідувачі, з допомогою яких душа досліджує все, що поза нею — це зір, слух, нюх, смак, дотик, і тому жодне створіння, де б воно не було, не може від неї сховатися. Тому що у видимому світі немає нічого, чого не можна було б або бачити, або чути, або нюхати, або вкушати, або до чого не можна було дотикатися і, таким чином, визначати по суті і якості, то звідси виходить, що в світі немає нічого, чого б не могла обійняти обдарована чуттями і розумом людина¹.

4. Спонуканий прагненням до знань.

7. Природжені також людині прагнення до знання і не тільки здатність переносити труди, а і прагнення до них. Це проявляється безпосередньо в ранньому дитячому віці і супроводить нас усе життя. Адже хто не бажає завжди слухати, бачити, робити щонебудь нове? Кому не дає задоволення щодня кудинебудь піти, з кимнебудь побесідувати, про щонебудь самому розказати? Стан справ саме такий: очі, уші, орган дотику, самий розум, безперестанку шукаючи собі поживи, завжди прямують у зовнішній світ, і для жвавої натури немає нічого більш нестерпного, як неробство і бездіяльність. А тому що навіть люди темні дивуються вченим мужам, чи не вказує це на те, що вони почувають привабливу силу якогось природного прагнення? Вони й самі хотіли б бути учасниками їх ученості, якби могли надіятися на здійснення цього, але тому що на це не надіються, вони починають жалкувати і шанують тих, кого вважають вищими від себе.

Тому багато самостійно досягають різноманітного пізнання речей.

8. Приклади автодидактів² показують з усією наочністю, що, ідучи за природою, людина може досягнути все. Не маючи ніяких учителів, бувши самі собі учителями або (як говорить Б е р н а р д) маючи своїми наставниками дуби і буки (тобто гуляючи і міркуючи в лісах), деякі пішли багато далі від тих інших, що були під стараним керівництвом учителів. Хіба це не вказує, що в людини справді є і лампада, і гніт, і олія, і кресало з усім приладдям? Аби тільки вона вміла викресати іскри, приймати їх кресалом, запалювати

¹ Тут ми маємо досить ясний виклад Коменським універсального значення в пізнанні сенсуалістичного джерела, яке постачає розумові дані про «суті і якості» всіх явищ світу. В цьому питанні Коменський щільно примикає до Бекона, з творами якого він був знайомий ще до написання «Великої Дидактики».

² Автодидакт — самоук (від грецьких слів *αὐτός* — сам і *διδάσκω* — учу.

світильник, і вона відразу ж у дивному видовищі побачила б дивні скарби премудрості божої як у собі, так і у великому світі (як усе розміщено за числом, мірою і вагою). Тепер, коли в неї запалюється не внутрішнє світло, а поза нею навколо носяться світильники чужих думок, не може бути нічого іншого, крім того, що відбувається саме так, як коли б навколо когонебудь, замкнутого в темній тюрмі, носили факели: проміння їх, звичайно, проходить у щілини, але повне світло проникнути туди не може. Так відбувається те, про що говорить Сенека: «Припроджене нам насіння всіх наук, а бог, як учитель, виводить здібності з таємничої глибини» (Про благод., IV, 6).

Наш ум порівнюється

- 1) з землею,
- 2) з садом,
- 3) з чистою дошкою.

9. Того ж учать нас і предмети, яким уподібнюється наш ум. Бо чи не сприймає земля (з якою часто порівнюється в святому письмі наше серце) насіння всякого роду? Хіба одного і того ж саду не можна засівати різноманітними травами, квітами і ароматичними рослинами? Звичайно, можна, якщо садівникові не бракує розуму і старанності. І чим більше різноманітності, тим приємніше буде видовище для очей, тим більше насолоди для нюху, тим більш сильний відпочинок для серця. Арістотель порівняв людську душу з чистою дошкою, на якій ще не було нічого написано, але на якій, проте, можна було б написати все. Отже, подібно до того, як на чистій дошці тямущий у своїй справі письменник міг би написати, а живописець — намалювати що завгодно, так у людському умі однаково легко накреслити все тому, хто добре знає мистецтво навчання. Якщо цього не буває, то вірніше вірного, що винна не дошка (якщо тільки вона інколи не буває шершава), а невміння того, хто пише або малює. Різниця в тому, що на дошці лінії можна проводити лише до межі її країв, тоді як для письма і рисунка в умі ти ніякої межі не знайдеш, тому що (як сказано вище) ум безмежний.

4. З воском, на якому відбиваються незчисленні печатки.

10. Влучно також наш мозок (ця майстерня думок) порівнюється з воском, на якому відбивається печатка або з якого ліпляться фігурки. Як віск набирає всякої форми і з нього можна ліпити і знову переробити всяку зіплену фігуру, так і мозок, відбиваючи образи всіх речей, все приймає, що тільки містить у собі світ. Цим порівнянням разом з тим влучно означається, що таке наше мислення і наше знання. Все, що збуджує мій зір, слух, нюх, смак, дотик, є для мене печаткою, через яку образ речі відбивається у мозку і при тому в такій мірі, що, якби навіть видалити річ від моїх очей, ушей, носа і моєї руки, її образ залишається вже в мене і не може не залишатися, якщо тільки через недостатню увагу образ не відбивається невіразно. Наприклад, коли я побачив якогонебудь чоловіка, або заговорив з ним, якщо, гуляючи, побачив гору, ріку, поле, ліс, місто та ін., якщо колинебудь почув грім, музику, якінебудь промови, як щось прочитав щонебудь уважно в автора та ін., — все це відбивається в мозку і щоразу при згадуванні відтворюється так, як якби все це знову стояло в мене перед очима, лунало в ушах, вкушалось мною або я до нього дотикався. Хоч мозок сприймає одні враження, порівнюючи з іншими, або більш роздільно, або уявляє більш ясно,

або задержує міцніше, проте, кожне з них він сприймає, уявляє і задержує так або інакше.

**Здатність нашого
ума сприймати —
боже чудо.**

11. Тут ми маємо дивне видовище божественної мудрості, яка могла подбати про те, щоб зовсім невелика маса мозку була достатня для сприйняття стількох мільйонів образів. Бо все те, що кожен з нас (особливо людей науки) протягом стількох років бачив, чув, вкушав, читав, зібрав досвідом і міркуванням, і про що через необхідність може згадати, — все це, очевидно, носить в мозку; це саме образи речей, які колись ми бачили, чули, вичитали з книг і т. д., яких мільйони і знову мільйони існують і збільшуються без кінця - краю, тому що ми щодня бачимо, чуємо, читасмо, досліджуємо та ін. щось нове. Проте, все це вміщається в мозку. Яка це несповідима мудрість божої всемогутності! Со л о м о н дивується, що всі ріки течуть у море, але море не переповняється (Екл., I, 7). Хто не подивується безодні нашої пам'яті, яка все вичерпує і все поновлює, але ніколи, проте, не переповняється і не вичерпується! Таким чином, наш ум дійсно більш великий, ніж світ, тим, що те, що містить, повинне бути (з необхідності) більше того, що міститься.

**Наш ум — дзер-
кало.**

12. Нарешті, найвлучнішим порівнянням нашого ума є порівняння з оком або з дзеркалом: що б не поставили перед дзеркалом, якої б форми і кольору не був предмет, воно відразу відтворює точне його зображення, крім тих випадків, коли предмет підсунеш до нього в темноті або з заднього боку, або коли предмет міститься надто далеко, тобто на більшій, ніж слід, віддалі, або коли перешкодиш відображенню або затемниш його, коливаючи, — тоді, треба признатися, зображення буде невдале. Але я говорю про те, що природно відбувається при світлі і при зручному положенні предмета перед дзеркалом. Отже, подібно до того, як немає ніякої потреби примушувати око, щоб воно відкривалося і дивилося на предмет, бо воно само собою (прямуючи з природи до світла) з насолодою взирає на світ і сприймає все (аби тільки не заважало йому відразу надто велике число предметів) і ніколи не може насититися спогляданням, — точно так само і наш ум жадає предметів, сам завжди відкривається перед ними, сам хоче споглядати все, сам сприймає все, сам швидко все засвоює; скрізь він невтомний, аби тільки не був пригнічений великою кількістю предметів і аби все йому давалося для споглядання одно слідом за одним, в належному порядку.

**Корінь доброзви-
чайності в люди-
ні — гармонія.**

13. Що людині з природи властива гармонія норовів, це бачили навіть язичники. Правда, вони не знали іншого, звище посланого, світла і більш надійного вождя, даного для вічного життя, але і з тих проблесків світла природи (при значному зусиллі) вони робили собі факели. Ц і ц е р о н, наприклад, говорить так: «Нашим духовним силам природжене насіння добродетельностей; коли цьому насінню дати розвинутися, то сама природа привела б нас до щасливого життя». (Це перебільшено!) Проте, як тільки ми з'являємося на світ і в життя, підпавши вихованню, ми завжди обертаємося серед усякої зіпсутості, так що здається, ніби ми всмоктуюмо помилки майже з молоком годівниці (Туск., 3). Але що справді деякі зерна добродетельностей природжені людині, це доводиться

таким подвійним аргументом: поперше, всяка людина тішиться гармонією, а подруге, сама вона також зсередини і зовні є не що інше, як гармонія¹.

1. Гармонією людина тішиться скрізь, а саме: у всьому видимому.

у всьому, що
сприймається
слухом, смаком,
дотиком,
і навіть у самих
добродетелях.

му найприродніше полягає зачарування для очей. Я питаю також, на кого не діє музика? І чому це? Саме тому, що гармонія тонів дає приємну співзвучність. Кому не подобається добре зготовлена їжа? Це тому, що сполучення смакових відчуттів приємно подразнює піднебіння. Кожному приємні помірна теплота, помірний холод, помірний спокій членів і рух. Чому? Чи не тому, що все помірне в природі благотворне і здорове, а все непомірне вороже і згубне? Мало того, ми цінуємо одно в одному самі добродетелі (адже навіть ті, хто не має добродетелей, дивуються добродетелям інших, хоч і не наслідують їх, бо гадають, що не зможуть подолати свої звички, варті догани. Отже, чому ж кожний не цінує добродетелей у самому собі? Воістину ми сліпі, коли не визнаємо, що коріння всякої гармонії міститься в нас.

2. Гармонія, яку кожний знаходить у самому собі: щодо а) як тіла,

15. Але й сама людина є не що інше, як гармонія як щодо тіла, так і щодо душі. Бо як самий всесвіт є подоба величезного годинникового механізму, так майстерно складеного з безлічі коліс і звукових приладів, що загалом для неперервності рухів і для гармонії одно сполучається з іншим,—така і людина. Щодо тіла, збудованого з дивною майстерністю, то першим двигуном є серце, джерело життя і дій, від якого всі інші члени дістають рух і міру руху. А силою, яка спричиняє рух, є мозок, що з допомогою нервів, ніби шнурів, притягає і відпускає решту коліс (членів). А різноманітність діяльності всередині і зовні полягає саме в тій самій розмірній пропорції рухів.

б) так і щодо душі.

16. Подібним чином у душевних рухах головним рушійним колесом є воля; важелі, які приводять її в рух,—це бажання і пристрасті, які схиляють волю в той чи інший бік. Важелем, який відкриває рух і замикає його, є розум, що зв'язує і визначає чого, де, в якій мірі потрібно бажати або чого уникати. Всі інші рухи душі є ніби менші колеса, що йдуть за головним. Звідси, якщо бажанням і пристрастям не дасться надто великої сили і важіль, тобто розум, правильно буде відкривати і закривати рухи пристрастей, то неминучим наслідком повинні бути

¹ У цьому, як і в дальших параграфах, термін «гармонія» вживається Коменським за традицією, що йде від стародавніх грецьких філософів, у розумінні струнності, погодженості і правильного сполучення одних елементів цілого з іншими, що викликає естетичні почуття. Для означення музичної гармонії Коменський користується латинським словом «consonantia», яке українськи перекладається «співзвучність».

гармонія і погодженість добродійств, тобто відповідне сполучення дій і пасивних станів.

Порушена гармонія може бути відновлена.

воримо рішуче, що вони вже більше не придатні (адже їх можна по-лагодити і поправити), так і про людину, хоч і зіпсовану гріхопаді-ням, треба прийти до висновку, що благоволінням божим вона може бути виправлена з допомогою певних засобів.

Що коріння релігії природжені люди-ні, доказом є:
1. Суть образу.

в образ якого вона створена, то звідси виходить, що немає нічого, до чого б вона швидше прагнула своїми бажаннями, крім того дже-рела, від якого вона вийшла; аби тільки вона достатньо добре пі-знала його (джерело).

2. Всім приро-джене шануван-ня божества.

18. Що коріння релігії властиві людині з природи, це доводиться тим, що вона — образ божий¹. Адже образ носить подобу, а подібне радіє подібному; це невідмінний закон усіх речей (Сір., XIII, 19). І тому що людина не має нічого собі подібного, крім бога, в образ якого вона створена, то звідси виходить, що немає нічого, до чого б вона швидше прагнула своїми бажаннями, крім того дже-рела, від якого вона вийшла; аби тільки вона достатньо добре пі-знала його (джерело).

19. Це ясно навіть наприкладі язичників, які, не будучи навічені словом божим, з тьмного навіяння самої лише природи, визнавали божество, поклонялися йому і по-божно шанували його, хоч помилялися в числі богів і способі шанування. «У всіх людей є поняття про богів і всі приділя-ють вище місце якійнебудь божественній істоті» пише А р і с т о т е л ь («Про небо», кн. I, розд. 3). А С е н е к а говорить: «Шанування бо-гів полягає насамперед у тому, щоб вірити в богів, потім визнавати за ними належну величність і благість, без якої немає величності, щоб знати, що вони саме керують світом, всесвітом, як своєю власністю, і піклуються про людський рід». (Лист 96). Але між цим і відомим апостольським висловом існує лише найнезначніша різниця: «Віру-вати мусить, хто приходить до бога, що він єсть і хто його шукає того нагороджує» (Євр., XI, 6).

3. Прагнення до вищого блага, яке є бог.

20. П л а т о н говорить: «Бог є вище благо, над усяку субстанцію і усяку природу; до нього поривається все» (П л а т о н, у листі). Це саме (що бог є вище благо, до якого все поривається) підтверджує і Ц і ц е р о н, коли говорить: «Перша учителька благочестя є природа» (1 кн., «Про природу богів»). Саме тому, що (як говорить Л а к т а н ц і й, кн. 4, розд. 28) ми народжуємося з тим, щоб віддавати справедливу і належну слухняність богам, що створив нас, ми й будемо його пізнавати, за ним їти. Цим союзом благочестя ми зобов'язані богам і з'єднані з ним, звідки (тобто від religio) і релігія дістала свою назву.

¹ Явно штучне, надумане міркування. Проте, цим невірним міркуванням розкривається дуже бадьора, життєрадісна і разом з тим правильна ідея про безконечну здатність кожної людини до освіти і розвитку. Коменський кори-стується аналогічними засобами доведення у вигляді посилань на «святе» письмо і вислови, взяті в античних авторів, і в інших місцях своєї книги.

Воно не знищене
остаточно навіть
падінням люд-
ського роду.

словом і своїм духом, це прагнення настільки загострюється, що Д а в і д скликає до бога: «Хто, крім тебе, для мене на небі! І з тобою нічого не хочу на землі. Знемагає тіло моє і серце моє. Бог — твердиня серця мого і доля моя навіки!» (Псал., LXXIII, 25, 26).

Отже, безбожно
шукати заперечення
проти прагнен-
ня до благочестя.

і дане було йому звіряче серце, йому, все таки, була залишена надія повернути собі людський розум і навіть царську достоїнність, як тільки він визнає владу в небі (Дан., IV, 23). Так і нам, деревам, викинутим з раю божого, все таки, залишене коріння, яке знову може проростати, коли на нього падає дощ і сонячне проміння милості божої. Хіба відразу ж після гріхопадіння і провіщеної загибелі (покарання смертю) бог не внадроз знову в наші серця (обіцанням благословенного насіння) запоруки нової милості? Хіба він не послав нам сина свого, щоб через нього поставити упале?

Ветхого Адама
і не слід підбурю-
вати проти нового.

23. Ганебно і безбожно — і це являє явний знак невдячності, — що ми завжди галасусмо про зіпсованість, а ховаємо відродження. Яку силу має в нас ветхий Адам, на це ми вказуємо, а яку силу має новий Адам — Христос, цього ми не досліджуємо. Звичайно, апостол від себе і від імені відроджених говорить: «Все здолію в Христі, що мене підкріплює» (Філіпп, IV, 13). Якщо можливо, щоб ріс і давав плоди живець, прищеплений до верби, тернини або ще до якогонебудь лісового деревця, то чому б цього не могло бути, якби він прищеплений був до самого кореня. Порівняймо аргументацію апостола (Римл., XI, 20): «Бог зможе з каміння підняти дітей Авраамові» (Матв., III, 9), то чому ж йому не підняти людей на всякі благі діла, які від початку створені були синами божими і знову всиновлені Христом і відроджені через духа благодаті?»

Благодать божу
слід не обмежу-
вати, а з вдяч-
ністю приймати.

24. Ох, не будемо обмежувати благодать божу, яку бог готовий вилити на нас з величезною щедрістю. Адже, коли ми, вірою насаджені у Христі і обдаровані духом всиновлення, якщо ми, кажу я, будемо твердити, що ми разом з нашими дітьми нездатні до того, що властиве царству божому, то як Христос проголосив про дітей: «що їх є царство божє»? Або як направляє він нас до них, повелюючи повернутися і бути як діти, коли ми хочемо ввійти в царство небесне (Матв., XVIII, 3)? Яким чином апостол оголошує святими дітей християн (навіть коли один лише з батьків — віруючий) і твердить, що вони не можуть бути нечистими. (1 Корінф., VII, 14)? Але навіть і про тих, які в дійсності уже були обтяжені найтяжчими пороками, апостол зважується твердити: «І такими були деякі з вас, але

ви обмилися, освятилися, виправдалися іменем господа нашого — Ісуса Христа, духом бога нашого» (1 Корінф., VI, 11). Тому, коли ми вимагаємо, щоб діти християн (не потомство ветхого Адама, але відродження нового Адама, чада божі, малі брати і сестри Христа) були освіченими і здібними для сприйняття насіння вічності, то чи може здатися це комунібудь неможливим? Адже не від дикої маслини вимагаємо ми плоду, але допомагаємо родити плоди живцям, які знову прищеплені до дерева життя.

Висновок. 25. Отже, утвердимось ж на тому, що для людини природніше і, через благодать святого духа, легше стати мудрою, доброзвичайною, святою, ніж щоб зіпсованість, яка прийшла зовні, могла утруднити розвиток. Адже, всяка річ легко повертається до своєї природи. І це є те, чого учить письмо: «Премудрість легко споглядається тими, хто любить її, і знаходиться тими, хто шукає її; вона навіть попереджає тих, хто бажає пізнати її. Той, хто зранку шукає її, не втомиться, бо знайде її, що вона стоїть біля дверей його (Премудр., VI, 13, 14). Відомі також слова венузієського поета¹: «Хто ж настільки дикун, що не міг би пом'якшати, якби тільки слух свій просвічував терпляче освітою!» (вченням) (Гораций, Посл. I, 39 — 40).

РОЗДІЛ VI

Людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно здобути освіту

Насіння не є ще плід. 1. Насіння знання, моральності, благочестя дає, як ми бачили, природа, але вона не дає самого знання, доброчесності, благочестя. Це набувається з допомогою молитви, вчення, діяльності. Дуже влучно, тому, хтось визначив людину як істоту, здібну до навчання, бо ніхто не може стати людиною, коли його не вчити.

Людині природжена схильність до знання, але не саме знання. 2. Коли ми будемо розглядати істинне знання, то божові властиво знати все без початку, без поступу, без кінця — самим лише простим проникненням. Людині і ангелові цього дати було не можна, як не можна було дати і безконечності і вічності, тобто властивостей божества. Ангелам і людям досить переваги в тому, що вони мають гострість ума, яким можуть збагнути діла божі і таким чином нагромаджувати скарбницю знання. Тому про ангелів відомо, що вони вчать споглядаючи (1 Петр., I, 12; Ефес., III, 10; 1 Царств., XXII, 20; Іова, I, 6), і їх знання так само, як і наше, є досвідне.

Щоб людина стала людиною, вона повинна здобути освіту, що доводиться: 1. На прикладі інших створінь. 3. Отже, нехай ніхто не думає, що справжньою людиною можна стати, не навчившись діяти, як людина, тобто не діставши настановлення в тому, що робить її людиною. Це ясно з прикладу всіх створінь, які, хоч і призначені бути корисними людині, але стають такими тільки будучи пристосованими для цього рукою людини. Так, наприклад, каміння дане для того, щоб служити для спорудження будинків, башт, мурів, колон та ін., але воно служить для цієї мети лише тоді, коли воно

¹ Мова йде про Горация.

нами наламане, обтесане, поскладане. Так і перли, і дорогоцінне каміння, призначене для прикраси людей, обробляються, шліфуються, поліруються людьми; метали, створені для важливих потреб нашого життя, треба добувати, розтоплювати, очищати, різним способом виливати і кувати. Без цього від них менше користі, ніж від земляної грязі. З рослин ми маємо їжу, питво, ліки, але таким способом, що трави, і хліба треба сіяти, обкопувати, косити, молодити, молоти, товкти, а дерева необхідно садити, підрізувати, обкладати гноєм, знімати з них плоди, сушити та ін., але ще більше їх потрібно обробляти найрізноманітнішими способами, коли щонебудь з них повинне бути використане на ліки або на будівлю. Здавалося б, що тварини, які обдаровані життям і рухом, повинні самі по собі бути на все здатні. Проте, якщо ми хочемо користуватися їх роботою, ради якої вони нам дані, ми повинні попередити їх вправляти в ній. Ось приклади: кінь з природи придатний для воєнної справи, віл — для запрягання, осел — для носіння тягарів, собака — для охорони і полювання, сокіл і яструб — ловити птахів та ін. І все таки, якщо кожну з цих тварин ми не привчимо до властивого їй діла вправою, то користі з них буде мало.

**2. На прикладі
самої людини
щодо її тілесної
стороні.**

без попередньої підготовки він став досконалим завдяки самому собі і через себе? Тому що для всіх створінь існує закон брати початок з нічого і поступово підноситися як щодо суті, так і щодо дій. Адже, і про ангелів, досконалістю особливо близьких до бога, відомо, що вони знають не все, але поступово вдосконалюються, пізнаючи дивну божу премудрість, як ми вказали це трохи раніше.

**3. І тому що на-
віть до гріхопа-
діння людина по-
винна була впра-
влятися, тим біль-
ше це потрібно
тепер — після зі-
снуття.**

4. Людина щодо тіла створена для праці. Але ми бачимо, що разом з нею народжується також здатність до цього: людину треба поступово вчити і сидіти, і стояти, і ходити, і рухати руками для роботи. Отже, звідки ж у нашого духа була б перевага, щоб без попередньої підготовки він став досконалим завдяки самому собі і через себе? Тому що для всіх створінь існує закон брати початок з нічого і поступово підноситися як щодо суті, так і щодо дій. Адже, і про ангелів, досконалістю особливо близьких до бога, відомо, що вони знають не все, але поступово вдосконалюються, пізнаючи дивну божу премудрість, як ми вказали це трохи раніше.

5. Ясно також, що для людини вже до гріхопадіння в раю була відкрита школа, в якій вона поступово могла б удосконалюватися. Правда, у первостворених людей, як тільки вони були створені на світ, не було недостаті ні в здатності ходити, ні в дарі слова, ні в здатності міркувати. Проте, з бесіди Бжи із змієм, очевидно, що їм бракувало знання речей, яке набувається з досвіду. Якби в неї був більший досвід, вона так просто не вступила б з ним у розмову, бо знала б, що ця тварина говорити не може і, отже, тут ховається обман. Тепер же, в стані зіснуття, тим більше необхідно вчитися, щоб набути знання. Адже, справді ми приносимо з собою в світ чистий ум, ніби гладку дошку, не вміючи щонебудь робити, говорити й розуміти, і все це треба набувати з основи. І ми дійсно добиваємося тепер цього з далеко більшим зусиллям, ніж це повинно було б бути в стані досконалості, бо і речі для нас затемнені, і мови змішані. Тому, хто в інтересах науки хотів би використати різні джерела на живих або мертвих мовах, замість однієї мови треба вивчати їх уже декілька; мало того — і рідні мови стали більш заплутаними, і ніщо (із знань) нам не природжене.

4. І тому що приклади показують, що людина без виховання стає не чим іншим, як тільки звірем.

6. Є приклади того, як деякі люди, що вкрадені були в дитинстві дикими тваринами і вирости серед них, знали нічим не більше звірів. Мало того, мовою, рухами ніг і рук вони нічим не відрізнялися від звірів, як тільки знову через деякий час не попадали в середовище людей. Наведу кілька прикладів. Приблизно в 1540 р. в одному з гессенських сіл, що ле-

жить серед лісів, сталося, що через недбайливість батьків, зник хлопчик 3 років. Через кілька років селяни помітили, що серед вовків є якась тварина, виглядом не схожа на них: чотири ноги, а лице схоже на чоловіка. Коли про це пішли чутки, начальник місцевості наказав піймати цю тварину живою. Тварина була піймана, приведена до нього, а потім і до ландграфа Кассельського. Коли тварину привели на двір князя, вона вирвалася, втекла і сховалася під ослоном, сердито виглядаючи звідти і огидно вила. Князь наказав залишити її серед людей. Після цього звір почав потроху ставати ручним, потім підніматися на задні ноги і ходити на двох ногах і, нарешті, розумно говорити і ставати людиною. І тоді вона, скільки могла пригадати, розповіла, що була захоплена вовками і виходована ними, а потім, разом з ними, звичайно виходила на здобич. Описує цю історію М. Дрессер, у книзі про нове і стародавнє виховання. Про це ж згадує і Камерарій («Гори», т. I, розд. 75), приєднуючи до цієї історії і іншу, дуже схожу. А Гуларцій (у «Чудесах нашого віку») пише, що в 1563 р. у Франції кілька знатних людей, вийшовши на полювання і вбивши 12 вовків, одночасно піймали в тенета хлопчика приблизно 7 років, голого, з жовтою шкірою і кучерявим волоссям. Рігті в нього були загнуті, ніби в орла, говорити він не вмів, а тільки нечленоподібно якомось мукав. Коли його відвели в замок, то ледве наклали на нього пута — до того він був озвірілий. Але виснажений кількома днями голоду, хлопець став тихий, а на сьомий місяць заговорив. Його водили показувати по містах з немалим прибутком для князів. Нарешті, якась бідна жінка пізнала в ньому свого сина. Отже, вірне те, що сказано у творах Платона (кн. 6., «Про закони»): «Людина є істота найтихіша й найбожественніша, якщо вона буде усмирена справжнім вихованням; якщо ж її не виховувати або давати їй неправильне виховання, то вона буде найдикішою твариною з усіх, кого родить земля».

1. Виховання потребують і тупі, і обдаровані.

тупим, щоб далеко більше потребують виховання люди обдаровані, бо діяльний ум, не будучи зайнятий чимнебудь корисним, займеться некорисним, пустим і згубним.

Чим родючіше поле, тим більше родить воно тернину і чортополох. Так і видатний ум, повний пустими мріями, коли не засіяти його насінням мудрості і добродетелей. Як млин, працюючи, коли в нього не підсипати зерна, тобто матеріалу для мелення, стирає сам себе і, відриваючи від жорен куски і навіть пошкоджуючи і

розриваючи окремі частини, марно, з шумом і тріском, порошок, та і рухливий ум, позбавлений серйозної роботи, буде взагалі наповнюватися нікчемним, пустим і шкідливим вмістом і стане причиною своєї власної загибелі.

6 2. Багаті й бідні. 8. Чим є багаті без мудрості, як не відгодованими висівками свинями, чим виявляються бідні без розуміння речей, як не ослами, засудженими носити тязарі? Що таке красивий неук, як не прикрашена пір'ям папуга або, як сказав хтось золоті піхви, в які вкладено свинцевий меч.

3. Начальники і підлеглі. 9. Щодо тих, хто колинебудь має управляти іншими — царів, князів, магістратів, пастирів церкви і вчених — то їм, насамперед необхідно пройнятися мудрістю, так само як провідникові треба мати очі, перекладачеві — мову, трубі — звук, мечу — вістря. Так само треба освічувати і підлеглих, щоб вони вміли розумно коритися мудрим правителям не з примусу, не з осліячої покірливості, а добровільно, з любові до порядку. Адже, розумним створінням треба управляти не криками, в'язницею, киями, але спираючись на розум. Якщо це буває інакше, то безчестя підлеглих падає і на бога, який однаково вклав свій образ і в них, і людські діла будуть повні насильства і неладу, як це і є тепер.

Отже, всі без винятку. 10. Отже, нехай буде встановлено: всім, породженим людьми, безумовно необхідне виховання для того, щоб вони були людьми, а не дикими тваринами, не нерухомими колодами. Звідси виходить і те, що кожний настільки перевищує інших, наскільки він більше від інших вправляється. Отже, цей розділ ми закінчимо словами Премудрого: «Той, хто нехтує мудрістю і наукою — нещасний, і марна надія його (саме досягти своєї мети), і труди його марні, і діла його даремні». (Премудр., III, 12).

РОЗДІЛ VII

Освіта людини з найбільшою користю відбувається в ранньому віці. Вона навіть тільки в цьому віці і може відбуватися

Схожість людини з рослиною. 1. З сказаного виходить, що людина і дерево щодо цього схожі. Адже, родюче дерево (яблуня, груша, смоковниця, виноградна лоза) хоч і може рости залишене само на себе, але як дика рослина вродить і дикий плід; для того ж, щоб воно дало смачні і солодкі плоди, потрібно, щоб умілий садівник його посадив, поливав і підчищав. Хоч людина, як і всяка істота, сама набуває свій образ, все таки без попереднього прищеплення живців мудрості, моральності і благочестя вона не може стати істотою розумною, мудрою, моральною і благочестивою. Тепер треба показати, що такого роду прищеплення повинне бути зроблене тоді, коли рослина ще молода.

Освіта людини по- 2. Щодо людини, то для цього є шість основ. Попер-
ятна починається ше, непевність теперішнього життя; з ним доведеть-
в ранньому віці: ся розстатися, але невідомо, де і коли.

1. Через непевність теперішнього життя.

тіла її навіки. В утробі матері тіло людини утворюється так, що, коли при народженні в когонебудь не вистачає якогонебудь члена, то, через те, людина буде позбавлена його на все життя. Поки ми живемо, душа освічується для пізнання бога і союзу з ним, і коли цього хтонебудь не досягне за життя, то після смерті для цього не буде вже ні місця, ні часу. Через те, що тут ідеться про предмет такої великої ваги, треба дуже поспішатися, щоб хтонебудь не був настигнутий зненацька.

2. Щоб вона була приготовлена для життєвої діяльності перше, ніж почне діяти.

ніше, ніж навчимося діяти. Мало того, якби хтонебудь вирішив присвятити все життя науці, то безконечна різноманітність речей, які творець світу дав нашому приємному спогляданню, така велика, що якби комунебудь випав на долю вік Нестора, все таки, в неї не було б недостачі у дуже корисних заняттях. Вона знаходила б скрізь зоховані скарби божественної мудрості і з неї здобувала б собі засоби для щасливого життя. Отже, рано треба розкривати в людини здібності для споглядання речей, тому що протягом усього життя їй багато доведеться пізнати, зазнати і виконати.

3. Все найлегше формується в ніжному віці.

4. Природа всіх істот, які народжуються, така, що вони є гнучкі і найлегше приймають форму, поки вони в ніжному віці; зміцнівши, вони не піддаються формуванню. М'який віск можна ліпити, даючи йому нову форму, але, коли він затвердне, то його легше перетворити в порошок. Молоде дерево можна садити, пересаджувати, підчищати, згинати як завгодно; але, коли воно виросло, цього неможливо зробити. Так, як хто хоче зігнути з дерева лук, йому треба взяти дерево зелене й молоде; не можна зігнути старе, сухе, сукувате дерево. Свіжі яйця при висиджуванні легко зогріваються і дають пташенят; від старих яєць марно буде сподіватися цього. Бажаючи привчити до роботи, ліверант — коня, пахар — вола, мисливець — собаку і яструба (як ведмедник — ведмедя танцювати, стара — сороку, ворона, паугу — переймати людський голос), вибирають молодих і юних тварин і птахів; якщо ж виберуть старих, то їх праця пропаде марно.

Так само формується і сама людина.

5. Все це, очевидно, в такій же мірі стосується і до самої людини. У неї мозок (як ми вже сказали), сприймаючи ті образи речей, які попадають в нього через органи чуттів, схожий на віск, в дитячому віці

взагалі вологий і м'який і здатний сприймати всі предмети, які трапляються; потім, поволі він висихає і твердне, так що, як показує досвід, речі впечатуються і відображаються на ньому з великою трудністю. Звідси відомий вислів Цицерона: «Діти швидко схоплюють незчисленну кількість предметів». Таким чином, і руки, і всі інші члени

тільки в дитячі роки можуть пристосовуватися до ремесел і робіт, по мускули ще гнучкі. Хто має стати хорошим писарем, художником, кравцем, ковалем, музикантом та ін., — повинен займатися цим з юних років, коли уява ще жвава, а пальці гнучкі, інакше він ніколи оволодіє своїм предметом. Так само і коріння благочестя слід насаджувати в серці кожного з ранніх років. У кому ми бажаємо гармонійно розвинути елегантний норов, над тим треба працювати в юному віці. Кому треба зробити великі успіхи в вивченні філософії, то треба розкрити чуття до всього в перші ж роки життя, поки він може запалитися захопленням, поки ум гострий, а пам'ять тверда. «Бридке й смішно дивитися на старого, що вивчає початки; юнакові треба вчитися, а старому цим користуватися,» — говорить Сенека (Лист 36).

4. Людині даний надзвичайно великий час для росту, і цей час не можна використовувати на інше.

6. Щоб людина могла стати освіченою людиною, бог дарував їй роки юності, щоб вона, будучи непридатною для інших занять, виявила б старанність тільки для освіти. Бо, справді, кінь, віл, слон і інші тварини, які б величезні вони не були, протягом одного-двох років розвиваються до справжнього зросту; одна лише людина доходить до справжнього зросту ледве в 20 або в 30 років. Якби хтонебудь гадав, що це стається випадково або залежить від будьяких другорядних причин, поістині той показував би свою тупість. Невже бог, відмірявши, як відомо, відповідний час усім іншим тваринам, тільки одній людині, цьому владареві світу, дав волю марно розтратити час? Чи не простіше припустити нам, що в цьому була зроблена поступка природі, щоб вона, повільно діючи, тим легше формувала людину? Але вона ж без будьяких зусиль за кілька місяців творить далеко більші тіла. Отже, ми повинні прийти до висновку, що за обдуманим планом творець удостоїв нас свого благовоління, дав нам більш тривалий час для росту, щоб було в нас більше часу для вправління в науках, щоб, залишаючись більш тривалий період нездатними до економічної і політичної діяльності, ми стали зате більш підготовленими для всього іншого часу життя (навіть для вічності).

5. Тільки те тверде, що засвоюється в дитинстві.

Тільки те в людині тверде й стійке, що вона вбирає в себе в юному віці. Це ясно з тих же прикладів. Навіть розбита посудина зберігає запах, яким вона просякла при першому вживанні. Дерево, яке розкинуло своє гілля в юному віці вгору, вниз, в боки, так і зберігає їх протягом сотень років, поки його не зрубать. Шерсть так міцно задержує фарбу, якою вона була спочатку пофарбована, що перефарбувати її не можна. Дерев'яний обід на колесі, затверднувши, скоріше розлетиться на тисячу шматків, ніж стане прямим. Таким же чином і в людині перші враження такі стійкі, що було б чудом, якби вони змінилися. Тому надзвичайно розумно, щоб вони внадрявалися в юному віці згідно з вимогами істинної мудрості.

6. Здобути невправильне виховання справа дуже небезпечно.

8. Нарешті, надзвичайно небезпечно, якщо людина ще в колысці. Бо як тільки починають діяти зовнішні чуття, людський дух ні в якому разі не може залишатися в спокої і навіть не може утриматися, щоб не

зайняти себе корисними справами, якщо він не буде зайнятий чимнебудь найпустішим і (під впливом поганих прикладів зіпсованого віку) навіть шкідливим. Як ми вже вказали, відвикнути від засвоєного в ранньому віці пізніше буде або неможливо, або надзвичайно важко. Світ повен ненормальних явищ, у боротьбі з якими виявляються безсильними і державні власті, і служителі церкви, через те, що досі не прикладається серйозних зусиль до знищення першоджерел зла.

Висновок. 9. Отже, оскільки кожному близьке до серця благо його потомства, а керівникам людських справ у політичному і церковному управлінні — благополуччя людського роду, остільки нехай усі своєчасно вживуть заходів, щоб починати насаджувати, підрізувати, зрошувати і розумно формувати небесні рослини для досягнення добрих успіхів у науці, моральності і благочесті.

РОЗДІЛ VIII

Юнацтво повинне здобувати освіту спільно, і для цього потрібні школи

Піклування про дітей власне є справа батьків.

1. Показавши, що райські рослини — християнське юнацтво, не можуть рости подібно до лісу, а потребують піклування, слід розглянути, на кого ж припадає це піклування. Найприродніше визнати, що припадає воно на батьків, щоб ті, кому діти завдячують життям, виявилися і джерелом для них розумного, морального і святого життя. Для Авраама це було звичайним правилом, як про це свідчить бог: «Я обрав його для того, щоб він наказав сином і господі своїй по собі, щоб ходили путями-господніми, творячи правду і суд» (Буття, XVIII, 19). Цього ж бог вимагає і від батьків, повеліваючи таке: «Тверди слова мої дітям твоїм і говори про них, сидючи в господі твоїй і ідучи дорогою, лягаючи і встаючи» (Второз., VI, 7). А через апостола він говорить: «Батьки, не роздрознюйте дітей своїх, а зрошуйте їх у науці і напоумленні господньому» (Єфес. VI, 4).

На допомогу їм, проте, даються шкільні учителі.

2. Однак, при різноманітності людей і їх занять рідко зустрічаються такі батьки, які могли б самі виховувати своїх дітей або за родом своєї діяльності мали б для цього потрібне дозвілля. Тому давно вже практикується порядок, при якому діти багатьох сімей доручаються для навчання спеціальним особам, які мають знання і серйозність характеру. Цих вихователів юнацтва звичайно називають наставниками, учителями, шкільними учителями, професорами, а самі місця, які призначені для спільних занять, називають школами, навчальними закладами, аудиторіями, колегіями, гімназіями, академіями та ін.

Походження і поширення шкіл. 3. Як свідчить Іосиф Флавій, першу школу скоро після потопу відкрив патріарх Сім, і вона пізніше була названа єврейською школою¹. Кому не відомо, що в Халдеї, особливо в Вавілоні, було багато шкіл, в яких

¹ Як особа патріарха Сіма, так і відкриття ним першої школи — чиста легенда, взята з біблії.

викладалися як інші науки, так і астрономія. Пізніше (в часи Навуходоносор¹) навчалися цієї халдейської мудрості Данііл і його товариші (Дан., I, 20.), так само, як у Єгипті навчався Моїсей (Діянь., VII, 22).

А в ізраїльтян з повеління божого, по містах виникали школи, які називалися синагогами; у них левіти навчали закону. Ці школи існували до часів Христа і славилися проповідями його самого і його апостолів. Від єгиптян запозичили звичай споруджати школи греки і від них римляни, а від римлян цей похвальний звичай поширився по всій Імперії, особливо після поширення християнства, завдяки невсипущому піклуванню благочестивих князів і єпископів. Історія свідчить, що Карл Великий, підкоряючи якийнебудь язичеський народ, негайно призначав туди єпископів і учителів і споруджував храми і школи. За його прикладом ішли і інші християнські імператори, царі, князі і державні власті і тим самим намножили число шкіл настільки, що вони стали незчисленими.

Що школи, нарешті, треба відкривати скрізь, це пояснюється:

4. Для всякої християнської держави важно, щоб цей священний звичай не тільки задержався, але й поширювався, а саме, щоб у всякому упорядкованому людському співжитті (чи буде то столиця, місто, чи село) була збудована школа як навчальний заклад

для спільного виховання юнацтва. Адже, цього вимагають:

1. Належним порядком, якого повинно дотримуватися скрізь.

5. Похвальний порядок речей. Адже, коли господар сім'ї, сам не маючи дозволля, щоб зробити все, що йому потрібне для господарства, запрошує різних ремісників, то чому б не бути такому ж порядкові і тут? Коли йому потрібне борошно, він звертається до мельника; коли потрібне м'ясо — до м'ясника; коли напої — до виноторгівця; коли потрібний одяг — до кравця; коли потрібне взуття — до шевця; коли потрібні будинок, плуг, ключ і т. д. — до плотника, каменяра, коваля, слюсаря та ін. Мало того, для навчання дорослих релігії, ми маємо храми; для розгляду судових позвів, для зібрань народу і для повідомлення його про все потрібне в нас є судові місця і ратуші. Чому ж не мати для юнацтва шкіл? Адже навіть свиней і корів селяни не пасуть кожний окремо, а держать для цього найманих пастухів, які і обслуговують однаково всіх, тоді як самі селяни мають можливість зайнятися, не відвертаючи уваги, іншими своїми справами. Це і є прекрасніше зберігання праці, коли один робить тільки одно, не відвертаючись до інших справ; саме таким способом кожний служить з користю багатьом, а багато — кожній окремій особі.

2. Необхідністю. 6. Подруге, необхідність. Тому що самі батьки дуже рідко мають належну здібність навчати своїх дітей і рідко мають для цього досить дозволля, звідси виходить, що повинні бути люди, які б з своєї професії займалися однією цією справою і щоб таким чином обслуговувалися потреби всієї громади.

¹ Халдеї — народ семітичного племені, що підкорив вавілонян. Слово «халдеї» стало називним ім'ям вавілонських жерців, що славилися своїм знанням астрономії.

3. Користю.

7. Якби навіть і були батьки, які могли б присвятити себе вихованню своїх дітей, то, *все таки доцільніше навчати юнацтво спільно в більш значному об'єднанні, бо більше виходить користі і задоволення, коли робота одних є прикладом і спонукою для інших.* Адже, цілком природно робити те, що на наших очах роблять інші, і йти туди, куди йдуть інші, іти за тими, хто попереду і випереджати тих, хто йде за нами.

«Радісно бистрий виносить кінч із відкритого стійла.

Б і кого перегнать, є і погнатись за ким».

Особливо дитячий вік взагалі спонукається і спрямовується до діяння більше прикладами, ніж правилами. Якщо ти щонебудь накажуєш дітям, то це слабо до них прищеплюється; якщо ж ти показуєш, як роблять щонебудь інші, то це вони наслідують і без будьяких наказів.

4. Постійними прикладами природи.

8. Нарешті, скрізь природа дає нам приклад того, що те, що росте у великому числі, повинне з'являтися в одному якомунебудь місці. Так, дерева у величезній кількості ростуть у лісах, трава — на полях, риби плодяться у водах, метали лежать у надрах землі. І, коли в лісі ростуть сосни, кедрі або дуби, то звичайно вони ростуть у великій кількості; при цьому інші породи дерев ростуть там не так уже добре. Земля, багата на золото, не має в собі стільки ж інших металів. Але в ще більшій мірі ця істина виявляється в нашому тілі: у ньому кожний окремий член звичайно повинен дістати відповідну частину прийнятої їжі; проте, потрібна для його живлення частина їжі надходить не в сировому вигляді, щоб він сам її переробляв і засвоював, а в організмі є певні частини, ніби спеціально призначені для цієї мети майстерні, щоб з користю для всього організму приймати їжу, зігрівати її, перетравлювати і, нарешті, у перетравленому вигляді розподіляти поживу між усіма іншими членами. Таким чином, шлунок витворює сік, печінка — кров, серце — дух життя, мозок — душевний дух; все це уже в готовому вигляді легко розподіляється по всіх членах і приємно підтримує життя в усьому тілі¹. Отже, чому ж школи не можуть витворювати світла мудрості, очищати його, поширювати і розподіляти по всьому організму людського об'єднання, подібно до того, як майстерні підтримують і спрямовують ремесла, храми — благочестя, судові місця — правосуддя.

5. І прикладами мистецтва.

9. Нарешті, коли робота виконується розумно, ми спостерігаємо те саме і на творах мистецтва. Садівник, наприклад, ідучи лісом і серед чагарників, наштотхнувшись де б не було на придатну для садіння рослину, не саджає її тут же, але, викопавши, переносить у фруктовий сад і там доглядає її, разом з сотнями інших. Так само, займаючись розмноженням риб для харчування, людина робить сажалки, ставки для них і дає їм можливість розмножуватися там тисячами. І чим більший фруктовий сад, тим краще, звичайно, ростуть дерева; чим більша сажалка, тим більших розмірів риби. Тому як для риб повинні бути призначені ставки, для дерев — сади, так для юнацтва — школи.

¹ Вироблення крові печінкою, «духа життя» — серцем, «душевного духа» — мозком — все це уявлення, відомі в науці епохи Коменського, яка плутала поняття про фізіологічні процеси з такими надуманими поняттями метафізичної психології, як «дух життя», «душевний дух».

Школам потрібно доручати всю молодь тієї і другої статі

Школи повинні бути громадськими місцями для юнацтва.

1. Тому що всі повинні бути виховані в образ божий.

бравши в себе науку, добродішність і релігію, могли з користю пройти теперішнє життя і достойно підготуватися до майбутнього. У бога немає сприятельства—не раз свідчить він про це сам. А коли ми дозволимо розвивати свій ум тільки деяким, виключивши всіх інших, то будемо несправедливі не тільки до тих, хто має ту саму природу, а й до самого бога, який хоче, щоб усі, на кому він начертав свій образ, його пізнавали, любили і вихваляли. Це, безсумнівно, буде відбуватися тим палкіше, чим більше буде розгоратися світло знання. Ми любимо саме настільки, наскільки пізнаємо.

2. Всі повинні бути підготовлені до обов'язків свого майбутнього покликання.

3. Нам невідомо, для якої мети божественне провидіння призначило того або іншого з нас. Але нам добре відомо, що бог іноді творив видатні знаряддя своєї слави з найбідніших, з найнедоленіших, з найтемніших людей. Будемо ж наслідувати небесне сонце, яке освітлює всесвіт, зігріває і животворить землю для того, щоб жило, зеленіло, цвіло, приносило плоди все, що тільки може жити, зеленіти, цвісти, приносити плоди.

3. Особливо треба рішуче допомагати дітям тупим і злим з природи.

4. Цьому не може бути перешкодою те, що деякі діти з природи тупі і нерозумні. Це ще більш рішуче вимагає універсальної культури умів. Хто з природи більш млявий і злий, той тим більше потребує допомоги, щоб, по можливості, звільнитися від тупості і нерозумства. І не можна знайти такого недоумства, якому зовсім уже не можна було б допомогти освітою (cultura). Як дірява посудина, яку часто миють, хоч і не держить води, але, все таки, втрачає свій бруд і стає чистішою, так тупі і нерозумні люди, хоч би і не зробили ніяких успіхів в освіті, проте, пом'якшують характером настільки, що навчаються користися державній владі і служителям церкви. Крім того, відомо з досвіду, що деякі надто мляві з природи, діставши наукову освіту, випереджали навіть людей обдарованих, бо, як справедливо сказав поет, «невтомна праця перемагає все». Мало того, деякі з дитинства мають прекрасне здоров'я, а потім починають хворіти і худнути, а інші, навпаки—в молодих роках хворіють, а потім міцніють і добре ростуть. Так само буває і з розумовими здібностями: Одні розвиваються швидко, але швидко слабнуть і до деякої міри тупіють, а інші спочатку бувають тупими, а потім швидко і потужно розвиваються. У фруктових садах ми любимо мати не тільки дерева,

які рано приносять плоди, але й такі, які родять серед літа і пізніше, бо все (як говорить в одному місці Сіра х) в свій час знаходить свою хвалу і колинебудь, хоч і з запізненням, показує, що існувало воно не даремно. Чому ж у сад наук ми хотіли б допускати тільки одного роду обдаровання, які рано досягають і рухливі? Тому не будемо виключати нікого, крім того, у кого бог відняв смысл або розум.

Чи слід також і жіночу статтю допускати до вивчення наук? 5. Не можна дати ніякої достатньої підстави, чому б і слабу статтю (щоб сказати дещо окремо про неї) треба було б зовсім усунути від наукових занять (чи викладаються вони латинською мовою, чи рідною).

Женщини — також образ божий. Однаково причетні вони благодаті і царству майбутнього віку. Однаково вони обдаровані (часто більш, ніж наша стаття) умом гострим, який сприймає мудрість. Однаково їм відкритий доступ до найвищих становищ, бо часто самим богом вони закликалися до управління народами, до того, щоб давати рятівні поради царям і князям, до вивчення медицини, до інших справ, корисних для людського роду, навіть до діяльності пророка і до того, щоб викривати священиків і єпископів. Так чому ж допускати їх до вивчення азбуки і усувати потім від читання книг? Чи боїмося ми їх легковажності? Але чим більше ми будемо займати їх ум, тим менше знайде собі місця в них легковажність, яка звичайно народжується від пустоти ума.

6. Однак, це треба робити з такою обережністю, з якою ж, проте, щоб дівчатам, як і юнакам не була доступна перша — ліпша книга (треба пожалкувати про те, що цього не уникали досі з більшою обачністю). Їм повинні бути доступні книги, з яких істинним знанням бога і діл його вони могли б завжди почерпнути істинні доброчесності і істинне благочестя.

7. Отже, нехай ніхто не заперечує мені відомими апостольськими словами: «Жінці учити не велю» (I Тім., II, 12) або відомими словами Ю в е н а л а з VI сатири:

«Нехай матрона, яка з тобою в шлюбі, не володіє випущеною мовою або нехай не вправляється в короткій ентимемі¹, в красивій розмові і не знає всяких історій».

Або нехай не заперечують тим, що говорить в Евріпіда Іпполіт:

«Я ненавиджу вчену жінку. Нехай ніколи не буде в моїй господі жінка, яка знає більше, ніж їй личить: адже, в учених сама Кіпріда вкладає більше лукавства».

Це, говорю я, аніяк не суперечить нашому намірові, бо ми радимо вчити жінок не для пустої цікавості, а для доброзвичайності і щастя, учити особливо тому, що личить їй знати, чим володіти, як для достойного

¹ Ентимема (замовчання) — скорочений силогістичний висновок. У звичайному силогізмі дві посилки і висновок, а в ентимемі одна з посилки випускається, як така, що сама собою розуміється. Наприклад:

Гіпотенуза лежить проти найбільшого кута трикутника.

Отже, гіпотенуза є найбільша сторона прямокутного трикутника.

У цьому висновку випущена друга посилка, яка, очевидно, була б такою:

У всякому трикутнику проти більшого кута лежить і більша сторона.

улаштування свого хатнього життя, так і для піклування про власне благополуччя і про благополуччя чоловіка, дітей і с

Друге заперечення.

8. Якби хтонебудь заперечив: що станеться, ремісники, музики, носильники і навіть ж стали б ученими? Відповідаю: «Станеться те, коли буде встановлена законом ця загальна освіта юнацтва, то ц цього ні в кого не буде недостачі в гарних предметах для міркування, прагнення, навіть діяння і всі будуть знати, куди треба с мовувати в житті всі дії і всі прагнення, в яких межах треба ж як кожному охороняти своє становище. Крім того, всі, навіть серед біт і трудів, будуть тішитися думками про слова і діла божі, і, завд читанню біблій та інших гарних книг (до яких, як уже таких, що вкусили, будуть приваблювати ці кращі насолоди), вони будуть у кати неробства, небезпечного для тіла і крові. І — скажу раз і наа жди — вони навчатися завжди бачити бога, завжди вихваляти йо завжди осягати і таким чином проводити приємніше це злигодне ж тя і з більшим бажанням і надією ждати вічного життя. Але так стан церкви чи не був би для нас расм, який тільки можли мати під сонцем?

РОЗДІЛ X

Навчання в школах повинне бути універсальним

У чому ж полягає все, чого треба вчити і навчатися в школах.

1. Тепер нам треба довести, що в школах всі треба вчити всього. Але цього не можна розуміти так, проте, ніби ми вимагали від усіх знання всіх наук і мистецтв (особливо знання точного і найглибшого). Адже, це по суті справи марне і, зважаючи на короткість нашого життя, ні для кого з людей неможливе. Ми ж бачимо, що всяка наука (фізика, арифметика, геометрія, астрономія та ін., навіть сільське господарство або садівництво) так глибоко і так широко розвинулася, що навіть у найвидатніших умів, якщо вони бажать зайнятися теоретичними міркуваннями і дослідями, вона могла наповнити все життя. Так, наприклад, це і сталося у Піфагора з арифметикою, в Архімеда з механікою, в Агріколі з рудничною справою (металургією), у Лонголія з риториною (хоч він прагнув тільки до того, щоб стати досконалим цicerоніанцем). Але у всякому разі необхідно дбати і навіть добиватися того, щоб усіх, хто з'явився в світ не тільки як глядач, а також як і майбутній діяч, навчити розпізнавати основи, властивості і цілі найважливішого з усього, що існує і відбувається, щоб у цьому світі не зустрілося їм нічого, про що б вони не мали змоги скласти хоча б скромної думки і чим вони не могли б скористатися для певної мети розумно, без шкідливої помилки.

Саме в тому, що стосується формування всієї людини.

2. Отже, у всіх випадках, без винятку, треба прагнути до того, щоб у школах, а звідси через школи і у всьому житті:

I. З допомогою наук і мистецтва розвивалися здібності.

II. Удосконалювалися мови.

III. Розвивалися доброчесність і норми в напрямі всякої пристойності згідно з усіма моральними підвалинами.

IV. Бога щиро шанували.

У мудрості,
розеудливості,
благочесті.

рінням розумним. II. Створінням, яке володарює над усіма створіннями (також і над самою людиною). III. Створінням, яке є втіхою свого творця. Це буде в тому випадку, якщо школи багато попрацюють над тим, щоб зробити людей мудрими розумом, доброзвичайними у своїх діях і благочестивими серцем.

Доводиться, що
ці три якості
не повинно
розривати:

3. Адже, мудро сказав тої, хто сказав, що школи — майстерні гуманності, якщо вони досягають того, що люди стають справді людьми, тобто (повертаючись до поставлених вище цілей): I. Створінням, яке володарює над усіма створіннями (також і над самою людиною). II. Створінням, яке є втіхою свого творця. Це буде в тому випадку, якщо школи багато попрацюють над тим, щоб зробити людей мудрими розумом, доброзвичайними у своїх діях і благочестивими серцем.

4. Ці три якості, через те, треба прищеплювати у всіх школах усьому юнацтву. Це я доведу, взявши за основу:

I. Речі, якими ми оточені.

II. Нас самих.

III. Христа - богочоловіка — як найдосконаліший зразок нашої досконалості.

1. Зв'язком самих речей.

деякі, як скрізь розповсюджений, дивний порядок, — предмет наслідування, який постійно повелівається людині здійснювати в своїх діях; нарешті, деякі, як милість божа і багаторазове його благовоління тут і вовіки, служать для втіхи. Якщо до всього цього людина повинна бути підготовлена, то її треба навчити, поперше, пізнавати те, що розстиляється перед нею, коли споглядає вона це дивне видовище світу, подруге, навчити того, що вона повинна робити, і, нарешті, навчити втішатися тим, що, ніби в гостинній господі, подає йому своєю щедрою рукою всеблагий творець.

2. Будовою нашої душі.

5. Самі речі, які стосуються нас, повинні бути поділені на три групи: деякі, як небо і земля і те, що в них, являють собою лише предмет дослідження, деякі, як милість божа і багаторазове його благовоління тут і вовіки, служать для втіхи. Якщо до всього цього людина повинна бути підготовлена, то її треба навчити, поперше, пізнавати те, що розстиляється перед нею, коли споглядає вона це дивне видовище світу, подруге, навчити того, що вона повинна робити, і, нарешті, навчити втішатися тим, що, ніби в гостинній господі, подає йому своєю щедрою рукою всеблагий творець.

6. Коли ми поглянемо на самих себе (чи візьмемо на увагу суть нашої душі, чи мету нашої появи і вселення в світ), то так само виявимо, що однаково всім властиві освіта, моральність і благочестя.

7. *Суть душі складена з трьох здібностей* (які відтворюють нестворену трійцю): *розуму, волі і пам'яті*. Розум спрямовується на спостереження відмінностей між речами (аж до найменших дрібниць), воля прагне до добору корисних речей і до усунення шкідливих, а пам'ять зберігає для майбутнього використання те, чим колинебудь займалися розум і воля, і нагадує душі про її залежність від бога і про її обов'язки; в цьому останньому випадку пам'ять називається також совістю¹. Щоб ці здібності могли з успіхом виявляти (виконувати),

¹ Пам'ять, як одна з трьох основних частин душевних здібностей, розглядається і в Бекона Веруламського. Він, проте, давав класифікацію душевних здібностей за їх значенням і роллю для створення наук. Тому, поряд з пам'яттю, на якій ґрунтуються, за Бекonom, історичні науки, він ставив розсудок і фантазію. Зведення Коменського функцій пам'яті до нагадування «душі про її залежність від бога і про її обов'язки» є одним з цілком довільних богословських тлумачень, до яких нерідко вдається Коменський. До числа таких же довільних тлумачень належить і думка Коменського про те, що названі ним душевні здібності «відтворюють нестворену трійцю». Це — традиційне для того часу схоластичне тлумачення функцій душевного життя людини, як відбитка властивостей божества.

вказані властивості (свої обов'язки), цілком необхідно дати їм те, що просвіщало б їх розум, спрямовувало б волю, пробуджувало їх совість, через що розум проникливо пізнавав би речі, воля безпомилково робила добір, а совість чуйно спрямовувала б усе до бога. Отже, як можна відривати одну від однієї ці три здібності (розум, волю і совість) тому що вони становлять єдину душу, так не слід розривати і три прикраси душі: освіту, доброчесність і благочестя.

Метою нашого послання в світ.

тішитися радістю, яка походить від бога, створінь і від нас самих

1. Щоб служити богам, ближнім і самим собі.

9. Коли ми хочемо служити богам, ближнім собі самим, то до бога нам треба мати благочестя до ближніх—моральність, а щодо нас самих — знання. Правда, все це так тісно зв'язане між собою, що як людина, щодо себе самої повинна бути не тільки розсудливою, а і моральною, і благочестивою, так і на благо ближнього повинні служити не тільки добрі норови, але й знання і благочестя, а славі божій повинні сприяти не тільки благочестя, а й знання, і добрі норови.

2. Щоб користуватися потрібною втіхою, яка походить

10. Щодо втіхи, то бог при творенні засвідчив, що вона призначена для людини, бо ввів її в світ, уже прикрашений усіма благами, і, крім того, створив для неї рай блаженства і, нарешті, постановив зробити її учасником свого блаженства.

11. А втіху треба розуміти не фізичну (хоч і вона, будучи не чим іншим, як міцністю здоров'я, насолодою від їжі і сна, може походити не з чого іншого, як тільки з доброчесності помірності), а духовну, яка походить або від речей, що нас оточують, або від нас самих, або, нарешті, від бога.

а) від самих речей;

12. Втіха, що походить від самих речей є та втіха від міркувань, яку має мудрець. Адже, чим би він не займався, що б не являлося його зорові, на що б він не звертав свою думку, скрізь і у всьому цьому він знаходить принади, які дають йому таку велику насолоду, що часто він, ніби несамовитий від захоплення, забуває про себе самого. Про це саме і свідчить книга «Премудрості»: «У поводженні мудрості немає суворості, ні в співжитті з нею — скорботи, але веселощі і радість» (Премудр., VIII, 16). А язичеський мудрець говорить: «Нема нічого в житті приємнішого, як філософствувати».

б) від самих себе;

13. Втіха, що буває від самого себе, являє собою ту величезну насолоду, яку має людина, що віддалася доброчесності, радіючи з свого внутрішнього доброго настрою. Вона визнає себе готовою виконувати все, чого вимагають правила справедливості. Ця радість далеко більша, ніж перша: чиста совість — неперервний бенкет.

в) від бога.

14. Втіха в богів є найвищий ступінь радощів у цьому житті. Почуваючи вічне милосердя до себе бога, людина так захоплюється цією батьківською і незмінною милістю, що серце її від любові до бога тане і вона не знає, що їй більше творити або чого бажати, крім того, щоб доручаючи всю себе

миłosердю божому, з насолодою перебувати в спокої і тішитися, в надії на вічне життя. Це той, що перевищує всяке розуміння, спокій у богові (Філіпп, IV, 7), вище якого нічого не можна ні побажати, ні помислити. Отже, є три якості: освіта, добродієність, благочестя — три джерела, з яких витікають всі джерела найдосконаліших утіх.

3. Прикладом Христа — нашого зразка. 15. Нарешті, бог, що з'явився у плоті (для того, щоб показати в собі образ і закон усього), своїм прикладом навчив, що ці три якості повинні бути в усіх разом і в кожного окремо. Адже євангеліст свідчить, що бог виростав у премудрості і в ласці в бога і в людей (Лука, II, 52). Ось де щаслива трійця наших прикрас. Адже, що таке мудрість, як не пізнання всіх речей так, як вони є? Що викликає любов у людей, як не моральний характер? А що здобуває до нас милість божу, як не страх перед господом, тобто внутрішнє серйозне і полум'яне благочестя? Отже, відчуймо в собі те, що у Христі Ісусі, що є абсолютнішою ідеєю всякої досконалості, яку нам подобає наслідувати.

16. Бо, через те, і сказав він: «Навчіться від мене» (Матф., XI, 29). І тому що Христос був даний людському родові як найосвіченіший учитель, найсвятіший жрець, наймогутніший цар, ясно, що християн повинно освічувати за прикладом Христа і робити їх освіченими щодо розуму, святими щодо потягу совісті, могутніми в ділах (кожному до чого покликаний він). Отже, школи наші будуть справді християнськими лише тоді, коли зроблять нас найподібнішими до Христа.

Нещасний розлад. 17. Тому нещасним розладом є те, коли в чомунебудь ці три якості не зв'язані непоривними зв'язками. Нещасна та освіта, яка не переходить у моральність і благочестя. Адже що таке наукова освіта без моральності? *Хто успіває в науках, а відстає в добрих поровах* (старовинне прислів'я), той скоріше відстає, ніж успіває. Отже, що сказав Соломон про гарну жінку, яка відкидала розум, те саме можна сказати про освічену, але аморальну людину: «Що золоте кільце в носі свині, те освіта у людини, яка відвертається від добродієності» (Припов., XI, 5). Як дорогоцінне каміння оправляється не свинцем, а золотом, що дає йому більший блиск, так знання повинне поєднуватися не з розпущеною, а з добродієністю і тоді воно збільшить і свій блиск, і блиск добродієності. А де до того ж приєднається істинне благочестя, там здійсниться досконалість. Бо страх господній є як початком і кінцем мудрості, так однаковим чином — завершенням і вінцем знання, бо повнота премудрості в страх господній (Припов., I; Сірах I та ін.).

Висновок. 18. Словом, тому що від дитячого віку і виховання залежить все дальше життя, мета не буде досягнута, коли душі всіх не будуть підготовлені заздалегідь до всього, що має бути в житті. Отже, подібно до того, як в утробі матері в кожній майбутньої дитини утворюються одні і ті ж члени і при тому в кожній людини всі: руки, ноги, язик та ін., хоч не всі повинні бути ремісниками, скороходами, писарями, ораторами, так і в школі всіх повинно вчити всього того, що стосується людини, хоч пізніше одним буде більш корисне одно, а іншим — інше.

Досі не було шкіл, які цілком відповідали б своєму призначенню

Що таке школа, яка точно відповідає своєму призначенню.

1. Цією самовпевненою заявою я здамся занадто зухвалим. Але я закликаю в свідки саму справу: роблю суддею тебе, читачу, а себе ставлю тільки як дійову особу.

Школою, яка цілком відповідає своєму призначенню, я називаю тільки таку, яка була б справжньою майстернею людей, в якій, отже, уми учнів освітлювалися б блиском мудрості, до того, щоб швидко проникати у все явне і заховане (як говорить книга Премудрості, VII, 17), душі і рухи їх спрямовувалися б до загальної гармонії доброчесностей, а серця насичувалися б божественною любов'ю, і до того проймалися б нею всі, хто доручений християнським школам для навчання мудрості, що діти вже на землі при вчилися б жити небесним життям. Словом, щоб у школі досконало навчали всіх усього.

Доводиться, що школи повинні бути такими, проте, вони не такі.

2. Але яка школа досі ставила собі це за мету: указаній мірі досконалості, не кажучи вже про те, щоб вона її досягала? Але щоб не здалося, що ми прагнемо до платонівських ідей і мрій про досконалисть, якої немає ніде, на яку, може бути, в цьому житті не можна надіятися, я доведу іншими аргументами, що школи повинні бути такими і що, проте, досі таких шкіл ще немає.

1. Бажанням д-ра Лютера.

3. Д-р Лютер у своєму зверненні до станів Імперії про заснування шкіл (у 1525 р.) серед інших висловлює два такі побажання: поперше, щоб у всіх містах, містечках і селах були побудовані школи для навчання всього юнацтва тієї і другої статі (потребу чого ми довели в IX розділі), щоб навіть ті, хто займається землеробством і ремеслами, приходячи в школу щодня хоч би на дві години, навчалися наук, добрим морів і релігії; подруге, щоб навчання проводилося найбільш легким методом, який не тільки не відвертав би від наук, а до них приваблював, ніби якась принада, і діти, як він каже, повинні почувати не менше задоволення від навчання, ніж якби вони цілі дні гралися в горіхи, в м'яча або бігали. Так сказав Лютер.

2. Свідчення самих речей. версальні школи

4. Чи не є ця порада справді розумною і гідною такого великого мужа? Але хто не бачить, що досі це лишилося тільки побажанням? Де ж ці універсальні школи? Де ж цей принадливий метод? ¹

1) Школи ще не засновані скрізь.

5. В дійсності ми бачимо все, якраз протилежне, бо насамперед у менш значних громадах, у містечках і селах ще не скрізь засновані і самі школи.

¹ Сам Лютер, злякавшись революційного руху трудящих мас і перейшовши на бік експлуататорів, відмовився від ідеї загального навчання, підмінивши його обов'язковим для всіх навчанням віри.

2) Але навіть там, де вони є, не вживається заходів, щоб вони були для всіх.

А тим часом дуже імовірно, що серед бідних нерідко ховаються і — на велику шкоду для церкви і для держави — через таку систему пропадають блискучі таланти.

3) Це не місце для приємних занять, а ступа.

наук і книг і вважала за кращі майстерні ремісників або якінебудь інші заняття.

4) Ніде не вчать усього, навіть головного.

6. Але й там, де вони існують, вони не однаково доступні для всіх, а тільки для деяких, і саме для більш заможних. Адже, відвідування шкіл зв'язане з значними витратами, а тому бідні і не мають до них доступу, якщо не говорити про будьякий випадок, наприклад про чиюнебудь благодійність.

7. Далі, в навчанні юнацтва здебільшого застосовувався такий суворий метод, що школи ставали страхоттям для дітей і місцем катування для умів. Тому більша частина учнів проймалася огидою до наук і книг і вважала за кращі майстерні ремісників або якінебудь інші заняття.

8. А тим, хто залишалися в школі (чи з волі батьків і покровителів або сподіваючись досягти колинебудь через освіту почесного становища, або через природний потяг до наукових занять), тим освіта прищеплювалася несерйозно і не досить розумно, а переверчено і неправильно. Бо звичайно занедбувалося те, що переважно повинне було насаджувати в уми, а саме благочестя і моральність. Про це, кажу я, у всіх школах (навіть в академіях, яким, проте, слід було б бути на вершині людської культури) дбали дуже мало. І здебільшого звідти виходили замість тихих ягнят дикі осли і невгамовні норовисті мули; замість характеру, схильного до доброчесності, виносили звідти тільки поверхову ввічливість у поведженні, якийсь пишній іноземний одяг, дресировані для світської пустоти очі, руки і ноги. Справді, чи багатом з цих жалюгідних людей, яким вивчення мов і мистецтв так довго давали зовнішній лиск, спадало на думку бути для всіх інших смертних прикладом помірності, чесноти, смиренства, гуманності, серйозності, терпіння, стриманості та ін. ? Та й звідки все це може взятися, коли навіть у школах не порушується ніякого питання про добре життя. Це підтверджується розпущеною дисципліною майже в усіх станах і підтверджується, нарешті, безконечними скаргами, зітханнями і сльозами багатьох благочестивих людей. І чи став би тхонебду захищати теперішній стан шкіл? Звичайно, ми хворіємо на ту спадкову хворобу, яка перейшла до нас ще від прародителів, що, залишивши остеронь дерево життя, ми безладно прагнемо до одного лише дерева пізнання. Ради цього безладного прагнення школи досі гналися тільки за знаннями.

9. Але яким же порядком і з яким успіхом досягали хоч би цього? Учнів тримали п'ять, десять і більше років на тому, що, безсумнівно, можна сприйняти людині протягом року. Що можна було б поступово прищеплювати свідомості, то нав'язувалося, втовкмачувалося і навіть вбивалося насильно. Що можна було подати наочно і ясно, те подавалося темно, заплутано, неясно, у вигляді справжніх загадок.

6) Освіта підтримується скоріше словесна, ніж реальна.

7) Йеим довгим і заплутаним є вивчення латинської мови.

10. Як я міг би промовчати про таке становище справи, що навряд чи дeneбудь уми живилися зернами істинної суті речей? Здебільшого вони заповнялися лущинням слів, пустою, папузячою балаканиною, покидьками і чадом думок.

11. Боже мій, яке заплутане, утруднене і розтягнуте вивчення навіть самої тільки латинської мови (скажу про це мимохідь для прикладу)! Кухарі на кухні, служники при обозі, робітники — всі вони, роблячи своє діло або перебуваючи при війську, під час походу, швидше засвоюють чужу мову, навіть дві або три, ніж вихованці шкіл — при найповнішому дозволі і найбільшому напруженні — одну лише латинську мову. І з яким нерівним успіхом! Ті після кількох місяців вільно балакають про те, що їм потрібне, а ці через п'ятнадцять або навіть двадцять років можуть вимовити дещо по-латинськи і то, здебільшого, не без допомоги своїх милиць — граматик і словників, та й то не без вагань і зупинки. Подібна непродуктивна витрата часу і праці може бути лише як наслідок неправильного методу.

Нарікання на це
д - ра Любіна

12. Про це справедливо писав найученіший доктор богослов'я і професор університету в Ростоку Ейльгард Любін: «Метод навчання дітей, який вживається, уявляється мені зовсім таким, як якби комунебудь, оплативши його працю і старання, доручили навмисно вигадати викладання, при якому учителі навчали б своїх учнів латинської мови, а ті її засвоювали б не інакше, як з неймовірними труднощами, з страшною огидою, з безконечними тяготами і при тому не інакше, як за найдовший час. Щоразу, як я про це думаю і міркую, збентежене серце здригається і жах проймає до глибини моєї душі». І трохи далі: «Думаючи про все це, я, признаюся, не раз приходив до тієї думки і до того твердого переконання, що все це введене в школу якимсь злим і завидливим генієм, ворогом людського роду». Ось що говорить той, кого побажав я з числа багатьох виставити найважливішим свідком.

і самого автора. 13. Але нащо шукати свідків? Адже і нас, що вийшли із шкіл і академій і ледве зачеплені хоч би тінню якоїнебудь істинної освіти, досить. Серед багатьох тисяч і я також є одним з нещасних, у когось жалюгідно загинула найкраща пора — весна всього життя, квітучі роки юності — через те, що вони були розтрачені на схоластичну нісенітницю¹. Ох, скільки разів після того, як мені випало бачити краще, згадка про нещасливий час вивчала в мене з грудей стогін, з очей сльози, з серця — печаль. Скільки разів ця печаль примушувала мене скликати: «О, якби Юпітер повернув мені минулі роки!»

¹ За традицією в епоху Коменського в школах вивчали не реальні предмети, а всякого роду штучно побудовані означення і поділи понять з граматики, арифметики, астрономії, діалектики і т. ін., які тлумачилися в символічному, релігійному розумінні. Оці відомості, що вивчалися в школах, Коменський цілком справедливо називає «схоластичною нісенітницею». Див. XVI, 44.

Скарги і бажання
треба перетворити
в спробу шукання
кращого.

нашої змоги подбати про наших потомків, а саме: усвідомивши, як
наші наставники кинули нас у помилки, показати шлях, як уникнути
їх. Це станеться ім'ям і під керівництвом того, хто один може злічити
наші хиби і виправити кривизну путей наших (Екл. I, 15).

РОЗДІЛ XII

Школи можна перетворити на краще

Чи слід лікувати
застарілі хвороби?

1. Вилікувати застарілі хвороби важко, трудно і вважається майже неможливим. Проте, якби хтоне-
будь знайшовся такий, хто обіцяв би їх вилікувати,
невже хворий відмовився б від того? Хіба хворий не побажав би, щоб
якнайшвидше було вжито лікування, особливо, коли він почував би, що
лікар керується не легковажністю, а твердою підставою. Отже, у
нашій сміливій пропозиції нам треба добиватися того, щоб, поперше,
стало ясным те, що ми обіцяємо, а, подруге, на якій підставі.

Що міг би за-
пропонувати тут
і обіцяти автор.

2. Ми ж обіцяємо таку організацію шкіл, при якій:
I. Освіту повинне здобувати все юнацтво, крім хіба
тих, кому бог відмовив розуму.

II. Юнацтво навчалось б усього того, що може
зробити людину мудрою, доброчесною, благочестивою.

III. Як підготовка до життя, ця освіта повинна бути закінчена
до настання зрілості.

IV. Ця освіта повинна відбуватися дуже легко і м'яко, ніби сама
собою — без биття і суворості або будьякого примусу.

Як організм росте і міцніє, не вимагаючи ніякого розширення
або розтягання своїх членів, якщо тільки його розумно живити, дати
йому тепло і вправи, так, кажу я, розумно постачувати душі пожива,
тепло, вправи повинні самі собою переходити в мудрість, доброчесність,
благочестя.

V. Юнацтво повинне здобути освіту не позірну, а істинну, не по-
верхову, а ґрунтовну, тобто, щоб розумна істота — людина — привча-
лася керуватися не чужим розумом, а своїм власним, не тільки вичиту-
вати з книг і розуміти чужі думки про речі або навіть заучувати і від-
творювати їх у цитатах, але розвивати в собі здібність проникати в корінь
речей і виробляти істинне розуміння їх і вживання їх. Треба та-
кож прагнути до ґрунтового засвоєння моральності і благочестя.

VI. Ця освіта не повинна вимагати великих зусиль, а повинна бути
надзвичайно легкою. Треба приділяти не більше чотирьох годин щодня
на заняття в школі і при тому так, щоб було досить одного вчителя
для навчання одночасно хоч би ста учнів. При чому ця робота, все
таки, буде в десять раз легша, ніж та, яка тепер звичайно витрача-
ється на навчання окремо взятих учнів поодинці.

Природні вла-
стивості людей
щодо нових ви-
находів ілюстру-
ються: прикладом
машини Архімеда,

х і м е д обіцяв царю Г і е р о н у однією рукою спустити в море величезний корабель, який не могли зрушити з місця сто чоловік над ним глузували, а коли він це зробив, всі здивувалися.

прикладом
відкриття
Нового Світу,

4. Коли К о л у м б обіцяв відкрити нові острови на Заході, то крім короля Кастилії, ніхто з королів не хотів його слухати і хоч скількинебудь допомогти в його намірі. Історія розповідає, що самі його супутники не раз приходили через відчай до обурення, так що ледве не викинули Колумба в море і не вернулися назад, не довівши справи до кінця. І проте, цей такий великий Новий Світ був відкритий, і всі ми тепер дивуємося, як це він не був так довго відкритий, і всі ми тепер дивуємося, як це він не був так довго відкритий. Стосується сюди і відомий жарт того самого Колумба. Коли він почув на одному бенкеті, що іспанці, заздрячи славі такого відкриття, зробленого італійцем, нападали на нього і, між іншим, говорили, що відкриття зроблене випадково, а не через його талант і що воно могло б бути зроблене кимнебудь іншим,— він запропонував дотепну задачу: «Як куряче яйце може стояти на своєму гострому кінці без будьякої підпори?» Коли всі марно намагалися зробити це, він, легко вдаривши яйцем об блюдо і трохи надламавши шкаралупу, поставив яйце. Ті засміялися і почали кричати, що те саме можуть зробити і вони. «Тепер ви можете, — сказав він, — бо ви бачили, що це можливо; але чому ж ніхто не зробив цього раніше від мене?»

прикладом дру-
карського
мистецтва,

5. Те саме, гадаю, було б, якби І о г а н н Ф а у с т, винахідник друкарського мистецтва, почав скрізь розказувати, що в нього є спосіб, яким одна людина протягом восьми днів може написати більше книг, ніж пишуть звичайно протягом цілого року десять найдосвідченіших переписувачів, і що книги будуть написані дуже красиво, що всі примірники будуть однієї і тієї ж форми до найостаннішої букви і що в них не буде зовсім помилок, якщо один тільки примірник буде виправлений. Хто б йому повірив? Кому це не здалося б загадкою або, принаймні, пустими і марними хвастощами. Однак, тепер навіть діти знають, що це цілком вірно.

винайденням
пороху,

6. Якби Б а р т о л ь д Ш в а р ц, винахідник мідних гармат, звернувся до стрільців з лука з такими словами: «Ваші луки, ваші металеві машини, ваші праці безсилі. Я вам дам знаряддя, яке без усякого зусилля рук, лише з допомогою вогню, не тільки буде викидати каміння і залізо, але й буде стріляти далі і влучніше попадати в ціль, уражати дужче, потрясати і руйнувати»,—хто з них не підняв би на глум винахідника? Так звичайно вважають нове і невипробоване за чудесне і неймовірне.

мистецтвом
письма.

7. Первісні жителі Америки, звичайно, не могли уявити собі, як може бути, щоб одна людина могла передавати іншій свої думки, не вступаючи з нею в розмову, без

передавача, а тільки переславши йому клаптик паперу. Це розуміють у нас навіть найтупоумніші. Цілком так скрізь і у всьому. Те, що здавалося колись трудним, викликає у потомків посмішку.

Відкриття доско- 8. Ми легко передбачаємо, що та сама доля ви-
налого методу паде і цьому нашому новому починанню: почасти
також викличе ми навіть уже цього зазнали. Саме, деякі будуть
сувору критику. дивуватися і обурюватися, що є люди, які насмілю-
ються дорікати за недосконалість школи, книги, ме-
тоди, прийняті на практиці, і обіцяти щось незвичайне і таке, що
перевищує всяку імовірність.

Як проти цього 9. І нам, звичайно, дуже легко було б посла-
заперечувати. тися на успіх, як на найправдивішого в майбут-
ньому свідка нашого твердження (так я вірую в мого
бога). Проте, тому що це пишемо ми попередньо, не для темної юрби,
а для людей учених, то треба довести, що можливо все юнацтво на-
вчити наук, добрих норів і благочестя без усякого обтяження ними,
якого зазнають як ті, що навчають, так і ті, що учаться при звичай-
но вживаному методі.

Основа наукового 10. Єдиною і цілком достатньою основою цього
доводу. доводу може бути таке: *кожна річ не тільки легко
дозволяє себе направляти туди, куди схиляє її при-
рода, але, більше того, і сама охоче прямує туди і зазнає страждань,
якщо їй у цьому перешкодити.*

Розвиток його 11. Адже немає, звичайно ніякої потреби примуш-
вати птаха літати, рибу плавати, звіра привчати
бігати. Вони роблять це самі собою, як тільки почувають, що досить
зміцніли. Так само немає потреби примушувати воду текти по по-
хилому місці вниз або розгоратися вогонь, що дістав горючий ма-
теріал і приплив повітря, круглий камінь котитися вниз, а квадрат-
ний камінь примушувати лежати на місці, око і дзеркало сприймати
предмети, якщо біля них є світло, насінину, зогріту вологою і теплом,
проростати. Отже, всі речі намагаються діяти так, як їм з природи
належить діяти. І виявляють свою діяльність навіть при наймен-
шій допомозі їм.

і застосування. 12. Отже, через те, що насіння знання, мораль-
ності і благочестя (як це ми бачили у п'ятому
розділі) з природи властиві всім людям (крім виродків), то звідси
з необхідністю випливає, що немає потреби ні в чому, крім найлег-
шого спонукання їх і деякого розумного керівництва.

Заперечення 13. Але, кажуть, не з кожного куска дерева
перше. виходить Меркурій¹. Відповідаю: але з *кожної
людини виходить людина, якщо немає зіпсованості.*

Заперечення 14. Проте (заперечить хтонебудь), внутрішні наші
друге. сили через перворідний гріх надламані. Відпові-
даю: але вони не вичерпані. Звичайно, так само ос-
лаблені тілесні сили, проте ми вміємо зміцнювати їх до границі їх
природної міцності з допомогою ходіння, бігання і вправ у штучних

¹ Вираз узято з практики скульптурних зображень міфічних божеств і так званих «напівбогів». Фігура Меркурія, як він поданий у міфічних переказах, особливо трудна для зображення на дереві.

роботах. Хоч перші люди відразу ж після їх створення могли ходити, говорити, міркувати, а ми можемо ходити, говорити, міркувати тільки навчившись цього через виправи, все таки, звідси не випливає, що можна навчитися цього інакше, як з допомогою заплутаного методу, великими труднощами, з сумнівним результатом. Адже, якщо всього цього, що стосується до тіла, а саме: їсти, пити, ходити, стрибати, робити роботу ми навчаємося без особливих труднощів, то чому ж ми можемо таким же чином навчитися і усього того, що стосується до духовних сил? Тільки б не бракувало належного керівництва. Що додати до цього більше? Протягом кількох місяців їздець навчає коня наприклад бичем бігати рясно, скакати, ходити по колу і робити складні рухи. Спритний фігляр навчає ведмедя танцювати, зайця бити бубон, собаку — орати, фехтувати, ворожити і т. д. Злиденна бабуня навчає папугу, сорску, ворона наслідувати людські звуки або мелодії та ін. — все це всупереч природі і за короткий час. Як же людина не змогла б легко навчитися того, до чого сама природа, не кажучи — допускає її або веде, а навіть тягне? Соромно було б твердити це, що нас не засміяли дресировальники звірів.

Заперечення
третьє.

15. До цього додають, ніби сама трудність речей приводить до того, що не кожний їх розуміє. Відповідаю: яка це трудність? Чи є, питаю я, в природі такого темного кольору тіло, яке не могло б відбитися в дзеркалі, аби тільки ти добре розмістив його при достатньому освітленні? Чи є щонебудь, чого не можна було б намалювати на картині, аби тільки малювався той, хто вмів малювати? Чи знайдеться яканебудь насінина або корінь, яких би не могла сприйняти земля і не довести своїм теплом до проростання? Була б тільки людина, яка б знала, де, коли, як треба садити кожну насінину. Додам до цього: немає в світі такої високої скелі або башти, на які не міг би піднятися всякий, у кого є ноги, аби тільки драбини були приставлені правильно або східці, вирублені в самій скелі, були зроблені в належному положенні і порядку і обгороджені були загородами від падіння в безодню. Тому, якщо до вершин знань доходять стільки небагато, хоч підходять до них із старанністю і надзвичайно охоче, а ті, що в будьякій мірі наближаються до них, досягають цього не інакше, як з трудом, захищаючись, втомлені, із запамороченням, весь час спотикаючись і падаючи, — то це буває не через те, що для людського роду є щонебудь недоступне, а через те, що східці розміщені погано, зіпсовані, з провалами, готові впасти, тобто через те, що метод заплутаний. Безсумнівно, що по правильно розміщених, непошкоджених, міцних, безпечних східцях можна кого завгодно звести на яку завгодно висоту.

Заперечення
четверте.
Відповідь
перша.

16. Скажуть: а проте, є надзвичайно тупі голови, в які нічого не можна вкласти. Відповідаю: навряд чи є таке забруднене дзеркало, щоб воно, все таки, хоч якнебудь не сприймало зображення; навряд чи є така шершава дошка, щоб на ній, все таки, чогонебудь і якнебудь не можна було написати.

Відповідь друга.
Але, якщо трапляється дзеркало, забруднене пилом або плямами, його попереду треба витерти, а шершаву дошку треба вистругати; після цього вони будуть придатні до вжитку.

Так само юнацтво, якщо його вправляти, звичайно буде заохочуватися, і розвиватися, допомагаючи один одному, і, нарешті, всякий буде сприймати все (я вперто обстоюю це моє твердження, бо освіта лишається незмінна). Різниця виявиться лише в тому, що більш відсталі будуть знати, що вони сприйняли дуже обмежене знання речей, але, все таки, дещо сприйняли, а більш здібні, переходячи від вивчення одного предмета до другого, будуть все глибше й глибше проникати в суть речей і тим самим набувати все нові й корисні знання про них.

Відповідь третя. Нарешті, нехай знайдуться такі, які зовсім не здібні до освіти, як сучкувате дерево непридатне для різби. Все таки, наше твердження буде істинним для умів середніх, які милістю божою зазжди народжуються у величезній кількості. Скудні умом трапляються так само рідко, як і природні каліки. Адже, сліпота, глухота, кульгання, погане здоров'я, як і дивовижна (не природна) тупість мозку рідко бувають природженими, а набуваються з нашої вини.

Заперечення п'яте. 17. Ще заперечують: Деякі виявляють не нездібність до вчення, а небажання; примушувати їх вчитися проти волі — і неприємно, і марно. Дасмо відповідь: справді, розповідають про якогось філософа, що він, маючи двох учнів, одного нездібного, а другого пустотливого, — прогнав обох, бо один, бажаючи учитися, не міг, а другий, маючи здібності, не хотів. Ну, а що, коли причиною цього небажання вчитися є самі вчителі?

Відповідь. Арістотель, принаймні, проголосив, що прагнення вчитися людині природжене; що це так, ми бачили в п'ятому розділі і попередньому — одинадцятому. Але тому що іноді ніжне потурання батьків псує в дітей природне прагнення, іноді приваблюють до пустих занять невгамовні товариші, іноді самі діти відвертаються від природжених прагнень через різні міські або придворні розваги, або через зваблювання якиминбудь зовнішніми предметами, звідси і походить, що в дітей відпадає всяке бажання засвоювати невідоме, і вони нелегко можуть на чомунебудь зосередитися. Подібно до того, як язик просякнутий одним смаком, нелегко відрізняє інший, так і ум, захоплений чимнебудь одним, не досить уважний до чогонебудь іншого. Тому в таких випадках насамперед треба усунути цю тупість, яка виникла випадково, вернути дітей до первісної природної сприйнятливості, і, безсумнівно, в них відновиться бажання до знання. А чи багато з тих, хто займається освітою юнацтва, думають над тим, як зробити юнацтво насамперед сприйнятливим до освіти? Адже, токар, перше ніж виточувати щонебудь з дерева, спочатку обрубав його сокирою, коваль, перше ніж кувати залізо, розм'якшує його, ткач, перше ніж прясти нитки з шерсті, ставить основу, очищає шерсть, промиває її і розчісує, а швець, перше ніж шити чоботи, шкіру обробляє, витягає, розгладжує. Але хто ж, кажу я, звертає увагу на те, щоб таким же чином учитель, перше ніж почати освічувати учня, збудив би інтерес до знання своїми напутіннями, зробив би його придатним до вчення, викликав би в ньому велику готовість у всьому слухатися свого наставника? Звичайно кожний учитель бере учня таким, яким його знаходить, і відразу ж

починає обробляти його, виточує його, кує, розчісує, тче, пристосовує до своїх зразків і сподівається, що той стане блищати, як відполірований. Якщо ж цього нехайно, на його бажання, не станеться (а як могло це статися, питаю я), то він обурюється, галасує, скаженіє. Ми не дивуємося, що подібної освіти деякі ухиляються і тікають від неї! Скоріше слід дивуватися тому, як хтонебудь може витримати її.

18. Тут якраз маємо нагоду пригадати дещо про відмінність здібностей, а саме: *в одних здібності гострі, у інших — тупі, в одних — гнучкі і податливі, в інших — тверді і вперті, одні прагнуть до знань заради знання, інші захоплюються скоріше механічною роботою.* З цього тричі подвійного роду здібностей виникає шестикратне сполучення їх.

19. Поперше, є учні з гострим розумом, які прагнуть до знання і податливі; вони переважно перед усіма іншими особливо здібні до занять. Їм нічого не треба крім того, щоб давали їм наукову поживу; ростуть вони самі, як благородні рослини. Потрібна лише розсудливість, щоб не дозволяти їм надто поспішати, щоб передчасно вони не ослабли і не виснажилися.

20. Подруге, є діти, які мають гострий розум, але мляві, хоч і слухняні. Вони тільки потребують прищипорювання.

21. Потретє, є учні, які мають гострий розум і прагнуть до знання, але невгамовні і вперті. Таких звичайно в школах ненавидять і здебільшого вважають безнадійними; проте, коли їх належним способом виховувати, з них звичайно виходять великі люди. Як приклад, історія дала великого афінського полководця *Фемістокла*, який юнаком був невгамовної владі (так що учитель йому говорив: «Ти, дитино, не будеш посередністю, ти принесеш державі або велике благо, або велике зло»). Коли пізніше дивувалися тому, що характер *Фемістокла* змінився, він звичайно говорив: «Невгамовні молоді коні стають прекрасними, коли до них застосовується правильне навчання. Це справдилося на *Буцефалі Александра Великого*, бо коли *Александр* побачив, що його батько *Філіпп* вважає негодящим коня через його виняткове дикунство, тому що кінь не підпускав до себе жодного їздця, він сказав: «Якого коня вони гублять через те, що не вміють ним користуватися!» І коли *Александр*, не вдаючися до ударів, незвичайно вміло повів себе з конем, то добився того, що не тільки тоді, а й пізніше *Буцефал* завжди носив на собі *Александра*, і у всьому світі не можна було знайти коня більш благородного і більш гідного такого героя. Переказуючи це, *Плутарх* додає: «Приклад цього коня вказує нам на те, що багато прекрасних природних обдаровань гине з вини наставників, які з коней роблять ослів, не вміючи керувати високими і вільними істотами».

22. Почетверте, є учні слухняні і охочі до навчання, але в'ялі і забарливі. І такі можуть іти слідами тих, що йдуть попереду. Але для того, щоб зробити це для них можливим, треба спуститися до їх слабості, ніколи не переобтяжати їх, не ставити до них надто суворих вимог, ставитися до них доброзичливо і терпляче або допомагати, підбадьорювати і підтримувати їх, щоб вони не занепадали духом. Нехай вони пізніше придуть до мети, зате вони будуть міц-

ніші, як буває з пізніми плодами. І як друк важче відбивається на свинці, але тримається довше, так і ці учні в більшості випадків більш життєві, ніж обдаровані і, коли щонебудь засвоїли, вони не так легко забувають. Тому їх не слід усувати із шкіл.

23. Пол'яте, є учні тупі й, крім того, байдужі і в'ялі. Їх ще можна виправити, аби тільки вони не були вперті. Але при цьому потрібна велика розсудливість і терпіння.

24. На останньому місці стоять учні тупі з зіпсутою і злобною натурою; здебільшого ці учні безнадійні. Проте, відомо, що в природі для всього зіпсованого є протидіючі засоби, і неродючі з природи дерева, коли правильно їх посадити, стають родючими. Тому взагалі не слід втрачати надію, а треба добиватися усунути в таких учнів принаймні впертість. Якщо цього досягти не вдається, тоді тільки можна покинути викривлене і сукувате дерево, з якого ти марно будеш сподіватися створити Меркурія. Грунт неродючий, каже К а т о н, не слід ні обробляти, ні зачіпати. Проте, серед тисяч навряд чи знайдеться хоч одна така звиродніла натура; це саме і є дивним доказом божої доброти.

25. Суть сказаного зводиться до такого висловлення П л у т а р х а: *«Якими діти народжуються, це не від кого не залежить, але, щоб вони через правильне виховання стали гарними — це в нашій владі»*. Так, у нашій владі, говорить він. Так, садівник з усякого живого кореня вирощує дерево, застосовуючи в потрібних випадках те саме своє вміння посадити.

26. Чотири такі доводи показують, що все юнацтво з такими різними здібностями можна виховувати і освічувати одним і тим же методом.

27. Поперше, всіх людей слід вести до одних і тих же предметів мудрості, моральності і благочестя, 28. Подруге, як би не відрізнялися люди одно від одного здібностями, всі вони мають одну й ту саму людську природу, що має одні й ті самі органи.

29. Потретьє, вказана відмінність здібностей є не що інше, як відхилення від природної гармонії або нестача її, так само, як хвороби тіла виявляються в лишках вологості або сухості, теплоти або холоду. Наприклад, що таке гострота ума, як не тонкість і рухливість життєвого духу в мозку, яка надзвичайно швидко поширюється через органи чуттів і з надзвичайно великою поспішністю проникає в речі, які уявляються¹. Якщо ця швидкість не стримується в якійнебудь мірі розумом, то дух розсіюється, а мозок залишається або ослабленим, або тупим; отже, уми, які рано розвиваються, здебільшого або забираються передчасною смертю, або тупіють. Навпаки, що таке тупість ума, як не неповороткість і затемнення життєвого духу в мозку. Через більш частий рух темнота духу з необхідності розсіюється і світліє. А що таке, питаю, зухвальство і впертість, як не зайва рухливість серця, яке не схиляється до поступливості? Її, через те, треба пом'якшувати дисципліною. А що таке в'ялість, як не надмірна слабкість серця, яка потребує зміцнення? Тому як для тіла найбільш від-

¹ Див. примітку до § 8, розд. VIII.

повідним лікуванням є не те, яке вживає протилежні засоби (тому що це спричиняє більш жорстоку боротьбу), а те, яке пом'якшує протилежність так, щоб в одній частині не було в будьчому недостаті, а в другій — надлишку; так само при вадах людського духу найкращим методом буде лікування, при якому стають помірними надмірності і недостаті обдаровань і все приводиться в гармонію і приємну погодженість. Через те наш метод пристосований до середніх здібностей (які найчастіше зустрічаються), щоб стримувати передчасне виснаження найбільш обдарованих і заохочувати й підганяти в'ялих.

30. Нарешті, при вказаних вадах і відхиленнях здібностей скоріше можна допомогти, поки вони нові. Як на війні, поки бій відбувається правильним порядком, новобранці змішуються з старими солдатами, слабкі — з міцними, ліниві — з рухливими і всі б'ються під одними і тими ж прапорами, за одними і тими ж наказами, а після перемоги кожний переслідує ворога, поки хоче і може, забирає здобич на своє бажання, так і в цьому науковому поході необхідно, щоб більш повільні змішувалися з більш швидкими, більш тупі — з більш розумними, уперті з слухняними і вчилися б за одними і тими ж правилами і прикладами доти, поки потребують керівництва. По закінченні ж школи нехай кожний вивчає і засвоює науки з тією швидкістю, з якою може.

З якою мудрістю треба діяти при змішанні здібностей різного характеру.

31. Вказане змішання я розумію не стільки щодо місця занять, а в далеко більшій мірі щодо подання допомоги: кого вчитель визнає більш здібним, до того він приєднує для навчання двох або трьох, що відстають; тому, у кого добрий характер, він доручає для нагляду і керування учнів гіршого рову. Таким чином буде виявлене прекрасне дбання про тих і других; при цьому, звичайно, учитель повинен буде стежити за тим, щоб це робилося розумно. Але, мабуть, пора вже приступити, нарешті, до з'ясування самої справи.

РОЗДІЛ XIII

Основою перетворення шкіл є точний порядок у всьому¹

Порядок —
душа речей.

1. Якби ми звернули увагу на те, що власне зберігає в стійкому стані весь цей всесвіт з його найдрібнішими речами, то не знайшли б нічого, рішуче нічого іншого, *крім порядку*, тобто розміщення речей попередніх і наступних, верхніх і нижніх, великих і малих, схожих і несхожих відповідно до місця, часу, числа, міри і ваги, належних і відповідних кожній речі. Хтось дотепно і вірно сказав, що *порядок є душа речей*. Адже, все, що приведене в порядок, зберігає своє положення і цілість доти, поки удержує порядок. Коли порядок порушений, то все ослаблюється, коливається, розхитується, падає. Це ясно з прикладів природи і мистецтва. Справді:

¹ Як у назві, так і в змісті розділу термін «порядок» (ordo) вживається Номенським не в звичайному, а в філософському розумінні слова і означає закономірну залежність одних частин і явищ від інших.

Це пояснюється
прикладом:

1. Світу.

Цим збереженням

2. Небесної
тверді.

небесної тверді.

3. Тонкої робо-
ти дрібненьких
живих істот.

держувати в діях порядок, число, міру.

4. Людського тіла.

5. Чим досягається те, що тіло людини є таким дивним органом, цілком достатнім для незчисленних дій, хоч цьому органу дані не незчисленні засоби, тобто небагатьма членами, з яких він складається, можна виконувати дивно різноманітні діла, і не потрібні будьякі додаткові члени або зміни в них? Це досягається, звичайно, найрозсудливішою пропорцією всіх членів, як у них самих, так і у відношенні одного до одного.

5. Нашого ума.

6. Чим досягається те, що єдиний даний нашому тілу ум, керуючи стількома діями, є достатнім для всього тіла? Тільки порядком, завдяки якому всі члени зв'язані постійними зв'язками і першим рухом, який виходить від ума, легко приводяться у відповідну дію.

6. Царства, яке
мудро упр-
вляється.

7. Чим пояснюється, що одна людина, цар або імператор, може управляти цілими народами і, не зважаючи на те, що скільки голів, стільки і умів, всі, проте, здійснюють наміри його одного? І, коли він добре веде справу, все неминуче йде добре. Це відбувається тільки через порядок, за яким усі зв'язані узами законів і підлеглості. Одному правителю держави найближчим чином підпорядковано кілька людей, якими він повинен правити безпосередньо, кожній з них підпорядковані інші і так далі, поступово до найостаннішої людини. Таким чином, ніби в ланцюгу, одна ланка підтримує другу, так що, коли порушити одну, порушуються всі; коли залишається в спокої перша — спокійні і всі інші.

7. Машини
Архімеда.

8. Що це було таке, чим Гієрон один міг при бажанні повертати таке громадище, яке марно пробували зрушити з місця кілька сот чоловік? Звичайно, дивна машина, яка була збудована з валів, блоків і канатів так, що одно знаходило собі підтримку в іншому для збільшення сил.

8. Гармати.

9. Страшні дії гармат, якими потрясаються стіни, перекидаються башти, знищуються війська, походять тільки від певного порядку речей і прикладання активного до пасивного, а саме від правильного змішування селітри з сіркою (найхолоднішого з найгарячішим), від точної відповідності знаряддя або гармати цим складовим елементам, від достатнього поставлення пороху і снарядів гарматі і, нарешті, від правильного наве-

дення на ціль. Якщо хоч однієї з цих умов не буде, то й сама гармата буде непотрібна.

9. Друкарського мистецтва.

10. Від чого залежить друкарське мистецтво, завдяки якому швидко, красиво і правильно розмножуються книги? Звичайно від порядку, старанного вирізування мідних форм, виливання, полірування, розкладання їх по касах, розбирання шрифту для нового складання, вставляння в машину і т. д., а також від готування, змочування, розгладжування паперу і т. д.

10. Веза.

11. Якщо візьмемо також і механіку, то чим пояснюється, що віз, тобто дерево і залізо (складові його частини), так швидко слідує за кіньми, які біжать спереду, і являється такою зручний засіб для перевезення людей або тварин? Причина полягає тільки у вмілому сполученні дерева і заліза в колесах, осях, дишлях і в поперечних брусах при дишлях, бо коли розірветься або зламається хоч одна з цих частин, вся машина стає непотрібною.

11. Кораблі.

12. Чим пояснити, що люди, сідаючи на споруду з дерева, доручають себе лютому морю, досягають навіть антиподів¹ і повертаються непошкодженими? Причина тільки в сполученні на кораблі кіля, мачти, реї і парусів, весел, руля, якоря, морського компаса та ін.; коли щонебудь з цього псується, то загрожує небезпека качки, розбиття корабля і загибелі.

12. Годинника.

13. Чим пояснюється, нарешті, що в інструменті для вимірювання часу, тобто в годиннику, різним способом розкладені і розміщені залізні частини дають самі від себе рух? І при цьому рівномірно відлічують хвилини, години, дні, місяці, а, може бути, і роки? І не тільки показують це очам, а також і ушам, щоб давати вказівки навіть здалеку і в темряві? А чим пояснюється, що такий інструмент пробуджує людину від сна в ту годину, в яку йому вкажуть? І сам запалиє свічку, щоб ти, прокинувшись, відразу побачив світло? Чим пояснюється, що годинник може показувати зміну днів за календарем, новий місяць і повний місяць, і всі рухи, і затемнення світил? Що, питаю я, може бути гідним подиву, як не це. Справді, метал, річ сама по собі не жива, може робити такі живі, такі стійкі, такі правильні рухи! Хіба це раніше, ніж було винайдене, не вважалося б також неможливим, як коли б хтонебудь почав твердити, що дерева можуть ходити, а каміння говорити. Проте, тепер наші очі свідчать, що це справді відбувається.

14. Але ж яка захована сила робить це? Це відбувається тільки через явний, що скрізь панує, порядок, а саме через розміщення в певному числі, мірі і порядку всіх частин, які згідно діють так, що кожна з них має певне призначення і певні засоби для виконання цього призначення і певні способи діяння цих засобів, а саме: найточнішу пропорцію кожної частини відносно всіх інших, необхід-

Вся таємниця годинника полягає в порядку.

¹ Антиподи — від грецьких слів *ἀντι* і *ποδς*, *ποδός* — нога, означає жителів двох протилежних місць на земній кулі. Ця назва випливала з наївного уявлення, ніби жителі протилежних частин землі, стоячи на землі ногами, ніби повернені були вниз головою.

ний зв'язок з відповідною частиною і закони взаємодії для сприймання і передавання сили.

Таким чином, все рухається з більшою точністю, ніж будьяке живе тіло, яке приводиться в рух власним духом. Але коли в складових частинах годинника стається якийнебудь розрив або щонебудь ламається, розбивається або сповільнюється, або набуває неправильного руху, хоч би це було найменше колісце, найменша вісь, найменший гачок,— відразу все або спиняється, або перестає відповідати своєму призначенню. Звідси ясно видно, що й тут все залежить від порядку.

15. Отже, мистецтво навчання не потребує нічого іншого, крім умілого розподілу часу, предметів і методу.

Якщо ми зможемо точно встановити цей розподіл, то навчати всього шкільну молодь в якому завгодно числі буде аніскільки не важче, ніж, узявши друкарські інструменти, щодня покривати найкрасивішими буквами тисячі сторінок або, встановивши архімедову машину, переносити будинки, башти, всякі можливі тягарі, або, сівши на корабель, перепливати океан і відправитися в Новий Світ. Все піде вперед не менш легко, ніж іде годинник з правильно зрівноваженими тягарями, так само приємно і радісно, як приємно і радісно дивитися на такого роду автомат, і, нарешті, з такою вірністю, якої можна тільки досягти в подібному мистецькому інструменті.

Висновок. 16. Отже, в ім'я всевишнього, спробуємо встановити таку побудову шкіл, яка б точно відповідала надзвичайно вміло збудованому і прегарно прикрашеному різними пристроями годинникові.

РОЗДІЛ XIV

Точний порядок для школи і при тому такий, який не могли б порушити ніякі перешкоди, слід брати в природи

Основи мистецтва
слід шукати
в природі.

1. Почнемо, в ім'я боже, шукати основи, на якій, ніби на непохитній скелі, можна побудувати метод навчання і вчення. Якщо ми маємо намір шукати засобів проти хиб природи, то нам доводиться шукати їх не денебудь, а в самій природі. Цілком справедливо, що мистецтво сильне не чим іншим, як тільки наслідуванням природи.

Природа, яка показує приклади того, що і як робити:

1. При плаванні людини.

ними саме так, як рухає плавцями риба.

2. При плаванні на кораблі.

2. Пояснимо це прикладами: Чи бачиш ти, як риба плаває в воді? Це їй властиве з природи. Якщо людина побажає її наслідувати, то примушена буде вдатися до знарядь і рухів, подібних до тих, якими риба користується: витягнуті руки людині замінюють плавці, ноги — хвіст, і рухати вона повинна

Навіть кораблі можуть бути побудовані тільки за тим же принципом: роль плавців відіграють у них весла або паруси, а роль хвоста — руль або правило.

3. При літанні. Бачиш, як у повітрі літає птах? Це йому властиво з природи. Коли Де дал надумався наслідувати птаха, йому треба було прив'язати собі крила, достатні для підтримання такого важкого тіла, і розмахувати ними.

4. При утворенні звуків. 3. Органом для утворення звуків у тварин є твердий канал, що складається з хрящоподібних кілець, при чому вгорі міститься дихальне горло, яке має клапан, що точно запирається, а внизу — міхи, які випускають дихання, — легені. Наслідуючи це, роблять свистілки, флейти, волинки і інші музичні духові інструменти.

5. При появі блискавки. 4. Помічено, що те, що в хмарах утворює грім і викидає вогонь і каміння, є запалена селітра з сіркою. Наслідуючи це, з селітри і сірки готують порох, який, спалахнувши і бувши викинутий з гармати, утворює штучний грім, блиск і блискавку¹.

6. У водопроводі. 5. Помічено, що вода зберігає горизонтальну поверхню, навіть у посудині з двома отворами, якою б віддалю вони не були відокремлені один від одного. На цій підставі пробували побудувати з допомогою труб різні водопроводи; виявляється, що вода сама піднімається з будьякої глибини до будьякої висоти, коли вона також понижується з протилежної сторони. Це робиться штучно, але згідно з природою. Що це відбувається так — діло мистецтва, а що це взагалі відбувається — діло природи.

7. У вимірюванні часу. 6. Споглядаючи небесне склепіння, люди помітили, що воно безперестанку обертається і через різний коловий рух світил світові дається приємна різноманітність пір року. Відповідно до цих спостережень винайдений був апарат, схожий формою на небесне склепіння, який зображає добове обертання світил і вимірює години². Апарат складається з коліщат так, що одно коліщатко не тільки приводить у рух інші, але й так, що рух може тривати без кінця. Також було необхідно, щоб цей інструмент, як і самий світ, складався з частин рухомих і нерухомих: так замість першої частини світу, яка не рухається, землі, покладені тут непорушні основи, колони, обшивки, замість рухомих сфер неба — різні коліщата.

Але тому що не можна було якомунебудь коліщатку дати здатність обертатися самому і за собою тягти інші (подібно до того, як творець дав світилам здатність рухатися і рухати інші), необхідно було наслідувати природу в силі руху, а саме — дати рух через діяння сили ваги або намагання стати вільним. Так, до вала основного колеса або прив'язується тягар, через прямування якого вниз вал обертається і тягне за собою своє колесо, а воно, в свою чергу, приводить у рух інші колеса; або ж виготовляється довга стальна

¹ Явища блискавки і грому пояснюються електричними розрядами, що було зовсім невідоме в епоху Коменського, та й винайдення пороху мало місце зовсім з інших приводів і причин, ніж це подає тут Коменський — як наслідування природи.

² Далі Коменський дуже виразно викладає механічні основи побудови телурії.

пружина, міцно обмотана навколо вала, і, намагаючись вернути собі вільний стан і розкрутитися, ця пружина примушує обертатися вал і колесо. Щоб це розкручування відбувалося не поривчасто, а спокійно, подібно до руху неба, посередині вставляються інші коліщатка, з яких крайнє через те, що приводиться в рух тільки двома зубцями, обертається напереміну туди й сюди і являє собою зміну світла, яке з'являється або зникає, або зміну днів і ночей. До цієї ж частини, яка повинна означати цілі години або чверті їх, приєднуються майстерно зроблені гальма, які в свій час відсувають і знову засувують васувки таким же чином, як природа рухом небесних сфер приводить і відводить зиму, весну, літо і осінь, поділені на місяці.

7. З усього цього ясно, що той порядок, який ми бажали зробити універсальною ідеєю для мистецтва — всього навчати і всього учитися — повинен бути запозичений і може бути запозичений не з чого іншого, як тільки з вказівок природи. Як тільки

це буде точно здійснене, створене майстерно буде проходити так само легко і вільно, як легко і вільно проходить усе природне. Бо справедливо говорить Цицерон: «Якщо ми будемо йти за природою, як за вождем, ми ніколи не заблудимо».

На це надіємося і ми. А тому, зробивши спостереження над процесами, які то там, то тут виконує природа, будемо радити чинити так само.

Указується на п'ять труднощів. 8. Але нам і виставленим нами голосним обіцянкам можна було б протипоставити афоризм Гіппократа: *ὁ βίος βραχύς ἢ δὲ τεύχη μικρὰ ὁ δὲ καίρος ὀψύς, ἢ δὲ πείρη σφαλερὴ, ἢ δὲ χρεῖς χυλεπὴ*, тобто «життя коротке, мистецтво довге, слушні нагоди скороминущі, досвід облудний, судження про речі важке». Тут він перелічує п'ять труднощів, через які небагато досягають вершини, а саме:

I. Короткість життя, через яку смерть часто забирає нас з життя, коли ми тільки готуємося до неї.

II. Величезна кількість предметів, які повинні бути вивчені, через що бажання зібрати їх усі в межі пізнання безмежно важке.

III. Недостача слушних нагод для вивчення мистецтв або швидке зникнення їх, якщо іноді вони бувають. Адже роки юності, особливо придатні для культури духа, здебільшого проходять у забавах, а наступний вік, як це властиве смертним, являє завжди більше випадків для пустого проведення часу, ніж для серйозного; якщо ж іноді і трапляється слушна нагода, вона зникає раніше, ніж ми встигнемо скористатися нею.

IV. Обмеженість нашого ума і неясність суджень, через що ми звичайно ковзаємо по поверхні речей, а не проникаємо в їх суть.

V. Нарешті, коли хтонебудь через довге спостереження і численні досліди захотів би проникнути в справжню суть речей, то це було б дуже важко і в той же час ненадійно і неточно: адже при такому тонкому сполученні речей дуже багато чого може вислизнути з проникливості навіть найспостережливішої людини, а коли зробити хоч би одну помилку, то все спостереження стає зовсім невірним.

Відповідь на це. 9. Якщо все це справедливе, то яким чином ми насмілюємося обіцяти такий загальний, надійний, легкий і правдивий шлях наукових занять? Відповідаю: досвід показує, що все це цілком правильне, але так само, на підставі міркувань розуму, той же досвід показує, що є також і найвірніші засоби проти вказаних труднощів.

Так установив бог з премудрим наміром. Адже, якщо так встановлено наймудрішим правителем діл — богом, — значить, це нам на благо, значить, все це може бути і розумно повернене на благо. Справді, він дарував нам короткочасність життя, бо при теперішньому стані зіпсутості, ми не вміємо ним правильно користуватися. Адже, коли тепер, умираючи при самому народженні, і коли нам загрожує кінець з самого нашого народження, ми все таки розтрачуємо себе на суєту, то чого тільки не було б, якби ми мали перед собою сотні і тисячі років?

На перший з п'яти пунктів. Тому бог призволив дати нам лише стільки часу життя, скільки він вважав достатнім для підготування до кращого життя. Для цієї мети наше життя достатньо тривале, якби тільки ми вміли ним користуватися.

На другий. 10. Для нашої ж користі богові було вгодно, щоб існувало досить багато речей, які б нас цікавили, розвивали, вправляли і навчали.

На третій. 11. Йому було вгодно, щоб слухні нагоди були скороминуці, доступні лише на короткий час, щоб, помітивши їх, ми намагалися за них ухопитися там, де це можливо.

На четвертий. 12. Досвіди ненадійні для того, щоб було місце для уважності і щоб і на нас накладалася необхідність досліджувати речі більш глибоко.

На п'ятий. 13. Нарешті, судження про речі важке для того, щоб загострювалися наші старанність і наполегливість до ґрунтовного дослідження. А це — для тієї мети, щоб божя мудрість, яка заховано поширюється на все в світі, ставала все більш наочною для найбільшої нашої втіхи. Адже, коли б усе пізнавалося легко (говорить б л а ж е н н и й А в г у с т і н), тоді б ми не добивалися так старанно істини і не знаходили б у цьому задоволення.

Ці перешкоди можна розумно усунути. 14. Отже, слід подивитися, яким чином з божою допомогою можна усунути перешкоди, які для загострення нашого старання протипоставило нам зовні божественне провидіння. Але це можливе не інакше, як через:

I. *Подовження життя*, щоб його вистачало для напередвизначеного попуща.

II. *Скорочення наук і мистецтв*, щоб вони відповідали тривалості життя.

III. *Вміння користуватися слухними нагодами*, щоб вони не проминали марно.

IV. *Розвиток ума*, для того, щоб він легко зрозумівав речі.

V. *Встановлення*, замість хиткого спостереження, якоїнебудь твердої основи, щоб вона не приводила нас до помилки.

Порядок даль-
ших розділів.

15. Отже, приступимо до того, щоб з допомогою вказівок природи дослідити основи:

Подовження життя, щоб вивчити все необхідне.

Скорочення навчального матеріалу для прискорення вивчення.

Використання слухних нагод для надійного навчання.

Розвитку розумових здібностей, щоб учитися легко.

Загострення судження, щоб учитися ґрунтовно.

Ці окремі пункти ми з'ясуємо в окремих розділах. Однак, питання про скорочення матеріалу віднесемо на останнє місце.

РОЗДІЛ XV

Основи для продовження життя

Людині дається
достатньо довге
життя.

1. Щодо короткочасності людського життя, то Арістотель разом з Гіппократом скаржаться на це і дорікають природі, що вона оленям, воронам і іншим нерозумним тваринам приділяє багато більши довговічне життя, а життя людини, призначеної для таких високих цілей, обмежує такими тісними границями.

Але мудро відповідає Сенека: «Коротке життя ми не дістаємо, а робимо його таким; не бідні ми на життя, а користуємося ним марнотратно. Життя довге, якщо ним уміло користуватися», а також: «Життя достатньо довге і щедро дане нам для виконання величезних діл, якщо всім життям добре скористатися» («Про короткість життя», розд. 1 і 2).

Але нами воно
скорочується.

2. Якщо це так — а це безсумнівно так — ми самі винні, що нам невістачає життя для виконання навіть важливіших справ, бо справді ми марно тратимо життя, почасти повільно вбиваючи його, через що воно з необхідності повинне припинитися раніше свого природного кінця, а почасти, витрачаючи решту його на нікчемні речі.

Ми підриваємо
свої сили.

3. Справедливо пише досить відомий письменник Іпполіт Гваріно (Hippolytus Guarinonius) і підтверджує це доводами, що людина навіть найніжнішої будови, народившись нормальною, має життєву силу, достатню для віку 60 років, а в людини найміцнішої будови тіла життєвої сили вистачить на 120 років. Якщо ж хто помирає раніше цього строку (а хто не знає, що дуже багато помирають у дитинстві, юнацтві і в роках змужнілості), то це з вини людей, бо різними надуживаннями і нехтуванням того, що підтримує життя, вони руйнують як своє здоров'я, так і здоров'я своїх майбутніх дітей і прискорюють смерть.

4. Що протягом короткого життя (наприклад 50, 40, 30 років) можна зробити величезні діла, якщо тільки вміти правильно ним користуватися, показують приклади тих людей, які до настання повної зрілості, досягали того, чого не пробували досягти інші, навіть при більш тривалому житті. Александр Великий помер на 33 році свого життя не тільки надзвичайно освіченим у науках, але й переможцем усього світу, який він підкорив не тільки силою

зброї, але мудрими рішеннями і дивною швидкістю в діях (ὁβελιστής «нічого не відкладаючи»). Іоанн Пікус Мірандола (Мірандола) не досяг навіть віку Александра, але своїми науковими дослідженнями до того піднісся над усім, що може бути досягнуто людським умом, що вважався чудом свого часу.

особливо як сам Христос.

5. Не будемо перелічувати інших. Сам господь наш Ісус Христос, що пробув на землі лише 34 роки, звершив велике діло викуплення, безсумнівно даючи приклад того (бо все, що стосується до нього, має таємниче значення), що який би малий строк життя не випав на долю людини, його досить для того, щоб приготувати собі все потрібне для вічності.

Тому не слід нарікати на короткість життя.

6. Я не можу утриматися від того, щоб не навести тут золотих слів Сенеки, сказаних у тому ж розумінні (Лист 93). «Багатьох — говорить він, — знаходив я справедливими щодо людей і нікого — щодо бога. Щодня нарікаємо на долю та ін. Невже важливо, як скоро ти підеш звідти, звідки тобі неодмінно треба піти. *Життя довге, коли воно поєне*. А заповнюється воно тоді, коли дух відновив свій стан і зберіг владу над собою» і далі: «Благаю тебе, мій Луцілію, будемо дбати про те, щоб, подібно до дорожнього каміння, наше життя, не маючи великої тривалості, мало б велику цінність. Будемо вимірювати його діяльністю, а не часом». І потім: «Будемо вихвалити і вважати в числі щасливих того, хто добре скористувався часом, як би мало йому не було його дано. Адже він бачив істинне світло, не був одним з багатьох, він дійсно жив і заслужив повну пошану». І знову: «Як при малому тілі чоловік може бути досконалим, так і при короткочасності життя може бути досконале. Тривалість життя є зовнішнє благо. Ти питаєш мене, яка найбільша тривалість життя. Дожити до мудрості. Хто досяг цього, той досяг не тільки найвіддаленішої, але й найвищої мети».

Два засоби.

7. Отже, проти нарікань на короткість життя нашого і наших дітей (а також і шкіл) є такі два засоби: вживати всіх можливих заходів до того, щоб:

I. *Захищати тіло від хвороб і смерті.*

II. *Приймати ум до розумного керування всім.*

Тіло треба захищати від хвороб.

Чому? Бо воно є 1. вмістисемдушні;

8. Ми повинні захищати тіло від хвороб і нещасливих випадків, поперше, тому, що воно є житло душі і при тому єдине; після його зруйнування душа примушена негайно переселятися з цього світу, а коли тіло руйнується поступово — то одна, то інша його частина, житло стає непридатним для душі, що живе в ньому. Отже, якщо в палаці світу, куди ми допущені милістю божою, ми бажаємо прожити якнайдовше і найвигідніше, ми повинні дбайливо доглядати цю тілесну оболонку. Подруге, тіло призначене бути не тільки житлом розумної душі, але і знаряддям її, без якого вона нічого не може ні чути, ні бачити, ні говорити, ні діяти, мало того, не може навіть мислити.

2. органом душі.

Тому що нічого не буває в свідомості, чого раніше не було у відчутті, матеріал для всіх міркувань ум дістає тільки від відчуттів, і акт мислення відбувається не інакше,

як через внутрішнє відчуття, тобто через споглядання образів, абстрагованих від речей¹. Звідси виходить, що, коли пошкоджується мозок, пошкоджується здатність уявлення і при захворюванні частин тіла хворіє і сама душа; тому справедливо сказано: «Треба молитися про те, щоб був здоровий дух у здоровому тілі»².

І яким чином?
З допомогою розумного способу життя; його характер указується на прикладі дерева, якому потрібне:
1) помірна їжа;

9. Наше тіло зберігається в бадьорому стані помірним способом життя. Про це докладно говорять лікарі, а ми тут скажемо лише коротко, навівши як приклад дерево. Для довгого його існування потрібні три умови: 1) постійна волога, 2) часті випаровування і 3) наперемінний відпочинок. Волога потрібна дереву тому, що без неї воно в'яне і сохне. Але волога потрібна дереву помірна, бо при

зайвій волозі корінь загниває. Так само тілу потрібна їжа, бо без неї воно виснажується від голоду і спраги, але їжа повинна бути без надмірності, щоб здатність травлення не утруднялася і не ослаблялася. Чим помірніша їжа, тим краще буде травлення; тому що звичайно на це не звертають уваги, надмірністю їжі підривають свої сили і життя. Адже, смерть настає через хвороби, хвороби — через шкідливі соки, погані соки — через погане травлення, погане травлення — від надмірності їжі, коли в шлунок вводиться стільки, скільки він перетравити не в силі, і тому примушений розсилати по організму напівсірі соки, а звідси з неминучою необхідністю повинні виникати хвороби. «Від пересичення (сказано в Еклезіасті) багато померло, а стриманий добуває собі життя (Сір. XXXVII, 34).

і при тому проста; 10. Для збереження тілесної сили потрібна не тільки помірна, а й проста їжа. Хоч би й найніжніше дерево садівник поливає не вином або молоком, а звичайною для рослин вологою, водою. Отже, батьки повинні стерегтися того, щоб не привчити дітей до їжі, яка збуджує апетит, особливо, коли діти призначені або мають бути призначені до наукових занять. Не даремно написано, що Даніїл і його товариші, отроки царської крові, які присвятили себе наукам, через те що споживали овочі й воду, виявилися здібнішими і міцнішими тілом і, що ще важливіше, розумнішими від усіх хлопчиків, які годувалися випуканою царською трапезою (Дан. I, 12 і далі). Але про ці подробиці — в іншому місці.

¹ У латинському тексті початок цієї фрази сформульовано так: *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu* (нічого не було б у відчутті). Формуючи це положення, Коменський примикає до Бекона і стає на суто сенсуалістичні позиції. Див. також XX розд. § 7, де Коменський заявляє: «Початок пізнання необхідно завжди впливає з відчуттів». Більше того, Коменський робить і необхідні дидактичні висновки з цього положення: реальність, конкретність, і наочність предметів вивчення, сполучення слів з речами, які означаються словами, і т. д.

² Тут Коменський цитує відомий латинський вираз «*mens sana in corpore sano*» (здоровий дух [ум] у здоровому тілі). Цей вираз є вихідним положенням «Думок про виховання» Локка. І в Коменського це положення взяте не випадково: він систематично проводить ідею додержання правил свіжості і бадьорості фізичних сил учнів, щоб тим легша й приємніша була для них розмова праця.

2) часте випаровування;
11. Дерево також потребує випаровування і частого освіжування з допомогою вітрів, дощів, холодів: інакше воно легко слабне і в'яне. Так само і людському тілу необхідні взагалі сильні рухи, діяльність і серйозні справи або ігри.

3) навіперемінний відпочинок.
12. Нарешті, періодично дерево потребує певного відпочинку. Безсумнівно, воно не завжди має потребу давати бруньки, цвісти, родити плоди; іноді воно повинне мати можливість спрямовувати свою діяльність на готування соку для свого зміцнення. Відповідно до цього бог визначив, щоб за літом слідувала зима, щоб давати всьому, що росте на землі, а також і самій землі, спокій; для того ж постановив законом давати землі відпочинок кожний сьомий рік (Левіт. XXV). Так само він встановив для людей (поряд з усіма іншими тваринами) ніч, коли вони сном і відпочинком членів могли б відновлювати сили, розтрачені в денній виснажливій праці. Але і в менші годинні проміжки часу, як уму, так і тілу необхідний певний відпочинок, щоб не допускати будьогого протиприродного, ворожого натурі.

Отже, навіть серед денної праці необхідно давати собі певний відпочинок у вигляді бесід, ігор, жартів, музики і інших таких розваг, які відновлюють сили зовнішніх і внутрішніх чуттів.

Від виконання цих правил додержаних трьох умов залежить добрий стан життя.
13. При додержанні цих трьох умов (помірного харчування, управління тіла і допомагання природі) було б неможливим не зберегти дуже довго здоров'я і життя, за винятком тільки нещасливого випадку, який залежить від вищої волі. Отже, правильна організація шкіл у значній мірі буде залежати від правильного розподілу праці і спокою, або занять, дозвілля і відпочинку.

Час праці треба розподіляти правильно.
14. Слід сказати про розумний розподіл решти часу, присвяченої праці. Уявляється чимсь мізерним і таким, що легко його вимовити: тридцять років! Це, проте, містить у собі багато місяців, ще більше днів і дуже багато годин. У такий проміжок часу кожний, хто тільки посувається вперед хоч би й повільно, звичайно, може посунутися набагато. Це показує ріст дерев. Ні при якому, навіть найтоншому, спостереженні не можна помітити, що вони ростуть, бо це відбувається постійно і непомітно. Проте, після кожного місяця можна бачити, що дерева трохи виросли, а після тридцяти років, що виросло гіллясте дерево. Те саме стосується і до росту нашого тіла: ми не бачимо, як воно росте, а бачимо, що воно виросло. А що те саме стосується і до нашого ума, який набуває знання про речі, на це вказують відомі вірші:

Мале до малого, зерно до зернятка все додав й,
Так за коротенький час набереться купа велика¹.

Сила руху вперед дивовижна.
15. Хто добре знає силу руху вперед, той легко це помітить. Справді, якщо на дереві щороку з кожної бруньки виростає лише одна гілочка або сучок, то протягом тридцяти років дерево буде мати тисячі біль-

¹ Ці вірші взяті з відомого твору одного з давньогрецьких поетів Гезіода — «Труди і дні», стор. 361 — 362.

ших або менших гілок, а листків, квіток і плодів — незчисленну кількість. І невіке слід було б вважати неможливим, щоб людська працьовитість протягом двадцяти або тридцяти років досягла б якої завгодно висоти або ширини? Розглянемо це трохи докладніше.

Точний розподіл часу,
16. Природний день має двадцять чотири години; коли поділити їх відповідно до життєвих потреб на три частини, то вісім годин припадає на сон, стільки ж годин на сторонні справи (тобто на догляд за здоров'ям, приймання їжі, на одягання і роздягання, на розумний відпочинок, на бесіду з друзями та ін.), нарешті, залишається ще вісім годин на серйозні роботи, які треба робити бадьоро і без нудьги. Отже, на тиждень (залишивши сьомий день цілком для відпочинку) будуть призначені для роботи 48 годин, протягом року — 2496¹ годин; а скільки годин вийде протягом десяти, двадцяти, тридцяти років?

достатнього для придбання великих багатств ученості.
17. Отже, якщо ти в кожну окрему годину будеш вивчати хоч би одно положення з якоїнебудь науки, хоч би одно правило з техніки мистецтва, хоч би одну красиву маленьку історію або один вислів, що, очевидно, можна зробити без будьяких труднощів, то питаю, які величезні скарби знань повинні набиратися?

Висновок.
18. Отже, має рацію Сен ека: життя досить довге, якби ми вміли ним користуватися, і якби все улаштовувалося правильно, то його вистачило б на виконання величезних діл. Все залежить від того, наскільки ми не нехтуємо вмінням правильно його організувати. Це і треба тепер дослідити.

РОЗДІЛ XVI

Загальні вимоги навчання і вчення, тобто як навчати і вчитися

Ріст речей у природі відбувається сам собою.
1. У євангеліста є прекрасна приповідка² господа нашого Ісуса Христа. «Царство боже, — сказав він, — таке, як би чоловік кидав у землю насіння і спав, і вставав би вночі і вдень і сам не знав би, як насіння проростає і росте. Земля бо сама собою приносить плід: спочатку сходи, потім колос, а далі повне зерно в колосі. Коли ж плід достигне, посилає він женців» і т. д. (Марк., VI, 26).

Таким же чином повинно відбуватися і в мистецтві.
2. Тут спаситель показує, що бог є той, хто творить все у всьому; людині він дає лише сприймати вірним серцем насіння вчення, при чому до деякої міри сам сіяч не буде помічати того, як усе буде проростати і достигати само собою. Тому на вихователях юнацтва лежить не що інше, як обов'язок уміло сіяти в душах насіння наук і обачно зрошувати рослинки божі; успіх і ріст прийдуть звідси.

¹ У тексті помилково 2495.

² Приповідками називаються невеликі оповідання, алегоричні формою і морально-дидактичні щодо мети. Приповідки були дуже поширені у східних народів. До них вдавалися і для викладу християнського віровчення.

Вдалість наса-
дження підтриму-
ється мистецтвом.

3. А хто не знає, що для посіву і насадження
трібне деяке (мистецтво) уміння і досвідчені-
Адже, в недосвідченого садівника, який засіває
рослинами, більшість рослин звичайно гине, а
що й виростає щасливо, то це буває скоріше завдяки випадку,
умінню. Передбачливий же садівник діє майстерно, добре знає
що, де, коли і як треба робити або не робити, так що в нього
в чому не буває невдачі. Звичайно, іноді невдачі зазнають на-
досвідчені люди (бо навряд чи можливо людині виконати все
старанно, щоб ніде не допуститися якоїнебудь помилки), проте, м-
йде тут не про передбачливість і випадковість, а про вміння за-
бігти випадковості передбачливістю.

Метод навчання
повинен бути
піднесений до
наукової теорії.

4. Досі метод навчання був до такої міри непевни-
що навряд чи хтонебудь зважився б сказати: «П-
тягом стількох і стількох то років цього юнака
дovedу до того то, навчу його так то і так». Тому
треба буде розглянути, чи можна це мистецтво
ховного насадження поставити на такі тверді основи навчання, ц-
воно упевнено йшло вперед і не обманювало в своїх результатах.

І це на підставі
паралелізму
природного
і штучного.

5. Але тому що ця основа може полягати лише
тому, щоб дії цього мистецтва якнайстаранні-
пристосувати до норм дій природи (як ми бачили
розділі XIV), то дослідимо путі природи на прикла-
птиці, яка виводить пташенят. Розглядаючи, я-
ідучи слідами природи, вдало наслідують її садівники, художники,
архітектори, ми легко побачимо, як повинні наслідувати її і ті, ц-
освічують юнацтво.

І чому так?

6. Якщо комунебудь це здається занадто низьким
відомим, звичайним, той нехай пригадає, що ми т-
пер прагнемо до того, щоб з щоденних і відомих явищ, які успіш-
відбуваються в природі і мистецтві (поза школою), ми могли вивест-
менш відомі, яких потребує наша мета. І безсумнівно, коли відомо-
звідки ми черпаємо ідеї наших правил, то, сподіваємось, тим наочні-
будуть і наші висновки.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ І

Ні до чого не
беруться неспос-
часно.

7. Природа старанно пристосову-
ється до зручного часу. Наприклад, пта-
ця, яка має розмножувати своє потомство, приступає
до цього не взимку, коли все сковане морозом і
задубіло, і не влітку, коли від спеки все розжарюється і слабне, і
не восени, коли життєвість усього разом з сонцем спадає і насувається
зима, небезпечна для пташенят, але навесні, коли сонце всьому повер-
тає життя і бадьорість. І разом з тим вона чинить п о с т у п о в о.
Поки стоїть ще холодна погода, птиця несе яйця і зогріває їх в орга-
нізмі, де вони захищені від холоду; коли повітря стає більш теплим,
вона кладе їх у гніздо і, нарешті, при настанні вже теплої частини
погоди, вона виводить пташенят, щоб найніжніші істоти поступово
звикали до світла і тепла.

Правильне на-
слідування
цього в садах і
в архітектурі.

(бо сік прямує до кореня), але навесні, коли сік починає розходитися з кореня і оживляти верхні частини дерева. І пізніше він повинен знати зручний час для всього, що повинно робити з деревцями, тобто час для угноювання, підрізування, обкопування та ін.; навіть і саме дерево має певний час для пускання ростків, для цвітіння, для розпускання листків, для досягання плодів та ін. Не інакше робить і передбачливий архітектор; він вважає потрібним вибрати зручний час, щоб рубати ліс, випалювати цеглу, закладати фундамент, виводити стіни і штукатурити їх і т. д.

Подвійне відхи-
лення в школах
від цієї ідеї.

усе йшло вперед у певній послідовності, безпомилково.

Поки хлопчик ще малий, учити його не можна, бо корінь пізнання лежить у нього ще глибоко. Учити людину в старості занадто пізно, бо пізнавальна здатність і пам'ять уже слабнуть. У середньому віці учити важко, бо ледве можна об'єднати розумову діяльність, розсіяну по різних предметах. Отже, треба користуватися юним віком, поки сили життя і розуму на піднесенні; тоді все сприймається і легко пускає глибоке коріння.

Потрібне випра-
влення.

весну, юність — літо, змушнїлий вік — осінь і старість — зиму.

II. Вранішні години для занять — найбільш зручні (бо знов таки ранок відповідає весні, південь — літу, вечір — осені, а ніч — зимі).

III. Все, що підлягає вивченню, повинне бути розподілене відповідно до ступенів віку так, щоб подавалося для вивчення тільки те, що доступне сприйманню в кожному віці.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ II

Матеріал раніше
форми.

11. Природа підготовляє собі ма-
теріал, перше ніж починає нада-
вати йому форми.

Наприклад *птиця*, маючи вивести істоту, подібну до себе, спочатку з краплі крові своєї вводить усередину запліднююче сім'я, потім робить гніздо, в яке кладе яйця, нарешті, зогріває їх висиджуванням і дає оформитися і вилупитися пташенятм.

Наслідування.

12. Так розумний *архітектор*, перше ніж починати будувати будинок, возить дерево, каміння, вапно, залізо і інші потрібні матеріали, щоб потім через недостачу матеріалів не сповільнилися роботи або не потерпіла міцність будинку.

Подібно і *художник*, маючи намір дати малюнок, наготовляє полотно, натягає його на раму, накладає тло, розводить фарби, роз-

кладає пензлики, щоб вони були під рукою, і, нарешті, починає малювати.

Також садівник, перше ніж почати садити, намагається мати наготовлений сад, відростки, висадки і всі можливі інструменти, щоб не бути примушеним шукати під час роботи те, що йому потрібне; інакше він загубить дуже багато.

Відхилення. 13. Це основне положення школи порушують такі:

Поперше, тим, що не стараються мати наготові для загального користування все можливе знаряддя: книги, дошки, моделі, зразки та ін. Тоді лише шукають, влаштовують, диктують, переписують та ін., коли щонебудь стане потрібним, і це приводить (особливо коли трапляється недосвідчений або недбайливий учитель, яких звичайно більше) до сумних результатів. Подібне становище ми мали б у такому випадку, якби лікар тільки тоді почав бігати по садах і лісах, збирати трави і коріння, варити їх, проціджувати та ін., коли треба давати ліки. Тоді як ліки про всякий випадок повинні бути вже наготові.

14. Подруге, тому що навіть у тих книгах, які вживаються в школах, не додержуються того природного порядку, при якому матеріал ішов би раніше форми. Майже скрізь буває навпаки: порядок речей викладається раніше самих речей, хоч неможливо встановлювати порядок, коли ще немає в наявності того, що слід приводити в порядок. Я покажу це на чотирьох прикладах.

15 (1). Школи учать слів раніше речей, бо протягом кількох років займають ум словесними науками і потім, нарешті, не знаючи, як навчають реальних наук: математики, фізики та ін. Тим часом як річ є суть, а слово — щось випадкове, річ — це тіло, а слово — одяг, річ — зерно, а слово — кора і лушпина. Отже, те й друге треба давати людському уму одночасно, але спочатку — річ як об'єкт не тільки пізнання, а й мови.

16 (2). Потім при самому вивченні мов навиворіт робили в тому розумінні, що починали не з якогонебудь автора або зміло підготовленого словника, а з граматики, тоді як і автори (як по-своєму і словники) забезпечують матеріал мови, слова; граматика ж додає тільки форму, закони словотворення, порядок їх розміщення і сполучення (згоджування).

17 (3). Потретьє, у колі наук або в енциклопедіях¹ скрізь дають спочатку мистецтво, а науки і знання примушують йти за ними здалека, тоді як ці останні навчають речей, а перші — форм речей.

18(4). Нарешті, правила спочатку дають абстрактно і потім тільки їх роз'яснюють, наводячи приклади, хоч світло повинне йти перед тим, що освітлюється.

Виправлення.

19. Звідси випливає, що для корінного виправлення методу необхідно:

- I. Підготовляти книги і все інше навчальне приладдя;
- II. Розвивати ум раніше мови;

¹ Мова йде про встановлене ще в стародавніх греків коло навчальних предметів, знання яких вважалося обов'язковим для кожної освіченої людини. Перш ніж вона перейде до вивчення якоїнебудь спеціальної практичної діяльності.

- III. Ніякої мови не вивчати з граматики, а кожну мову слід вивчати з підхожих творів письменників;
 IV. Реальні навчальні предмети передпосилати формальним;
 V. Приклади передпосилати правилам.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ III

Матеріал стає придатним для сприймання форми.

20. Природа вибирає для свого впливу придатний предмет або, принаймні, спочатку належним способом його підготовляє, щоб він став придатним.

Наприклад, *птиця* кладе в гніздо, на якому їй треба сидіти, не що завгодно, але такий предмет, з якого можна було б висидіти пташеня, тобто яйце. Якщо трапиться камінь або щонебудь інше, *птиця* викидає його як непотрібну річ. Потім, висиджуючи яйце, *птиця* доти його зогріває, повертає, дає форму заключеній в яйці матерії, поки воно не стане готовим для вилуплення пташеняти.

Наслідкування.

21. Так *архітектор*, зрубавши найкращі дерева, висушує їх, обрубав, розпилює, потім вирівнює площу для будівлі, очищає її, закладає новий фундамент або так відновлює і зміцнює старий, щоб він став придатним для спорудження на ньому будівлі.

22. Так само *художник*, маючи не досить добре полотно або ґрунт для фарб, насамперед намагається зробити їх найкращими, вискоблюючи, вигладжуючи і всіма способами підготовляючи їх для зручного користування.

23. Так *садівник* 1) вибирає найздоровший відросток родючого дерева, 2) переносить його в сад і вміло садить у землю; 3) проте, поки не побачить, що він пустив корінь, не обтяжав його прищепленням нового живця; 4) перш ніж прищепити новий живець, відрізує попередні гілочки, мало того, відпилює в деяких місцях частину самого стовбура, щоб ніяка частина соку не могла витекти кудинебудь в інше місце, крім як для живлення прищепленого живця.

Відхилення.

24. Це основне положення порушували в школах не стільки тим, що приймали туди тупих і дурних (бо за нашим планом треба допускати всю молодь), скільки тим, що

I. Ці молоді рослини не переносили в розсадники, тобто не до рували цілком школам, щоб ті, з кого треба зробити людей, не випускалися з майстерні до повного оформлення.

II. У більшості випадків зародки наук, моральності і благочестя пробували прищепити раніше, ніж самий відросток пустить коріння, тобто перше ніж була пробуджена любов до вчення у тих, у кого не запалила цієї любові сама природа.

III. Не очищали молоді деревця або паростки перед садінням, бо не звільняли душі від непотрібних занять, вміло удержуючи їх дисципліною і привчаючи до порядку.

Виправлення.

25. На підставі цього:

I. *Всякий, кого віддають у школу, нехай залишається в ній до кінця.*

II. *Коли приступають до вивчення якогонебудь предмета, уми*

ки поступово розвиваються окремі члени, поки не завершаться повний розвиток.

Наслідуювання. 39. Наслідуючи це, *архітектор* спочатку або в ці складає собі загальну ідею всієї будівлі, вирисовує на папері проєкт, або навіть робить дерев'яну моделю згідно з цим, закладає фундамент, потім виводить стіни і, нарешті, покриває покрівлею. І тільки після цього він дбає про ті другорядні речі, якими закінчується будівництво будинку: про двері, вікна, сходи і т. ін. Нарешті, він приєднує оздобу, картини, скульптуру, завіси і т. ін.

40. Так *художник*, бажаючи зобразити лице людини, не зображає спочатку вухо, око, ніс, рот, а робить тільки абрис лиця (або всієї людини) грубим вугіллям. Потім, коли він бачить, що пропорція вірна, закріплює цю основу легким пензлем все ще в загальній формі. Нарешті, позначає розподіл світла й тіні і тільки тоді малює частини тіла і розмальовує їх найрізноманітнішими фарбами.

41. Таким же чином *різьбар*, маючи створити статую, бере грубий пензль, обтискує його з усіх боків і при тому спочатку грубо, потім тонше, щоб пензль віддавав уже в грубому вигляді загальні обриси зображення; нарешті, надзвичайно старанно обробляє окремі члени і покриває фарбами.

42. Подібно ж *садівник* бере тільки загальний образ дерева, тобто живець; скільки бруньок на ньому, стільки ж може вирости пізніше головних гілок.

Відхилення. 43. Звідси виходить, що *неправильно буде викладати науку з самого початку з усіма подробицями замість того, щоб передпосилати їй спочатку простий загальний нарис усіх знань*. Нікому не можна дати освіти на основі однієї якоїнебудь окремої науки, незалежно від усіх інших наук.

44. Так само погано навчають *мистецтв, наук, мов, якщо не передпосилають їм попередню елементарну навчання*. Так, я пам'ятаю, було на практиці. Тількищо почавши діалектику, риторику і метафізику, ми були завалені довгими правилами, навіть з коментарями правил і поясненнями коментарів, порівняннями авторів і спірними питаннями. Подібно до цього нас набивали і латинською граматику з усіма винятками і грецькою граматику з діалектами грецької мови. Ми, нещасні, були приголомшені, не знаючи, що навколо нас діється.

Виправлення. 45. Засіб проти цієї безладності буде полягати в такому:

I. З самого початку юнакам, яким треба дати освіту, слід дати *основи загальної освіти, тобто розподілити навчальний матеріал так, щоб наступні потім заняття, видимо, не вносили нічого нового а являли собою лише деякий розвиток здобутих знань в їх подробицях*. Адже, у дерева, хоч би воно росло сто років, не виростає жодного сука, але всі нові гілки розростаються від суків, які виростили спочатку.

II. *Всяка мова, всякі науки або мистецтва повинні бути подані в найпростіших елементах, щоб в учнів склалося загальне розуміння цілого їх; потім для більш повного вивчення їх даються правила і приклади, далі подаються повні системи з приєднанням неправильно-*

стей, нарешті даються, якщо це потрібно, коментарі. Хто починає справу з основи, тому не так потрібні коментарі. Трохи пізніше кожний сам зможе коментувати краще.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VII

Все поступово і
п'яких стрибків. 46. Природа не робить стрибків, а йде вперед поступово.

Так, утворення пташки має свої ступені, які не можуть бути ні обминуті, ні переставлені, поки пташеня, вирвавшись з своєї шкаралупи, не вийде назовні. Коли це станеться, то мати не примушує пташеняти негайно літати й шукати поживи (бо воно ще неспроможне цього робити), але годує його сама і, зогріваючи поки власною теплотою, допомагає його опіренню. Коли пташеня оперилося, то не відразу ж мати виганяє його з гнізда, щоб воно літало, а примушує поступово вправлятися, спочатку розправляти крила в самому гнізді, потім розмахувати ними, піднімаючись над гніздом, а незабаром пробувати літати і поза гніздом, проте на близькій віддалі, потім перелітати з гілки на гілку, з дерева на дерево, а там уже з гори на гору; таким чином, нарешті, спокійно доручає вона його небу. І кожний з цих окремих ступенів потребує для себе певного часу і не тільки часу, а й поступовості, і не тільки поступовості, а й незмінного їх порядку.

Наслідкування. 47. Так іде вперед і той, хто будує будинок. Він починає не з даху і не з стін, а з фундаменту. А, заклавши фундамент, не покриває його дахом, а виводить стіни. Коротко, як у природі все зчеплюється одно з одним, так і в навчанні треба зв'язувати все одно з одним саме так, а не інакше.

48. Так садівникові треба додержуватися поступовості в своїх роботах: необхідно, кажу я, вибирати корінь, викопувати його, пересаджувати, підрізувати, робити надрізи, прищеплювати живець, замазувати щілини та ін.; нічого з цього не можна випустити, нічого не можна робити раніше від іншого. І коли все це робиться закономірно, в порядку поступовості, то в справі будуть удачі і навряд чи може бути невдача.

Відхилення. 49. Отже, маємо безглуздя, коли вчителі не розподіляють занять для себе і учнів так, щоб одно не тільки поступово йшло за іншим, але й так, щоб кожна робота необхідно закінчувалася в певний строк, бо, не встановивши завдань і засобів для їх досягнення і порядку використання цих засобів, легко щонебудь пропустити, перекрутити, заплутати справу.

Виправлення. 50. А тому, відповідно до цього:

I. Вся сукупність навчальних занять повинна бути старанно поділена на класи так, щоб попереднє завжди відкривало дорогу наступному і освітлювало йому путь.

II. Час повинен бути розподілений з найбільшою точністю так, щоб на кожний рік, місяць, день, годину припадала своя окрема робота.

III. Розподілу часу й робіт необхідно додержуватися точно, щоб ніщо не було пропущене і перекручене.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VIII

До закінчення
справи не слід
спинятися.

51. Почавши щонебудь, природа і спиняється, поки не доведе його до кінця.

Птиця, наприклад, починаючи з природного інстинкту висиджувати яйця, не припиняє цього, поки не вилупляться пташенята. Якби вона перестала сидіти, хоч би на кілька годин, пристиглий зародок загинув би. Навіть, коли пташенята вилупляються, мати не перестає їх зогрівати доти, поки вони не зміцніють, і не вкриються пір'ям і не будуть спроможні переносити впливу повітря.

Наслідкування.

52. Так само і *художник*, почавши малювати картину, зробить найкраще, коли буде продовжувати роботу без перерви. Адже, тоді і фарби краще погоджуються одна з одною і тримаються міцніше.

53. Через те саме найкраще без перерви доводити до кінця будівання споруди. Інакше сонце, дощ, вітри руйнують роботу, і все, що доведеться додати пізніше, не так міцно тримається; словом уся будівля пошкоджується, тріскається і стає неміцною.

54. Розумно чинить також *садівник*, коли він, почавши насаджувати, не перериває роботи, поки не закінчить діла, інакше з часом волога стовбура або живця висохне, а тоді засохне і вся рослина.

Відхилення.

55. З усього цього ясно, що не можна без шкоди для справи відривати на інші заняття дітей, відданих на місяці і роки в школи. Так само шкідливо, коли учитель з учнями береться то за одно, то за інше, не доводячи нічого серйозно до кінця. Шкідливо, нарешті, коли він не призначає на кожну годину певного завдання і не виконує його в призначений час так, щоб взагалі кожного разу було помітне просування вперед. Де невістачає подібного вогню, там усе застигає. І марно радять кувати залізо, поки воно гаряче, бо коли дозволити йому остигнути, то зайво бити по ньому молотом; необхідно буде знову його розжарити, а через те буде втрата як часу, так і заліза: адже, щоразу, як кладуть його у вогонь, воно втрачає деяку частину своєї речовини.

Виправлення.

56. Отже,

I. *Віддана в школу дитина повинна залишатися в ній, поки не стане освіченою, моральною і релігійною людиною.*

II. *Школа повинна бути в спокійній місцевості, віддаленій від шуму і розваг.*

III. *Те, що призначене до виконання, відповідно до передбаченого плану, повинне бути виконане без всякої перерви.*

IV. *Нікому, ні під яким приводом не слід дозволяти пропускати заняття і ухилятися від уроків.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IX

Треба уникати
суперечностей.

57. Природа старанно уникає всього суперечного і шкідливого.

Справді, *птиця*, сидючи на яйцях, охороняє їх від різкого вітру, дощу або граду. Вона відганяє змій, хижих птахів і всіх інших ворогів.

Наслідкування.

58. Так, *архітектор*, скільки можливо, зберігає ліс, цеглу, вапно в сухому місці і не дозволяє розоряти або руйнувати те, що вже збудоване.

59. Подібно до цього, *художник* охороняє тількищо виконану картину від холодного вітру, великої спеки, від пилу і від дотику руками.

60. *Садівник* обгороджує молоду рослину кілками або тином, щоб не обгризли або не вирвали її цап або заєць.

Відхилення.

61. Тому нерозумно давати юнацтву на самому початку якогонебудь заняття щось суперечне, тобто збуджувати сумнів у тому, що повинне бути вивчене. Хіба це не те саме, що розхитувати молоду рослину, яка збирається пустити коріння? Надзвичайно справедливо сказав Гуго: «Ніколи не пізнає основи істини той, хто почне навчатися з обміркування спірних питань». Так само нерозумно, коли юнацтво не охороняється від неморальних, помилкових, заплутаних книг, а також і від поганого товариства.

Виправлення.

62. Отже, треба дбати про те, щоб:

I. Учні не діставали ніяких інших книг, крім тих, які прийняті у відповідному класі.

II. Ці книги були складені так, щоб їх по справедливості і по заслугі можна було назвати *джерелами мудрості, добродітності і благочестя*.

III. В школі і поза школою не було терпиме погане товариство.

Висновок.

Коли всього цього старанно додержуватися, то навряд чи можливо, щоб школи не досягли своїх мети.

РОЗДІЛ XVII

Основи легкості навчання і вчення

I. Отже, ми розглянули, якими засобами вихователь юнацтва може певно досягти своїх мети. Тепер поглянемо, як ті самі засоби треба пристосувати до природжених здібностей, щоб можна було використувати їх *легко і приємно*.

2. Але очевидно, що йдучи слідами природи, навчання юнацтва буде проходити *легко*, коли

I. Почати його *своєчасно*, перш ніж ум підпаде зіпсованості.

II. Воно буде проходити з належною підготовкою умів.

III. При навчанні будуть іти від більш загального до більш спеціального.

IV. Від більш легкого до більш трудного.

V. Ніхто не буде обтяжений надмірною кількістю матеріалу, який підлягає вивченню.

VI. У всьому будуть поступати вперед, не поспішаючи.

VII. Умам не будуть нав'язувати нічого такого, що не відповідає віковій і методовій навчання.

VIII. Все буде передаватися через зовнішні чуття.

IX. Для безпосередньої користі.

X. Все одним і тим же методом.

Так, говорю я, слід робити, щоб усе проходило легко і приємно. Але підемо тепер слідами самої природи.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ I

Матеріал береться чистий. 3. Природа завжди починає з усунення непридатного.

Птиця, наприклад, бере для висиджування тільки свіжі яйця, які мають у собі найчистіші речовини; коли пташеня уже раніше почало формуватися, то марно було б сподіватися успіху.

Наслідкування. 4. Так і архітектор, маючи намір будувати будівлю, потребує вільної площі; якщо ж йому треба будувати на місці старої будівлі, то він повинен попередити її зруйнувати.

5. Так і живописець малює найкраще на чистій дошці. Якщо ж вона вже розмальована або забруднена, або зіпсована якоюсьнебудь шершавістю, то спочатку її слід вичистити і відполірувати.

6. Так і той, хто зберігає дорогоцінні мазі, потребує чистого посуду або, принаймні, старанно очищеного від рідини, яка була в ньому раніше.

7. Так садівник з найбільшим успіхом садить молоді деревця; якщо ж він садить уже підрослі, то йому доведеться спочатку звільнити їх від старих гілок, щоб запобігти поширенню соку в іншому напрямі. От через що Арістотель відносить усунення непотрібного до початків речей, вбачаючи неможливість дати матерії нову форму, не знищивши старої.

Відхилення. 8. Звідси виходить, що, поперше, найкраще сприймають науку мудрості молоді уми, які ще не звикли відвертатися до інших занять, і чим пізніше починається освіта, тим важче вона посувається вперед, бо ум уже зайнятий іншим. Подруге, не може хлопчик з користю для себе одночасно навчатися у багатьох учителів, бо навряд чи можливо, щоб усі додержувалися єдиної форми навчання; через те буває розсіянність у ніжних умах і затримка в їх розвитку. Потретьє, необачно роблять тоді, коли, починаючи освіту більш дорослих хлопців і юнаків, не починають з виховання доброзвичайності, щоб, вгамувавши їх пристрасть, зробити учнів сприйнятливими до всього іншого.

Усмирители коней спочатку вгамовують коня залізними удилами і добиваються слухняності, а потім навчають його тієї чи іншої ходи. Отже, має рацію Сенека, коли говорить: «Спочатку учися моральності, а потім мудрості, яка без моральності засвоюється погано», і Ціцерон: «Моральна філософія підготовляє уми для сприйняття посіву» та ін.

Виправлення. 9. Отже,

I. Освіта юнацтва повинна починатися рано.

II. В одного й того ж учня для одного й того ж предмета повинен бути тільки один учитель.

III. Згідно з волею вихователя насамперед повинні бути приведені в гармонію норови.

Матерія прагне
набути необхід-
ної форми.

10. Природа так розміщає матерію, щоб вона прагнула до форми. Так пташеня, уже досить сформоване в яйці, прагнучи до більш повної досконалості, починає сам рухатися і розриває шкаралупу або розбиває її дзьобом. А, звільнившись з в'язниці, з радістю зігрівається в матерії, охоче годується і жадливо розкриває рот, ковтає покладену в нього поживу, з задоволенням прямує до споглядання неба, радіє вправі в літанні і трохи згодом літає, словом, жадібно, хоч і поступово, прагне до всього, до чого тягне його природний нахил.

Наслідування. 11. Так садівник вважає потрібним подбати про те, щоб рослина, діставши необхідну вологу і життєву теплоту, благополучно росла.

Відхилення. 12. Погане тому дбання про дітей виявляють ті, хто насильно примушує їх учитися. Справді, чого сподіваються цим добитися? Коли їдять без апетиту, вводячи при цьому все таки у шлунок їжу, то в результаті це спричинить тільки нудоту і блювання і, найменше, погане травлення, нездоров'я. Навпаки, якщо їжа вводиться в шлунок під впливом почуття голоду, то він сприймає їжу з задоволенням, добре перетравлює і успішно перетворює в сік і кров. Тому і говорить Ісократ: «Коли будеш любити знання, будеш багато знати», і Квінтіліан: «Прагнення до вчення визначається волею, примусити яку не можна»¹.

Виправлення. 13. Отже:

I. *Всіма можливими способами треба запалювати в дітях палке прагнення до знання і до вчення.*

II. *Метод навчання повинен зменшувати трудність вчення з тим, щоб воно не викликало в учнях незадоволення і не відвертало їх від дальших занять.*

Яким чином слід будити й підтримувати в дітях прагнення до вчення.

1. Батьками.

14. Прагнення до вчення збуджується і підтримується в дітях батьками, учителями, школою, самими навчальними предметами, методом навчання і шкільним начальством.

15. Коли батьки при дітях з похвалою говорять про вчення і про вчених людей або, спонукаючи дітей до старанності, обіцяють їм красиві книги, красивий одяг або ще щонебудь приємне; коли хвалять учителя (особливо того, якому хочуть доручити дітей) як за його вченість, так і гуманне ставлення до дітей (адже, любов і захоплення є найсильнішим засобом, щоб викликати бажання до наслідування); нарешті, коли вони іноді пошлють дітей до вчителя з дорученням або маленьким подарунком та ін., то легко досягнуть того, що діти щиро полюблять і науку, і самого вчителя.

2. Учителями.

16. Коли учителі будуть привітні і ласкаві, не будуть відштовхувати від себе дітей своїм суворим поведінням, а будуть приваблювати їх своєю прихильністю, манірами і словами; коли учителі рекомендують науки, до яких вони

¹ Ця цитата взята Коменським з твору Квінтіліана «Про виховання оратора», I кн., 3, 8.

приступають, з погляду їх досконалості, привабливості і легкості; коли більш стараних учнів будуть час від часу хвалити (навіть даючи малечі яблука, горіхи, пукор та ін.); коли, запросивши деяких учнів до себе додому, а також разом усім будуть показувати картинки, на яких намальоване те, що їм у свій час доведеться вивчити, оптичні й геометричні інструменти, глобуси та інші подібні речі, які можуть викликати в учнів почуття захоплення; коли будуть через них мати зносини з батьками, словом, коли вчителі будуть ставитися до учнів з любов'ю, тоді вони легко завоюють їх серце так, що дітям буде приємніше бути в школі, ніж дома.

3. Самою школою, яка повинна бути надзвичайно приваблива всередині і зовні.

17. Сама школа повинна бути приємним місцем, даючи очам привабливе видовище всередині і зовні. Всередині вона повинна бути світлою, чистою, прикрасеною картинами: портретами знаменитих людей, географічними картами, пам'ятками історичних подій, деякими емблемами. А зовні до школи повинен прилягати не тільки майданчик для прогулянок і ігор (бо від дітей цього віднімати не можна, про що буде сказано далі в своєму місці), але також і невеликий сад, в який іноді слід пускати учнів і давати їм можливість тішитися видовищем дерев, квіток і трав. Якщо справа буде так поставлена, то діти, імовірно, будуть відвідувати школу з неменшою охотою, ніж звичайно відвідують ярмарку, де вони завжди сподіваються побачити й почути чогонебудь цікаве.

4. Предметам викладання.

18. Приваблюють юнацтво і самі навчальні предмети, коли вони відповідають віковій і викладаються зрозуміло з присудженням іноді чогонебудь жартівливого або менш серйозного, але приємного. Це й значить приємне сполучати з корисним.

5. Методом, який повинен бути природним.

19. Щоб збуджувати прагнення до знання, насамперед *самий метод з необхідності засяєди повинен бути природним*. Адже, все, що природне, розвивається само собою. Немає потреби примушувати воду текти по похилій площині; знищи тільки греблю або взагалі все те, що її затримує, — і ти побачиш, що вона відразу ж потече. Немає потреби просити пташку вилетіти, — відчини тільки клітку. Немає необхідності примушувати око повертатися до красивої картини або вухо повертатися до прекрасної мелодії, як тільки ти віддаси це на їх волю. В таких випадках скоріше доведеться стримувати їх.

Метод повинен розумно сполучати приємне з корисним.

Чого вимагає природний метод, повинне бути ясним з попереднього розділу, так само, як і з наступних правил. Крім того, щоб здібності збуджувалися самим методом, необхідно його розумно оживляти і робити приємним саме так, щоб усе, яке б не було воно серйозне, викладалося дружнім і приємним способом у формі бесід, змагань, відгадування загадок або в формі приповісток чи байок. У своєму місці про це буде сказано повніше.

6. Шкільним начальством.

20. *Начальство і куратори школи можуть збуджувати старанність до вчення*, коли самі будуть присутні на прилюдних актах (чи будуть то вправі в декламації і в диспутах, чи іспити і присудження вчених ступенів),

і більш старанним будуть роздавати похвальні відзиви і нагороджувати їх (без сторонності) подарунками.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ ІІІ

Все з власних
основ.

21. Природа творить усе з основ, незначних щодо величини, але могутніх своєю якістю.

Наприклад, те, з чого повинен утворитися птах, зсідається в краплю і оточується шкаралупою, щоб його легко можна було носити в утробі і зогрівати при висиджуванні. Проте, це щодо своєї якості містить у собі всього птаха, тому що потім з життєвої сили, яка міститься в ньому, сформується тіло птаха.

Наслідкування. 22. Так, *дерево* якої завгодно величини цілком міститься як у зерні свого плоду, так і в живці останнього пагону своїх гілок. Таким чином, якщо цей останній посадити в землю, то з нього через внутрішню діючу силу знову виросте ціле дерево.

Вражаюче відхи-
лення.

23. Звичайно проти цього основного положення в школах робиться величезний гріх. Адже, більшість учителів вважають потрібним замість насіння садити рослини, а замість живців — дерева, бо замість основних початків нав'язують учням хаос різних висновків, більше того — навіть справжніх текстів. Але як справедливе те, що світ складається з чотирьох елементів (які видозмінюються лише щодо своїх форм), так, безсумнівно, і наукова освіта складається з небагатьох початків, з яких, якщо тільки знати способи їх розрізнення, виникає безліч положень, подібно до того, як на дереві з кореня, що міцно закріпився, можуть вирости сотні гілок, тисячі листків, квіток і плодів. Хай змилюється бог над нашим віком і відкриє в когонебудь мислені очі, щоб той правильно зрозумів зв'язки речей і передав це іншим. А ми, якщо буде вгодно богові, в короткому викладі християнської пансофії¹ дамо нарис нашого досвіду в тій скромній надії, що бог через інших відкриє в свій час більше.

Виправлення 1.

24. Зазначимо, проте, три положення:

I. *Кожна наука повинна бути вміщена в найстисліші, але точні правила.*

II. *Кожне правило треба викладати небагатьма, але найяснішими словами.*

III. *Кожне правило повинне супроводитися численними прикладами, щоб стало досить ясним, яке різноманітне його застосування.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ ІV

Спочатку більш
легке.

25. Природа переходить від більш легкого до більш трудного.

Наприклад, утворення *яйця* починається не з більш твердої частини, шкаралупи, а з жовтка; жовток спочатку вкривається шкіркою і тільки пізніше — шкаралупою. Так птиця, готую-

¹ Пансофія (від грецьких слів *пᾶν* — усе і *σοφία* — мудрість) — загальна мудрість, або знання всього.

чись до польоту, спочатку привчається ставати на ноги, потім рухати крилами, потім розмахувати ними, нарешті, при більш сильних рухах, підніматися і вже тоді тільки віддавати себе повітряному просторові.

Наслідкування. 26. Так, *тесляр* спочатку вчиться рубати колоди, потім їх обтісувати, потім скріпляти одну з одною, нарешті будує цілі будівлі і т. д.

Різні відхилення. 27. Отже, зовсім навпаки роблять тоді, коли в школах навчають невідомого з допомогою стільки ж невідомого. Так буває:

I. Коли правила латинської мови викладаються тим, хто починає її вивчати, латинською ж мовою; це те саме, якби хтонебудь єврейську мову пояснював правилами на єврейській мові, а арабську мову — правилами на арабській.

II. Коли тим же самим, хто починає вивчати латинську мову, дають на допомогу словник з латинської на рідну мову, тоді як повинно бути навпаки. Адже вони вивчають не рідну мову з допомогою латинської, а латинську мову з допомогою рідної, бо остання вже відома (про цю неподобу докладніше будемо говорити в розділі XXII).

III. Коли хлопчиків дається в учителі іноземець, який не володіє рідною мовою хлопчика. Тому що вони не мають спільного засобу взаємного розуміння і примушені розмовляти з допомогою знаків і здогадів, то чи не споруджують вони таким чином Вавилонської башти?

IV. Робиться також помилка проти правильного ведення справи і тоді, коли за одними й тими ж граматичними правилами (наприклад *Меланхтона* або *Рамуса*), навчають юнацтво всіх націй (французів, німців, чехів, поляків або угорців та ін.), тоді як кожна з мов має своє особливе й до деякої міри своєрідне відношення до латинської мови. Цю своєрідність і треба виявляти, коли ми хочемо, щоб основні властивості латинської мови легко були засвоєні учнями.

Виправлення. 28. Це буде виправлено, коли:

I. *Учитель і учень говорять однією і тією ж мовою.*

II. *Всі пояснення речей даються знайомою мовою.*

III. *Граматика і словник будуть пристосовані до тієї мови, з допомогою якої вивчається нова (латинська мова — з допомогою рідної, грецька — латинської і т. д.).*

IV. *Нова мова вивчається поступово, а саме: спочатку учень привчається її розуміти (це найлегше), потім писати (при цьому дається час на попереднє обдумування) і, нарешті, говорити, що найтрудніше, бо не робиться без безпосередньої попередньої підготовки.*

V. *При вивченні латинської і рідної мов рідна мова, як більш відома, буде йти попереду, а латинська мова за нею.*

VI. *Навчальний матеріал розкладається так, щоб спочатку засвоювалося те, що є найбільш близьким, потім — не дуже віддаленим, потім — більш віддаленим і, нарешті, найвіддаленішим.* Тому, коли вперше учням даються правила (наприклад, правила логіки, правила риторики та ін.), їх слід пояснювати прикладами, не далекими від їх розуміння, наприклад богословськими, політичними та ін., а прикладами, взятими з щоденного життя. Інакше учні не зрозуміють ні правила, ні його застосування.

VII. *В учнів розвивають спочатку зовнішні чуття (це найлегше),*

потім — пам'ять, далі — розуміння і, нарешті, судження. Саме в такій поступовості вони йдуть одно за одним, бо знання починається з чуттєвого сприймання, з допомогою уявлення переходить у пам'ять, а потім, через узагальнення поодинокого, утворюється розуміння загального і, нарешті, для уточнення знання про речі, достатньо розумілі, складається судження.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ V

Ні в чому зайвого обтяження.

Пташенят.

Наслідкування.

міцним, то два.

Відхилення.

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

наприклад, граматику,

29. Природа не обтяжує себе зайво; вона задовольняється малим. Наприклад, з одного яйця вона не виводить двох пташенят, задовольняючись вдало виведеним одним.

До одного стовбура садівник прищеплює не кілька живців, а один, і, якщо вважає стовбур досить

30. Отже, увага буде розсіюватися, коли дають вивчати одночасно в одному й тому ж році різні предмети, наприклад, граматику, діалектику, а то ще риторику, поетику, грецьку мову та ін. (див. у попередньому розділі основоположення IV).

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VI

Ні в чому не слід поспішати.

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

неп'ять у вогонь,

31. Природа не поспішає, а поспішається вперед повільно.

Щоб швидко висидіти пташенят, птиця ж не кидає яйця у вогонь, а надзвичайно повільно зогріває їх природним теплом і пізніше, щоб пташенята швидше підрости, не обгородує їх якою (адже вона б цим швидше їх уморила), а годує потроху і обережно, даючи стільки їжі, скільки може перетравити нерозвинена ще здатність травлення.

Наслідкування.

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

архітектор

32. Так, архітектор не поспішається виводити на фундаменті стіни, а на стінах — дах, тому що не посидить висохлий і незміцнілий фундамент звичайно від тягара сідає, через що руйнується будівля. Таким чином, жодна більша значна будівля не може бути закінчена протягом року; треба дати їй вистоятися належний час.

33. Садівник не добирається від рослини, щоб вона в перший же місяць виросла або, щоб у перший же рік дала плід. Тому він не щодня нею займається, не щодня поливає її, не прискорює її зогрівання, розкладаючи біля неї вогонь або обсипаючи негашеним вапном, а задовольняється тим, що рослина зростає з неба зогрівається сонцем.

Відхилення.

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

1. Коли його примушують щодня займатися по шість,

34. Отже, мукою є для юнацтва:

1. Коли його примушують щодня займатися по шість, анім, вісім годин класними заняттями і вправами та, крім того, кілька годин дома.

2. Коли воно буває переобтяжене до неприємності і до розумного розладу (як це часто ми бачимо) диктантами, складаннями вправ заучуванням напам'ять надзвичайно великих уривків. Чого доб'ється той, хто вважає за краще у невелику посудину з вузьким отвором з чим можна порівняти здібності дітей) вливати рідину відразу,

а не вводити її краплями? Звичайно, більша частина рідини розіллється, і в посудину попаде незрівнянно менше, чим це можна було б зробити, вливаючи поступово. Зовсім нерозумний той, хто вважає необхідним навчати дітей не в тій мірі, в якій вони можуть засвоювати, а в якій тільки сам він бажає, тому що треба допомагати здібностям, а не пригнічувати їх, і вихователь юнацтва, так само як і лікар, є тільки помічник природи, а не її господар.

Виправлення. 35. Отже, легкість занять і задоволення від них для учня збільшить той,

I. Хто буде притягати учнів до класних занять на найменше число годин, а саме — на чотири години, передбачаючи стільки ж годин для домашніх робіт.

II. Хто якнайменше буде обтяжувати пам'ять, подаючи тільки найголовніше, давши всьому іншому текти вільно.

III. Хто все викладатиме відповідно до ступеня сприйнятливості учня, яка буде збільшуватися із віком і дальшим ходом занять.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VII

Нічого силува-
ного. 36. Природа нічого не викликає насильно назовні крім того, що дозрівши всередині, само прагне вийти.

Адже, природа не примушує пташеня залишати яйце раніше, ніж його члени правильно сформуються і зміцніють; не примушує його літати раніше, ніж воно вкритється пір'ям, не виганяє його з гнізда раніше, ніж воно навчиться літати та ін.

Так *дерево* не дає паростків раніше, ніж сік, піднімаючись від кореня, не примушує їх рости; не дає розкриватися брунькам раніше, ніж листя, що утворилося з соку разом з квітками, намагається розгорнутися вільніше; не скидає цвіту раніше, ніж охоплений ним плід не покриється шкіркою; не дає плоді падати раніше, ніж він доспіє.

Відхилення. 37. Отже, над умами дітей робиться насильство,

I. Коли їх примушують до того, до чого вони не дійшли ще ні віком, ні своїм розумовим розвитком.

II. Коли учнів примушують щонебудь запам'ятати або робити без попереднього і достатнього розбору, пояснення і напутіння.

Виправлення. 38. Отже, згідно з цим,

I. Дітям слід займатися тільки тим, що відповідає їх вікові і здібностям, а також тим, до чого вони самі прагнуть.

II. Нічого не можна примушувати заучувати крім того, що діти добре зрозуміли. І також нічого не можна вимагати від пам'яті дитини крім того, що, судячи з безсумнівних ознак, вона засвоїла.

III. Нічого не слід давати для виконання крім того, форма і спосіб виконання чого в достатній мірі з'ясовані.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VIII

Все для зовніш-
ніх чуттів.

39. Природа всіляко собі допомагає. Наприклад, у яйця немає недостаті в своєму життєвому теплі; проте, батько природи, бог, передбачає, щоб цьому теплу допомогли або теплота сонця або пір'я птиці, що сидить на яйцях. Коли пташеня вийде з яйця, мати, поки

необхідне, зігріває і всіляко розвиває і зміцнює його для всього, що потрібно йому в житті. Спостерігаючи лелек, ми можемо бачити, як вони допомагають своїм пташеняттям, навіть беручи їх собі на спину і літаючи з ними навколо гнізда, при чому ті також розмахують крилами. Так і няні різним способом допомагають слабим дітям. Спершу вони навчають їх піднімати голову, потім сидіти, ставати на ноги, ходити ними, щоб зробити крок, потім у посуватися вперед, іти вільно; звідси, нарешті, з'являється також швидкість у біганні. А коли вчать говорити, вимовляють спочатку слово і потім показують рукою на те, що це слово означає, та ін.

Відхилення. 40. Отже, жорстокий той учитель, який, давши учням роботу, не пояснює достатньо, в чому вона полягає, не показує, як її виконати, а ще менше того допомагає їм при їх перших спробах, але зобов'язує їх самих працювати з усієї сили і хвилюється, і лютує, коли вони щонебудь роблять не зовсім правильно. Але що ж це таке, як не катування і знущання? Це рівносильне тому, якби батько захотів примусити вільно ходити дитину, яка ще боїться стояти на ногах, і примушувала б її до цього побоями, коли дитина ще не може цього зробити. Природа нас учить іншого: доти треба терпляче ставитися до слабого, поки йому не вистачає сили.

Виправлення. 41. Отже, на підставі цього:
I. *Не слід вдіватися при навчанні ні до яких тілесних кар* (тому що, коли вчення іде погано, то чия це провина, як не самого вчителя, який або не вміє зробити учня здібним до вчення, або не прикладає до цього досить старання).

II. *Все, що учні повинні вивчити, треба подати їм і викласти так ясно, щоб вони мали перед собою, як свої п'ять пальців.*

III. *А для того, щоб усе сприймалося легше, треба, скільки це можливо, залучати до сприймання зовнішні чуття.*

42. Наприклад, *слух постійно треба сполучати з зором, мову — діяльністю рук.* Отже, про те, що треба знати, потрібно не тільки сказати, щоб це було сприйняте слухом, але це ж слід зарисувати, щоб через зір предмет закріпився в уяві. З свого боку, нехай учні вгайно вчать все сприйняте вимовляти голосно і виражати діяльністю рук. Не слід відступати від жодного предмета, поки він не закріпився достатньо в ушах, очах, в умі і пам'яті. *А для цієї мети це корисно, щоб усе, що звичайно вивчається в кожному класі, чи йдуть то теорети чи правила або образи і емблеми з викладуваного предмета, зображалося наочно на стінах тієї ж аудиторії.* Так повалена справа винятково сильно сприяла б твердому засвоєнню предмета. Сюди буде стосуватися і те, щоб учні привчалися перепиувати в свої щоденники або збірники загальних істин все те, що вониють або читають у книгах, бо це буде давати поживу уяві і полегить пригадування цього предмета в дальшому.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IX

е спрямовується переважно на користь. 43. Природа не творить нічого такого, користь чого не стала б скоро очевидною.

творить всіа пташку, скоро становиться ясным, що крила

даються їй для літання, ноги — для бігання та ін. Чи виняток небудь на дереві, все це має своє корисне значення аж до лущини і пушка, що вкривають плід, та ін.

Наслідкування. 44. Отже, *(ти полегшиши учневі засвоєння, коли у всьому, чого б ти його не вчив, покажеш йому, яку це дає щоденну користь у спільному житті. Цього правила треба дотримуватися скрізь: і в граматиці, і в діалектиці, і в арифметиці, і в геометрії, і в фізиці та ін. Інакше, що б ти не розказав, все буде уявлятися дітям якимсь страхіттям з того світу. Не доведена до розуміння того, чи існує це в природі і чи в порядку це речей, дитина скоріше буде вірити, ніж знати. Але, коли ти покажеш призначення всякої речі, то ти дійсно забезпечиш її справжнім знанням і вмінням діяти.*

у. 45. Отже, *треба вчити тільки того, в чому є наочна користь.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ Х

Все однаково. 46. Природа діє у всьому однаково. Наприклад, яке походження одного птаха, таке походження і всіх птахів, мало того — усіх тварин, змінене лише деякими побічними обставинами. Так і в рослинах: як одна билінка народжується і виростає з своєї насінини, як одно дерево садиться, дає гілки і цвіте, так це відбувається скрізь і завжди з усіма іншими рослинами і деревами. І який на дереві один лист, такі і всі інші, і якими листи бувають у цьому році, такими ж вони будуть і на той рік і завжди.

Відхилення. 47. От через що *неоднаковість методів навчання тільки утрудняє юнацтво і ускладнює навчання.* Тим часом не тільки різні викладачі по - різному викладають предмети, але й один і той же викладач викладає по - різному, наприклад, інакше викладає граматику, інакше — діалектику та ін., тоді як усе це можна було б викладати однаково, відповідно до гармонії цілого і до того, що речі і слово мають зв'язок і спорідненість між собою.

Виправлення. 48. Тому треба подбати, щоб надалі:
I. *Один і той же метод був прийнятий для викладання всіх наук, один і той же метод — для викладання всіх мистецтв, один і той же метод для викладання всіх мов*¹.

II. *В одній і тій же школі був один і той же порядок і метод у всіх вправах.*

III. *Наскільки це можливо, були одні і ті ж видання книг з одного і того ж предмета.*

Так усе піде вперед легко і без труднощів.

РОЗДІЛ XVIII

Основи міцності (грунтовності) навчання і вчення

Поверховість звичайного навчання. I. Від багатьох чуємо скарги, та й факти це підтверджують, що тільки небагато учнів виносять з шкіл ґрунтовну освіту, а більшість — тільки поверхову освіту або навіть тільки натяк на освіту.

¹ Тут автор має на увазі єдиний дидактичний принцип. Див. вище, стор. 34—36.

Причина цього двоєлка.

2. Якщо ти будеш шукати причини цього, то вона виявиться двоюкою. Це буває або тому, що в школах, занедбавши істотно, звертають увагу на нікчемне і дрібне, або тому, що учні знову забувають те, що вони вивчили, бо більша частина знань тільки ковзається по поверхні ума і не заглиблюється в нього. Ця друга хвиля така поширена, що мало людей, які на неї не скаржилися б. Справді, якими б ми вважалися вченими, якщо пам'ять відразу відтворювала нам усе те, що ми колинебудь читали, чули, сприйняли умом — ми, які використали кожний випадок для придбання знань! Але такої здатності наша пам'ять не має, і, очевидно, що ми черпаємо воду решетом.

3. Але чи є засіб проти цього зла? Безсумнівно, засіб проти тієї другої хвиля треба шукати в природному методі.

Вивчати не тільки те, що вивчив, але навіть більше, чим він вивчив, щоб не тільки вільно викладати почерпнуте від учителів і з авторів, але й ґрунтовно судити про самі речі.

4. Але цього можна досягти,

1. Коли ґрунтовно будуть розглядатися лише ті речі, які повинні приносити користь.

II. Займаючись, проте, всіма цими речами уже без будь-якого винятку.

III. Коли всьому буде покладена міцна основа.

IV. Коли вказані основи будуть закладатися глибоко.

V. Коли всі потім будуть спиратися тільки на ці основи.

VI. Все, що треба розрізняти, повинне бути розрізняване з повною виразністю.

VII. Все наступне повинне спиратися на попереднє.

VIII. Все що зв'язане між собою, повинне бути зв'язуване постійно.

IX. Все повинне бути розподілюване пропорціонально між розумом, пам'яттю і мовою.

X. Все повинне закріплюватися постійними справами.

Розглянемо окремі положення докладніше.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ I

5. Природа ніколи не робить нічого непотрібного.

Не слід братися
ні за що не-
потрібне.

Наприклад, створюючи птаха, природа не дає йому ні луски, ні плавального пір'я, ні зябер, ні роїв, ні чотирьох ніг і нічого такого, що їй не буде потрібне, а дає тільки слово, серце, крила та ін. Дереву природа не дає ушей, очей, пір'я, волосся і т. д., тільки кору, лико, серцевину, корінь та ін.

Наслідкування
механічних
мистецтв.

6. Таким чином, і той, хто бажає, щоб поле, виноградник, сад давали плоди, засіває їх не бур'яном, не кропивою, не будяком і не терниною та ін., а благородним насінням і рослинами.

7. Так і архітектор, думаючи збудувати міцну будівлю, заготовляє не соломку, не полову, не грязь, не лозу, а каміння, цеглу, міцне дерево і інший такий міцний і цільний матеріал.

✓
І в школах.

8. Отже, в школах

І. Треба викладати лише те, що дає найгративнішу користь як у цьому, так і в майбутньому житті і найбільше в майбутньому. Бо, як указує Ієронім, на землі треба вчити те, вивчення чого мало б значення і для небесного життя.

ІІ. Коли щонебудь треба викласти юнацтву, навіть і заради теперішнього життя (як це й буває), все це повинне бути таке, щоб, заважаючи тому вічному життю, і в цьому теперішньому житті давало б істотну користь.

Треба вивчати
тільки цінне.

9. Кому потрібне пусте? Яка радія вивчати знання чого не дасть користі, а незнання не зробить шкоди і від чого в дальшому віці доведеться відчувати або що доведеться серед занять забувати? Нам є чим заняти все своє коротке життя, якщо навіть жодної краплі його не втрачати на пусте. Отже, нехай буде завданням школи займатися юнацтвом тільки серйозним. А яким чином забава може перетворитися в серйозну справу, про це буде сказано в своєму місці.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ ІІ

Треба займатися
тільки тим, що
стосується діла.

10. Природа нічим не нехтує з того, що є корисним у майбутньому для того тіла, яке вона створює.

Наприклад, створюючи пташину, природа не забуває ні голів, ні крила, ні ноги, ні кігтя, ні шкіри, — коротко нічого, що стосується до суті даного роду птиці, та ін.

Наслідкування
в школах.

11. Отже, таким же чином у школах, освічуючи людину, необхідно освічувати її в цілому, щоб зробити її придатною для теперішнього життя і разом з тим підготовленою до самої вічності, яка є метою всього того, що передус.

12. Тому в школах слід навчати не тільки наук, але й морально і благочестя. А наукова освіта нехай служить людині для вдосконалення одночасно й її розуму, і мови, і рук для того, щоб вона могла все, що потрібно, розумно робити, виражати словами і здійснювати в ділі. Коли щонебудь з цього випустити, то буде прогалина, яка не тільки пошкодить освіті, але й підірве її ґрунтовність. Бо міцним може бути тільки те, що тісно зв'язане в усіх своїх частинах.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ ІІІ

✓
Міцне тільки те,
що добре об-
ґрунтоване.

13. Природа нічого не творить без твердої основи, без кореня.

Рослина не росте вгору, поки не пустить свій корінь униз, а коли спробує це зробити, то їй доведеться зав'язнути і загинути. От через що розумний садівник навіть і не садить, поки не впевниться в тому, що живець уже пущений корінь. У птахів і у всякої тварини місце кореня заступають нутрощі (які живлять члени), що через те, як основа усього тіла, і починають завжди утворюватися насамперед.

Наслідкування.

14. Так *архітектор* не будує будівлі, не поклавши спочатку твердої основи, інакше все розвалиться. Так само і *художник* підкладає під фарби ґрунт, без якого фарби або легко відвалюються і вивітрюються, або втрачають свій колір.

Відхилення.

15. Такого ґрунтового фундаменту не підводять під навчання ті викладачі, які 1) не працюють над тим, щоб насамперед зробити учнів допитливими і уважними, 2) не знайомлять учнів з намічуваним ними загальним планом занять у цілому так, щоб учні найчіткіше розуміли (розрізняли), що треба робити і що робиться в дійсності. А якої міцності можна сподіватися, коли учень учить без любові до знання, без уваги і без розуміння?

Виправлення.

16. Отже, відповідно до цього, 1. *Яке б заняття не починати, треба насамперед збудити в учнів серйозну любов до нього, довізши перевагу цього предмета, його користь, приємність і що тільки можливо.*

II. Ідея мови або мистецтва (яка є не що інше, як витяг, що охоплює в найзагальнішому вигляді всі частини предмета) завжди повинна відбиватися в умі учня раніше, ніж почнуть окремо його розглядати. В такому випадку учень уже на самому початку добре може оглянути як мету і межі предмета, так і внутрішнє розміщення його частин. Бо як скелет є основа всього тіла, так загальний нарис мистецтва є базис і основа всього мистецтва.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IV

Основи повинні бути закладені глибоко.

17. Природа пускає коріння глибоко. Так, у тварини природа ховає життєві органи глибоко в тілі. І дерево тим міцніше стоїть, чим глибше пускає коріння; коли його коріння містяться тільки під зовнішнім шаром ґрунту, то дерево легко можна вирвати.

Виправлення відхилення.

18. Звідси ясно, що сприйнятливість до вчення треба збуджувати в учня серйозно і ідею предмета глибоко закріпити в умі. До більш повної системи мистецтва або мови слід підходити не раніше, як буде встановлено, що ідея засвоєна цілком ясно і пустила добре коріння.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ V

Все з власного коріння.

19. Природа все творить з коріння і більше нізвідки. Бо, скільки на дереві не з'являється деревини, кори, листя, квіток, плодів — все це народжується тільки від кореня. Хоч дощ і йде зверху, а садівник поливає знизу, не збідно, щоб уся ця волога пройшла через коріння, а потім тільки розлилася по стовбуру, гілках, паростках, листках і плодах. А тому, хоч садівник приносить живець зовні, проте вважає необхідним так прищепити його до стовбура, щоб він, ніби злившись з його істотою, висав би сік того ж кореня і, живлячись цим соком, розростався силою кореня. Від кореня в дерева з'являється все, і немає потреби приносити звідкись і прищеплювати йому листя і гілки. Так само оперення птаха не складається з пір'я, яке покидали інші птахи, а походить з найвнутрішніх його частин.

Наслідкування
цього в техніці.

20. Так і обачний архітектор все робить так, щоб будівля спиралася лише на свій фундамент і підтримувалася своїми зв'язками без підпірок зовні. Якщо будівля потребує таких підпірок, то це є доказ її неміцності і того, що вона може завалитися.

21. Хто робить ставок або водойму, той не наказує приставляти воду з іншого місця і не жде дощової води, але знаходить природне джерело і по каналах і захованих трубах проводить воду в свою водойму.

У школах.

22. З цього основного положення виходить, що правильно навчати юнацтво — це не значить збивати в голову зібрану з авторів мішанину слів, фраз, висловів, думок, а це значить — розкривати здібність розуміти речі, щоб саме з цієї здібності, ніби з живого джерела потекли струмені (знання), подібно до того, як з бруньок дерев виростають листя, квітки, плоди, а на другий рік з кожної бруньки виростає ціла нова гілка з своїми листям, квітками і плодами.

Величезне відхи-
лення в школах.

23. В дійсності досі школи не досягли того, щоб привчати уми, наче молоді деревця, розвиватися з власного кореня, а привчали учнів тільки до того, щоб, зірвавши гілки в інших місцях, начіплювати їх на себе і, подібно до езопівської ворони, одягатися в чуже пір'я. У школах прикладали старання не стільки до того, щоб виявити джерела і знання, які ховаються в свідомості, скільки до того, щоб зрощувати це джерело чужими струменями. Це значить, що школа не показувала самі речі, як вони походять з самих себе і які вони в собі, а подавала те, що про той і інший предмет думає і пише один, другий, третій і десятий автор. І величезною вченістю здавалося знати про багато суперечні думки багатьох. Тому і вийшло те, що дуже багато (вчених) займаються тільки тим, що, копаючись в авторах, витягають фрази, сентенції, думки, складаючи науку подібно до клаптевого одягу. До них з наріканням звертається Горацій: «О, наслідувачі, рабська худоба!» І справді рабська худоба, що звикла тільки таскати чужі тягарі.

Зовнішній блиск
поверхової вче-
ності.

24. Але, питаю я, яка користь з того, що ми розгублюємося серед різних думок про речі, коли питання ставиться про знання речей, які вони в дійсності? Чи так уже в житті нічого немає такого, чим би ми могли зайнятися, крім того, щоб іти за іншими, які блукають туди й сюди і виглядають, хто, де збивається з дороги і спотикається або відхиляється від правдивого напрямку. О, смертні, будемо прагнути до прямої мети, залишивши манівці. Якщо ця мета міцна і досить ясна, то чому нам не йти до неї прямо? Чому краще користуватися чужими очима, а не своїми?

Причина цього —
помилковий
метод.

25. Метод викладання всіх предметів показує, що школи прагнуть до того, щоб навчити дивитися чужими очима, мислити чужим умом. Школи учать не того, щоб виявляти джерела і виводити звідти різні струмені, але тільки показують ті струмені, які виведені з авторів, і згідно з ними пропонують іти за ними до джерел назад. Адже, жоден словник (принаймні, нам відомий, коли не рахувати словника поляка Кнапія, хоч і до нього ми висловимо свої поба-

жання в XXII розділі) не учить говорити, а тільки розуміти. Навряд чи хоч один підручник з граматики учить складати мову, а вчить тільки її розбирати. Жоден підручник фразеології не вчить способу вміло складати і різноманітнити фрази, а дає тільки заплутану мішанину фраз. Майже ніхто не викладає фізику з допомогою наочних демонстрацій і експериментів, але всі викладають її, читаючи тексти Арістотеля або когонебудь іншого. Ніхто не розвиває норовів через внутрішнє перемагання пристрастей, але всі дають лише поверховий нарис вчення про моральність, зовнішньо визначаючи і поділяючи добродеті. Це стане ясным, коли ми з божою поміччю підійдемо до спеціального методу викладання мистецтв і мов, і ще яснішим, якщо це буде вгодно богові, в накресленні пансофії¹.

Майстри механічних ремесел краще викладають свої ремесла.

26. Дивно, що й стародавні зрозуміли тут справу не краще або що, принаймні, ця помилка давно вже не була виправлена новітніми дослідниками, хоч відомо з повною безсумнівною, що саме тут лежить причина таких повільних успіхів. Справді, показує тесляр учневі мистецтво будувати будинки, руйнуючи їх? Навпаки, будуючи їх, він показує, який треба вибирати матеріал і як усе в свій час треба виміряти, обрубати, обтесати, підняти, покласти, зв'язати та ін. Адже, хто знає спосіб будування, тому дуже легко зруйнувати, як і розпороти одяг тому, хто вміє його пошити. Але ніхто і ніколи не навчився мистецтва тесляра, руйнуючи будинки, і мистецтва кравця, розпорюючи одяг.

27. І справді, незручність не виправленого в цій частині методу і навіть його шкідливі сторони очевидні. Вони полягають 1) в тому, що освіта дуже багатьох, якщо не більшості, полягає в чистій номенклатурі, тобто в тому, що вони, правда, можуть назвати терміни і правила мистецтв, але скористуватися ними належно не можуть; 2) в тому, що ні в кого освіта не є цілісною сукупністю знань, які одно одного підтримують, підкріплюють і збагачують, а містить у собі щось штучно зв'язане: шматок звідси, шматок звідти, щось таке, що ніде достатньо не зв'язане і не дає ніякого ґрунтового плоду. Адже, подібне знання, складене з думок і міркувань різних авторів, надзвичайно схоже на те дерево, яке ставиться на сільських святах освячення нових будинків: хоч його і обвішують всякими можливими гілками, квітками, плодами, навіть гірляндами і вінками, але тому що все це походить не від власного кореня, а прикріплене зовні, то не може розмножуватися і довго існувати. Таке дерево не дає ніякого плоду, а ті гілки, які поначіплювані на нього, сохнуть і відпадають. Людина, навчена ґрунтовно, є дерево, що має свій власний корінь, що живить себе власним соком і тому постійно (дуже й дуже день від дня) росте, зеленіє, цвіте, приносить плоди.

Виправлення.

28. Висновок зводиться до такого: треба вчити так, щоб люди, скільки це можливо, набували знання не з книг, а з неба і землі, з дубів і буків, тобто знали і вивчали самі речі, а не чули тільки спостереження і свідчення про речі. І це

¹ Див. примітку на стор. 127, § 23.

буде значити, що ми знову йдемо слідами стародавніх мудреців, черпаючи знання не з якогонебудь іншого джерела, а з самого першого образу речей. Отже, нехай буде законом:

I. *Все треба виводити з непорушних основ речей.*

II. *Нічого не слід навчати, спираючись на самий лише авторитет; але всього навчати з допомогою доводів, заснованих на зовнішніх чуттях і розумі.*

III. *Нічого не викладати самим лише аналітичним методом, а краще викладати синтетичним¹.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VI

Все чітко. 29. Чим різноманітніше вживання, для якого природа готує який-небудь предмет, тим більше розчленування вона в ньому робить.

Наприклад, чим краще розчленований організм у тварини, тим різноманітніші її рухи; так кінь має щодо цього перевагу над волом, а ящірка — над слимаком. Так, дерево з коренями і гілками, які широко розпласталися, міцніше і красивіше.

Треба наслідувати це. 30. Тому, навчаючи юнацтво, завжди треба робити якнайчіткіше, так, щоб не тільки той, хто навчає, але і той, хто вчиться, розумів без будь-яких труднощів, де він є і що він робить. Отже, велике значення буде мати для справи, коли всі книги, які вживаються в школах, будуть складатися з найстараннішою відповідністю до цих законів природи.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VII

Все безупинно іде вперед. 31. Природа безупинно іде вперед, ніколи не спиняється, ніколи не береться за нове, кидаючи почате, але продовжує почате раніше, розширяє його й доводить до кінця.

Наприклад, при утворенні зародка, те, з чого починається розвиток — голова, нога, серце та ін., — все залишається і лише доводиться до досконалого розвитку. Посаджене дерево не втрачає гілок, що спочатку вирости, але дбайливо продовжує давати їм життєвий сік, щоб вони щороку могли діставати нові гілки.

Це треба наслідувати. 32. Отже, у школах:

I. *Всі заняття повинні розкладатися так, щоб наступне завжди ґрунтувалося на попередньому, а попереднє зміцнювалося наступним.*

II. *Все, що викладається, правильно урозумілене умом, повинне бути закріплене також і в пам'яті.*

¹ Діалектична логіка учить про єдність цих методів у процесі пізнання і мислення. «Мислення полягає, — говорить Енгельс, — стільки ж у розкладанні об'єктів свідомості на їх елементи, скільки в з'єднанні споріднених між собою елементів в єдність. Без аналізу немає синтезу». (Енгельс, Анти-Дюринг, 1936, стр. 28 — 29).

Про розвиток і зміцнення пам'яті переважно в юному віці.

пам'яттю. Адже, правильно говорить Квінтіліан: «Вся наука спирається на пам'ять, і ми вчимося марно, коли щонебудь з того, що ми чули (або читали), випадає з нашої уваги». Лівій Вівес також говорить: «Пам'ять треба розвивати з раннього віку, вона зміцнюється від постійного її вправляння. Багато можна доручати їй дбайливо і часто. Адже, в цьому віці не почувують труду, бо його не вважають. Так, без труду і зусилля пам'ять розширяється і стає надзвичайно обширною» (кн. 3 «Про викладання наук»). І у «Вступі до мудрості» він говорить: «Не дозволяй пам'яті залишатися бездіяльною. Немає жодної здібності, якій праця була б така приємна і яка б від неї так розширялася. Щоденно доручай їй щонебудь; чим більше їй доручиш, тим вірніше вона буде зберігати все; чим менше — тим пам'ять буде ненадійніша». А що це надзвичайно справедливо, вказують приклади природи. Наприклад, дерево, чим більше вбирає вологи, тим дужче росте, і, навпаки, чим дужче росте, тим більше вбирає вологи. Так, і тварина, якщо вона більше перетравлює їжі, то тим дужче росте, а виірши дужче, більше потребує поживи, більше перетравлює. Так само все цілком природно зростає завдяки власному ростові. Отже, з цього погляду немає чого щадити ранню молодість (тільки б це робилося розумно). Це буде фундаментом найгрунтовнішого руху вперед.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VIII

Все — при постійному зв'язку. 34. Природа все з'єднує постійними зв'язками.

Наприклад, коли вона створює пташеня, вона все зв'язує: член з членом, кістку з кісткою, нерв з нервом. Так, у дереві з кореня виростає стовбур, з стовбура — сучки, з сучків — гілки, з гілок — паростки, з паростків — бруньки, з бруньок — листки, квітки, плоди і, нарешті, нові паростки і т. д. Отже, хоч би тисячі тисяч було сучків, гілок, листків, плодів, — все таки, все це складало б одно й те саме дерево. Так, у будівлі для того, щоб вона була міцною, стіни повинні бути припасовані до фундаменту, стелі і дах — до стін, коротко, все — і найбільше, і найменше — так повинне бути приладноване між собою і з'єднане, щоб утворювати одно нерозривне ціле, один будинок.

35 Звідси виходить:

Це повинно наслідувати. 1. Наукові заняття всього життя повинні бути так розподілені, щоб складати одну енциклопедію, в якій усе повинне випливати з спільного кореня і стояти на своєму власному місці.

II. Все, що викладається, повинне бути так обгрунтоване аргументами, щоб не залишалось ніякого місця ні сумніву, ні забуттю.

Адже, обгрунтування розумом — це ті цвяхи, ті пряжки, скоби, які міцно скріплюють справу, не дають їй коливатися і розпадатися.

Що значить на-
вчати, вказуючи
причини?

36. Підкріпляти все підставами розуму — це значить усього навчати, вказуючи на причини, тобто не тільки показувати, як щонебудь відбувається, але також і показувати, чому воно не може бути інакше. Адже, знати щонебудь — це значить пізнавати річ у причинному зв'язку. Наприклад, нехай ставиться питання: чи правильно сказати — *totus populus*, чи *cunctus populus*. Якщо учитель відповість — *cunctus populus*, не добавивши підстави, то учень трохи згодом про це забуде. А коли вчитель скаже, що — *cunctus* — скорочене з *conjunctus* і тому *totus* краще сказати про одну цілу річ, а *cunctus* про якенебудь збірне поняття, як у даному прикладі, то я не розумію, як учень це може забути, коли він не зовсім тупоумний. Так само граматики сперечаються, чому говориться: *mea refert*, *tua refert*, *ejus refert*, тобто чому в першій і другій особі вживається орудний (як звичайно думають), а в третій особі — родовий відмінок? Коли я скажу, що так буває через те, що *refert* тут скорочене *res fert* (через елізію *s*) і що, таким чином, слід сказати — *mea res fert*, *tua res fert*, *ejus res fert* (або, скорочено — *mea refert*, *tua refert*, *ejus refert*) і що, таким чином, *mea*, *tua* не орудні відмінки, а називні, — чи не засвічу я для учня провідного вогню? Отже, ми бажаємо, щоб учні чітко і легко навчилися знати походження всіх слів, підстави всіх зворотів (або конструкцій) і підстави всіх правил у галузі мистецтв. Адже, теореми наук повинні бути обгрунтовані не міркуваннями або гіпотезами, а безпосереднім розглядом самих речей. Крім надзвичайного задоволення це буде мати також дуже велику користь, бо підготує шлях до найгрунтовнішої освіти; адже, таким чином дивно розкриваються в учнів очі для того, щоб з добутих знань самостійно виводити нові.

Висновок.

37. Отже, в школі все треба викладати через дослідження причин.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IX

Все — в постій-
ній відповідності
між внутрішнім
і зовнішнім.

38. Природа зберігає пропорцію між коренем і гілками кількісну і якісну. Бо як корінь розвивається під землею сильніше або слабше, так не в більшій і не в меншій мірі розвиваються на поверхні землі і гілки. І це необхідно, бо, якби дерево росло тільки вгору, то воно не могло б триматися, тому що воно підтримується коренем; якби воно росло тільки вниз, то це було б даремно, — адже, плоди даються гілками, а не корінням. Так, у тварини зовнішні органи розвиваються в рівному співвідношенні з внутрішніми. Коли внутрішні органи в доброму стані, то і зовнішні набувають доброго вигляду.

39. Хоч освіта спочатку повинна сприйматися, розвиватися і зміцнюватися внутрішнім коренем розуміння, проте, разом з тим треба вживати заходів до того, щоб вона помітно розпросторювалася назовні, ніби в сучки і в гілки, тобто щоб усе те, що зрозуміле, разом з тим навчали б

красномовно викладати і належним чином застосовувати на практиці, і навпаки.

40. Отже:

I. При засвоєнні всякого предмета відразу треба обдумати, яку це дієть користь, щоб нічого не вивчати марно.

II. Все те, що засвоєне, в свою чергу, повинне передаватися іншим і для інших, щоб ніяке знання не пропадало.

В цьому розумінні правильно сказано: *твоє знання ніщо, коли інший не знає, що ти це знаєш*. Отже, нехай не відкривається навіть маленьке джерело знання без того, щоб відразу ж не потекли з нього струмені. Але більше скажемо про це в наступному основному положенні.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ X

Все — з постійними вправами.

41. Природа сама себе запліднює і зміцнює постійним рухом.

Так, *птиця* не тільки зогріває яйця висиджуванням, а також щодня повертає їх на всі боки, щоб вони нагрівалися звідусіль рівномірно (це легко спостерігати в гусей або в курей і в голубів, коли вони висиджують своїх пташенят у нас дома). А коли пташеня вийшло з яйця, мати аж до того, як воно зміцніє, примушує його вправлятися в частих рухах, розкриваючи в нього дзьоб, розправляючи крила, витягуючи ноги, приводячи його в рух, піднімаючи і пробуваючи навчити його різним способом ходити і літати.

Так *дерево* тим швидше росте, тим глибше пускає коріння, чим частіше обвівається вітром. Мало того, всім рослинам корисно підпадати під дощ, град, грім і блискавки. Тому ті країни, де панують вітри і блискавки, вирощують, як кажуть, більш міцні дерева.

Наслідкування ремісників.

42. Так і *будівник* уміє висувувати свої будівлі і зміцнювати їх промінням сонця і вітром. І коваль, щоб зробити залізо міцнішим і виготовити з нього сталь, багато разів занурює його у вогонь і в воду і таким чином навперемінно загартовує його жаром і холодом, щоб, частіше його розм'якшуючи, зробити більш міцним.

Ідею шкільних вправ треба шукати в природі.

43. Звідси виходить, що *навчання не можна довести до ґрунтовності без найчастіше і особливо вміло поставлених повторень і вправ*. А якого роду вправи є найкращими, на це нам показують природні процеси, які в живому тілі служать для живлення, а саме — рухи для вбирання їжі, перетравлення і виділення її.

Бо як у тварини (а також і в рослини) всякий орган шукає поживи, щоб її перетравити, а перетравлює як для того, щоб жити самого себе (частину перетравленого залишаючи в себе і засвоюючи), так і для того, щоб передати сусіднім органам для збереження цілого (адже всякий орган служить іншим, щоб інші служили йому) — так подібно до цього буде примножати знання той, хто завжди:

I. *Буде шукати і вбивати в себе духовну їжу.*

II. *Буде пережовувати і перетравлювати те, що він знайде і вбере.*

III. *Перетравивши, буде виділяти й давати іншим.*

44. Ці вимоги висловлені в такому латинському Багато питати, за- вірші: якнайбільше питати, запитане — засвою-
своювати, навча- вати, того, що засвоїв, навчати—ці три правила дають
ти — таємниця можливість учневі перемагати учителя.
великої вченості.

Питати — це значить звертатися по пораду з при-
воду невідомої речі до вчителя, до товариша або до книги... Засво-
ювати — це значить те, про що дізнався і зрозумів, запам'ятовувати
і для більшої певності записувати в зошит (бо небагато хто відзна-
чається такими щасливими здібностями, щоб міг у всьому покладатися
на пам'ять). Навчати — це значить все засвоєне, в свою чергу, пере-
казувати товаришам або всякому, хто бажає слухати. Два перші при-
йоми відомі школам, третій — ще не досить; проте, ввести його було б
дуже корисно. Адже, надзвичайно правильне відоме положення:
«Хто навчає інших, учиться сам». Не тільки тому, що, повторяючи,
він зміцнює в собі свої знання, а також і тому, що дістає можливість
глибше проникати в речі. Тому найталановитіший Іоахім Форцій
свідчить про себе, що все те, що він тільки чув або читав, випа-
дало в нього з пам'яті навіть протягом місяця, а чого він навчав
інших, те він може перелічити, як свої п'ять пальців, і думає, що
це може відняти від нього тільки смерть.

Відповідно до цього Форцій радить, щоб той з учнів, хто бажає
зробити більші успіхи в заняттях, шукав собі учнів, яких він міг
би щодня навчати того, чого вчиться сам, навіть якщо йому довелось
платити за це їм гроші. Краще тобі, говорить він, щоб ти обмежив себе
в чомунебудь у своїх зовнішніх вигодах, аби тільки мати того, хто
побажав би слухати, як ти навчаєш, тобто посуваєшся вперед.

Як це треба вво-
дити в школи.

45. Щоб застосувати цей прийом у класі, де він,
напевне, може дати користь найбільшому числу
учнів, учитель кожного класу міг би ввести між сво-
їми учнями цей прекрасний рід вправ найзручніше так. На кожному
уроці після короткого викладу матеріалу, який вивчається, і зро-
зумілого пояснення смислу слів, наочно показавши застосування того,
що вивчається, відразу треба запропонувати встати одному з учнів,
який усе сказане учителем повинен повторити в тому ж порядку (ніби
він сам уже був учителем інших), пояснити правила тими ж самими
прикладками. Якщо він де в чому помилиться, його треба виправляти.
Потім треба запропонувати встати другому і зробити те саме, при-
чому всі інші учні слухають; потім — третьому і четвертому і всім,
кому необхідно, поки не стане ясно, що всі правильно зрозуміли і
можуть передати засвоєне і самі навчати інших. Не раджу тут додер-
жуватися якогонебудь особливого порядку, крім того, щоб спочатку
виклимати здібніших для того, щоб підбадьорені їх прикладом сла-
біші легше могли йти за ними.

Користь від по-
ставлених так
вправ.

46. Такого роду вправи будуть особливо корисні
в п'яти таких відношеннях:

1. Учитель завжди буде викликати до себе увагу
учнів. Тому що всякому учневі треба швидко встати
на виклик і повторити весь урок і кожний буде почувати страх
як за себе, так і за інших, мимоволі всі будуть напружувати увагу,
щоб чогонебудь не пропустити. Цього роду напруження уваги, зміцнене

досвідом кількох років, зробить юнака пильним, уважним у всіх випадках життя.

II. Викладач ясніше упевниться в тому, що все, ним запропоноване, правильно засвоєне всіма. Якщо недосить засвоєне, то він буде мати можливість відразу виправити помилки на велику користь собі і учням.

III. Коли стільки разів повторяється одне й те саме, то навіть ті, що найбільше відстають, зрозуміють викладене настільки, щоб їти нарівні з іншими, тоді як більш здібні будуть радіти з своєї впевненості, яку дає їм повне розуміння предмета.

IV. Через це, стільки разів проведене, повторення всі учні засвоять собі цей урок краще, ніж при найдовшому домашньому сидінні над ним, отже, швидко передивившись урок ще раз увечері і на другий день ранком, учні знайдуть, що все жартома і з задоволенням вони запам'ятовують.

V. Коли учень таким способом постійно буде допускатися, так би мовити, до виконання учительських обов'язків, то в умі вселиться деяка бадьорість і захоплення цим ученням і виробиться сміливість з піднесенням говорити про всякий високий предмет перед зібранням людей, а це буде особливо корисно в житті.

Вправа в навчанні інших поза школою.

47. Таким же чином і поза школою учні зможуть на відпочинку або під час прогулянки робити різні порівняння і влаштовувати дискусії про предмети, тількищо або раніше вивчені, або про новий який-небудь предмет, який вони побачили. Для цього, зібравшись в деякій кількості, нехай виберуть вони собі заступника учителя (жеребкуванням або голосуванням), щоб той керував їх дебатами. Якщо хтонебудь з їх товаришів, ксму це буде запропоновано, буде відмовлятися, того треба суворо карати; адже, ми вимагаємо невхильно того, щоб не тільки ніхто не уникав випадків навчати і вчитися, але щоб усі навіть шукали цього. Про вправу в письмі (яка також дуже допомагає ґрунтовному просуванню вперед) ми дамо спеціальні вказівки, коли будемо описувати народну і класичну школи, в розд. XXVII — XXVIII.

РОЗДІЛ XIX

Основи найкоротшого шляху навчання

Заперечення з погляду трудності. Відповідь. Отже, треба шукати найкоротших шляхів.

1. Це дуже трудно, скаже хтонебудь, і надзвичайно довго. Скільки потрібно для цього учителів? Скільки бібліотек? Скільки праці потрібно буде для подібного роду універсальної освіти? Відповідаю. Звичайно, якщо ми не будемо мати скорочених шляхів, то це — справа величезної трудності, потребує майже безконечної роботи. Адже, наука так само довга, широка й глибока, як самий світ, що підлягає дослідженню. Але хто не знає того, що довге може скорочуватися, що трудне може бути зведене до легкого? Хто не знає того, що ткачі надзвичайно швидко з'єднують вкупі тисячі тисяч ниток, виробляючи дивно різноманітні візерунки? Хто не знає, що мельники швидко перемелюють тисячі зерен, дуже чисто і зовсім легко відокремлюють висівки

від борошна? Хто не знає, що механіки зовсім невеликими машинами, майже без усякої праці, піднімають і переносять величезні тягарі? А вагарі, навіть однією унцією зрівноважують дуже багато фунтів, відсуваючи унцію від центра терезів. Отже, щоб виконувати щонебудь велике, не завжди потрібна тільки сила, потрібне також і мистецтво.

Так невже ж тільки в самих людей науки не буде вистачати мистецтва, щоб виконувати свою справу талановито? Нехай хоч сором примусить нас наслідувати мистецтво вказаних вище професій і шукати засобів проти тих труднощів, які досі мала шкільна справа.

**Перш ніж призна-
чати ліки, слід ви-
значити хворобу.**

2. Ми не знайдемо ліків, коли раніше не визначимо хвороби і її причини. Справді, що це було таке, що так затримувало успіх шкільної роботи, що більшість учнів, якби вони провели навіть ціле життя в школах, все ще не зрозуміли б усіх наук і мистецтв, а з деякими і зовсім лишилися незнайомими?

3. Найсправжнішими причинами цього є такі: *Всім причин, що затримують успіх у школах. Поперше, не було встановлювано ніяких меж, до яких учнів необхідно було доводити протягом кожного року, кожного місяця, кожного дня: все коли-валося в той і інший бік.*

4. *Подруге, не було вказано ніяких шляхів, які безпомилково вели б до наміченої мети.*

5. *Потретє, те, що було з'єднане природою, брали не разом, а роздільно.* Наприклад, новаків учили тільки читати, а письмо відкладали на кілька місяців. В латинській школі вимагали від юнаків, щоб вони протягом кількох років вивчали тільки слова без предметів, і роки молодості витрачалися виключно лише на заняття граматику, а заняття філософією відкладали лише на більш пізній вік. Крім того, юнаків примушували тільки вчитися і ніколи — навчати, хоч усе це, як ми бачили в своєму місці (читання й письмо, слова і речі, вчення і навчання), повинне бути так з'єднане разом, як при бігу — здатність піднімати й опускати ноги, при розмові — слухати й відповідати, при грі в м'яч — кидати м'яч і підхоплювати та ін.

6. *Почетверте, мистецтво і наука навряд чи донебудь викладається не в уривках, а енциклопедично.* Тому учням вони уявляються ніби купом дров або хмизу, і ніхто не може зрозуміти, чим вони між собою зв'язані: один підхоплював одно, другий — друге, і ні в кого освіта не була цілком всебічною, отже, і ґрунтовною.

7. *Поп'яте, користувалися надто різноманітними і різними методами;* кожна школа мала свій метод, мало того — свій метод мав кожний учитель; нарешті один і той же учитель, викладаючи одно мистецтво або мову, робив так, а викладаючи інші — інакше. І, що найгірше, в одному і тому ж предметі не додержувалися послідовності в методі, через те учні навряд чи колинебудь достатньо розуміли, що робиться. Звідси — коливання, затримки, а до деяких дисциплін в учнів виникала огида або відчай, перше ніж вони підходили до їх вивчення, і тому багато учнів навіть не хотіли починати займатися цими предметами.

8. *Пошосте, не було способу навчати всіх учнів одного й того ж класу одночасно;* працювали з окремими учнями, а коли в класі бувало

багато учнів, то це повинне було вимагати від учителів волячої праці, а учням або давалося некорисне дозвілля, або, як і пропонувалося чим-небудь зайнятися, то не чим іншим, як ділом виснажливо - нудним.

9. *Посьоме, коли в класі бувало багато учителів, то з цього виникала тільки метушня.* Адже, мало не на кожній окремій годині пропонувалися різні заняття, не кажучи вже про те, що численність учителів, як і численність книг, розсіює увагу учнів.

10. Нарешті, при ласкавому ставленні до цього учителів, учням дозволяли — в школі або поза школою — вивчати інші книги. Гадали, що чим більше розкривається авторів, тим більше дається слухних нагод просунутися вперед, тоді як у дійсності результатом цього є тільки більша розсіяність ума. І, таким чином, зовсім недивно, що небагато хто охоплював усі дисципліни, як недивно й те, що рідко хто міг виплутатися з цих лабіринтів; це вдавалося лише особливо обдарованим.

Ідею про усунення цих перешкод повинно запозичити в природи.

Саме в сонця на небесах.

11. Отже, на майбутнє треба буде усунути ці перешкоди і труднощі, треба користуватися без особливостей тільки тим, що прямо веде до мети або, як гласить звичайне правило: де можна обійтися меншим, не слід вживати більше.

12. Візьмемо ж собі тут для наслідування небесне сонце, як блискучий зразок природи. Хоч воно виконує важку і, здається, безконечну роботу (а саме, по всій земній кулі розпросторює своє проміння і дає світло, тепло, життя і ріст усім елементам, усім їх сполукам — мінералам, рослинам, тваринам, види яких і окремі екземпляри безмежно численні), проте, його на все вистачає, і воно щороку прекрасно справляється з усім обсягом своїх обов'язків.

13. Отже, розглянемо способи діяння сонця, маючи на увазі перелічені методи роботи в школах.

I. Сонце не займається окремими предметами, чи буде то дерево, чи тварина, але освітлює, зігріває і наповнює випарами всю землю.

II. Одним і тим же промінням воно освітлює все. Одним і тим же згущенням хмар і новим їх розрідженням воно зрошує все; одним і тим же витром все освіжає; одним і тим же жаром і холодом діє на все і т. д.

III. Даючи в один і той же час по всіх країнах весну, літо, осінь, зиму, примушує все рости, цвісти і давати плоди; цьому, звичайно, не суперечить те, що відповідно до своєї природи одно досягає скоріше, друге повільніше.

IV. Завжди зберігає воно один і той же порядок: який сьогодні — такий же й завтра, який цього року — такий і на той рік; завжди незмінно зберігає одну й ту саму форму в одному й тому самому роді речей.

V. Воно творить всяке створіння з його власного насіння, а не з чого іншого ще.

VI. І при тому все, що повинне бути одночасно, воно дає одночасно: деревину — разом з корою і його серцевиною, квітку — з листям, плоди — разом з оболонкою, стеблом і зерном.

VII. Їсе створює послідовно, щоб одно само поступалося місцем іншому і змінювалося іншим.

VIII. Нарешті, сонце не створює некорисного, а коли щонебудь народжується непотрібне, то висушує його і усуває.

14. Ми повинні наслідувати це так:

I. Один учитель повинен стояти на чолі однієї школи або, принаймні, одного класу.

II. Для кожного предмета повинен бути тільки один автор (підручник).

III. Одна й та сама робота повинна задаватися відразу всьому класові.

IV. Всі науки і мови повинні викладатися одним і тим же методом.

V. Все треба викладати ґрунтовно, коротко і переконливо, так, щоб смисл відкривався ніби одним ключем, з допомогою якого речі розкривалися б самі собою.

VI. Все, що є у взаємному зв'язку, повинне викладатися у такому ж зв'язку.

VII. Все повинне вестися в нерозривній послідовності так, щоб усе сьогодиннє закріплювало вчорашнє і проклало шлях завтрашньому.

VIII. I, нарешті, повинне бути усунене все некорисне.

15. Коли це, повторюю, ввести в шкільну практику, то немає ніякого сумніву в тому, що коло наук буде завершатися так само легко й швидко, як сонце звершає свій щорічний хід навколо всього Світу. Підійдемо ж ближче до цього питання, щоб упевнитися, чи можна взагалі і наскільки легко здійснити ці поради.

ПРОБЛЕМА I

Яким чином один учитель може обслужити будьяке число учнів?

16. Я не тільки тверджу, що один учитель може керувати кількома сотнями учнів, а й обстоюю те, щоб це було так, бо це найбільш доцільне і для того, хто навчає, і для тих, хто учиться. Учитель, безсумнівно, тим з більшим задоволенням буде вести справу, чим більше число учнів буде бачити перед собою (так і ті, що добувають руду, працюють з задоволенням, коли її багато), а чим більше захопленим буде учитель, тим більш жвавими зробить він і учнів. Так само, самим учням більше число їх дає більше задоволення (всім радісно мати товаришів по роботі) і більшу користь. Вони взаємно будуть один одного збуджувати і один одному допомагати, бо цей вік має свої особливі стимули до змагання.

Крім того, коли учителя слухає небагато, то щонебудь легко може випасти з уваги всіх, а коли слухає багато, то кожний сприймає, скільки може, і в дальшому все це легше відтворити і зробити загальним надбанням, бо один ум допомагає другому, одна пам'ять допомагає другій. Коротко, коли пекар, один раз замісивши тісто і один раз витопивши піч, пече багато хлібин, цегельник випалює багато цеглин, а друкар одним набором букв друкує сотні або тисячі примірників книг,— так само і учитель школи одними й тими ж вправами в заняттях може без будьякої для себе незручності відразу обслуговувати величезну кількість учнів. Це подібне до того, як єдиний стовбур буває достатнім, щоб підтримати і живити соком навіть найбільш гіллясте дерево, а сонце — щоб оживляти всю землю.

Як це можливо зробити, доводитися прикладами з природи.

Таким чином, сік переходить послідовно аж до останніх і найдрібніших гілок дерева. Сонце не спускається до окремих дерев, трав, тварин, але, розсіюючи проміння з своєї висоти, відразу освітлює всю півкулю, при чому окремі створіння беруть світло і тепло на свої потреби. Разом з тим треба зазначити, що діяння сонця полегшується і положенням місцевості; наприклад, проміння, що скупчилося в долинах, дуже зогріває прилеглу місцевість.

Наслідкування природи в школах.

Учні поділяються на класи.

Нікого не слід навчати окремо, але всіх разом.

Не буде підходити окремо, не буде дозволяти комунібудь підходити до себе поодиноці, але, стоячи на кафедрі (звідки всі його можуть бачити і чути), він, подібно до сонця, буде розсіювати своє проміння на всіх. А всі, спрямувавши до нього очі, слух і увагу, повинні сприймати все, що він буде розповідати або показувати рукою на картині. Так (білилою) з одного горшка будуть пофарбовані не дві стіни, а багато стін.

Від усіх треба добиватися уважності до себе.

Необхідне лише мистецтво зробити уважним до себе всіх і кожного. Упевнюючись, що уста викладача (як це і є) це джерело, звідки до них витікають струмені наук, учні повинні звикати спрямовувати до них всю увагу, як тільки помітять, що це джерело відкривається, щоб ніщо не залишилося несприйнятим. Отже, головне, про що повинен дбати учитель, полягає в тому, щоб говорити лише для слухачів, навчати тільки при наявності уваги учнів. Саме треба пам'ятати пораду Сенеки: «Що б не було потрібно, говорити тільки тому, хто хоче слухати». І, може бути, сюди стосується відомий вислів Соломона: «Муж мудрий має дух дорогоцінний» (Припов. XVII, 27), тобто дух, який він не кидає на вітер, а заглиблює в душі людей.

Але як він міг би цього досягти? Через наглядачів і через самого себе при восьми розумних умовах.

1. Завжди намагатися подавати щонебудь таке, що давало б і задоволення, і користь; таким чином учні будуть приступати до діла охоче і уже з збудженою увагою.

2. Коли учитель перед початком кожної роботи або зацікавлює

учнів, рекомендуючи їм подаваний матеріал, або підбадьорює їх запитаннями про те, що вже було пройдено, щоб через зв'язок підійти до сьогочасного матеріалу, або щоб, усвідомивши щодо цього своє неуцтво, учні були охоплені тим більшим інтересом до сприйняття роз'яснення предмета.

3. Стоячи на більш високому місці, він повинен кидати зір кругом і не допускати, щоб хтонебудь займався чимнебудь іншим, крім того, щоб з свого боку направляти зір на викладача.

4. Коли він підтримує увагу тим, щоб скрізь, скільки це можливо, звертатися до зовнішніх чуттів, як ми вказали в XVII розділі, в основоположенні VIII, у правилі III. Адже, це не тільки полегшує засвоєння, а й збуджує увагу.

5. Коли серед робіт він іноді, перервавши мову, спитав: «Такий то, або такий то, що я тільки що сказав? Повтори цей період. А ти скажи, як ми дійшли до цього? І таке інше, відповідно до успіхів кожного класу. Хто буде замічений у тому, що він не був уважним, тому треба висловити догану або зауважити тут же. І це буде підвищувати загальну увагу.

6.* Подібним же чином, коли ти запитав когонебудь одного, а він відразу не відповідає, швидко викликай другого, третього, десятого, тридцятого і вимагай відповіді, не повторюючи запитання. Все це для того, щоб усі намагалися бути уважними до того, що говориться одному, і повертати це собі на користь.

7. Може бути й так, що коли когонебудь не знав один і другий учень, треба звертатися з запитанням до всіх і тоді того, хто відповів першим або краще за всіх, треба похвалити перед усіма, щоб приклад викликав наслідування; коли хтонебудь зробить помилку, треба помилку виправити, при чому виявляється і усувається самий привід до помилки (що його проникливий учитель виявляє легко). Такий прийом дасть величезну користь для досягнення найшвидшого успіху.

8. Нарешті, коли урок закінчений, треба дати можливість самим учням запитувати учителя, про що вони хочуть, або виник у когонебудь сумнів під час цього уроку чи раніше. Адже, розпитування поза класом повинні бути усунені; кому це потрібно, нехай при всіх запитує учителя або безпосередньо, або через свого декуріона¹ (якщо той не міг дати йому задовільної відповіді), щоб усе — і запитання, і відповіді — було на користь усім. Хто частіше ставить корисні запитання, того треба буде частіше хвалити, щоб у решти не було недостаті в зразках старанності і в стимулах до неї.

Яка велика користь з такого вправляння уваги.

22.² Таке щоденне вправляння уваги буде корисне юнакам не тільки тепер, а й на все життя. Справді, звикнувши протягом кількох років завжди бути уважними, вони будуть виконувати своє

¹ Декуріон — «десятьський». Від латинського слова *decem* — десять. Звідом старшина десятка, наприклад, кіннотників, суддів, сенаторів, писарів, називався декуріоном. Коменський гадає, що на чолі кожних десяти учнів класу буде стояти кращий з них успіхами і поведінкою. Таких представників десятків учнів Коменський називав «декуріонами».

² Ми додержуємо нумерацію параграфів латинського тексту, в якому § 21 пропущений.

іло, прикладаючи свої сили, не чекаючи чужих умовлянь або спонукань. І, коли б у нас були саме такі школи, то чому б нам не сподіватися, що в нас з'явиться величезне число найпутніших людей?

Заперечення: але чи буде таким чином звернена належна увага на окремих учнів і на всіх разом?

Тверджу:
1. З допомогою декуріонів (десятників).

ми, щоб усі виконували все найкраще.

2. З допомогою діяльності самого вчителя.

Нехай відповідає один і другий, і третій, і скільки би учитель не викликав ще, одного по одному, як з числа останніх, так і з числа перших учнів, тоді як весь клас буде слухати. В такому випадку всі завжди, з необхідності, будуть готові відповідати, бо кожний буде побоюватися, що спитають саме його. Коли вчитель помітить, що певний учень почав відповідати вільно, то, упевнившись у тому, що він добре знає решту, нехай запропонує продовжувати іншому. Якщо й цей буде відповідати швидко, нехай учитель запропонує далі третій період або параграф відповідати новому учневі. Таким чином, запитуючи небагатьох, він буде спокійний за всіх.

Спосіб перевіряти:

1) Диктанти і письмові роботи

інші учні, дивлячись у свої зошити, нехай виправляють помилки. Проте, іноді учитель і сам може заглянути в зошит одного - другого учня, але не підряд, і, коли в когонебудь виявиться недбайливість, той повинен бути покараний (дістати догану).

2) і виправляти стилістичні вправи.

26. Для виправлення вправ, очевидно, потрібно трохи більше праці, але й тут можна іти тим самим шляхом. Наприклад, у вправах при перекладі з однієї якоїнебудь мови на іншу, слід робити так: упевнившись в кожній декурії окремо, що всі зробили переклад, треба запропонувати одному учневі встати і викликати, якого він хоче собі противника. Коли той також встане, нехай перший читає свій переклад частинами, короткими реченнями, а всі інші уважно слухають; а вчитель або, принаймні, декуріон стоїть біля того, хто читає, і заглядає в переклад, перевіряючи хоч би орфографію. Коли учень прочитає переклад до кінця, нехай спиниться, а противник нехай укаже, яку він може зазначити помилку. Потім нехай буде дана можливість критикувати той же переклад усім іншим учням з тієї ж декурії, а далі всьому класові; нарешті, якщо буде потрібно, нехай зро-

бити вказівки учитель. Але в той же час нехай усі, крім викликаного противника, дивляться в свої зошити і виправляють їх, якщо вони зробили будьякі подібні помилки; а викликаний противник також повинен подати на оцінку свій не виправлений переклад. Коли переклад закінчений і цілком виправлений, треба переходити до іншого і так далі до кінця. Потім нехай противник таким же способом прочитає свій переклад, але той, хто викликав, буде стежити, щоб замість не виправленого перекладу не прочитав він виправлений; судження про окремі слова, фрази і вирази треба робити таким же способом, як і раніше. Потім пропонується виступити іншій якійнебудь парі таким же чином і так далі, скільки дозволить час.

Обов'язки тут
декуріонів.

27. Щодо декуріонів, то вони повинні стежити, поперше, за тим, щоб усі приготували свій переклад до початку виправлення, подруге, за тим, щоб під час виправлення учні за чужими помилками виправляли свої.

Користь цього
методу.

28. Таким чином:

I. Праця викладача зменшується.

II. Всі будуть учитися, бо ніхто з усього класу не залишиться поза увагою.

III. У всіх буде загострюватися увага.

IV. Сказане з якогонебудь приводу одному — буде однаково корисне всім.

V. Різноманітність фраз, які в різних учнів не можуть бути однаковими, прекрасно буде розвивати і зміцнювати як судження про речі, так і вживання мови.

VI. Нарешті, коли буде скінчено виправлення перекладів в одній, другій, третій парі, то виявиться, що в усіх інших учнів мало або зовсім не залишиться помилок. Тому решта часу нехай буде віддана всьому класові взагалі і кожний, у кого є будьякий сумнів у своєму перекладі або хто думає, що його переклад більше вдалий, ніж у інших, нехай про це заявить для загального обміркування.

29. Все сказане для прикладу про виправи в перекладі легко, проте, може бути застосоване у всякому класі до стилістичних вправ, до ораторських, логічних, богословських і філософських міркувань.

30. Таким чином, ми бачимо, як один учитель може справитися навіть з сотнею учнів і при тому так, що в нього буде не більше роботи, ніж з одним або двома учнями.

ПРОБЛЕМА II

Як можна було б зробити, щоб усі вчилися з одних і тих же книг.

Тут треба зрозуміти п'ять вказівок.

1. Не слід допускати книг, які не стосуються до справи.

31. Кожний знає, що при великому числі предметів думка розсіюється. Тому буде помітне збереження сил у тому випадку, поперше, коли учням будуть давати тільки книги, призначені для занять у даному класі так, щоб постійно була виправа в тому, що оголошувалося у стародавніх при принесенні жертв: «це виконуй». Адже, чим менше сторонні книги будуть відвертати увагу, тим більше будуть займати ум призначені.

2. Призначені для цього книги повинні бути у великій кількості.

наготують учням алфавітні таблиці, дадуть зразки каліграфії, продиктують правила, тексти або переклади тексту. Отже, буде вигідним, щоб усі книги, які потрібні у всіх класах, були надруковані у великому числі, а ті, які потребують перекладу на рідну мову, повинні бути дані в перекладі. Таким чином, весь той час, який треба було б витратити на диктування, записування і переклад, з незрівняно більшими наслідками був би використаний на саме пояснення, повторення, на спроби наслідування.

Попередження заперечення.

33. І не треба боятися того, що таким чином заховаються до бездіяльності учителі. Адже, якщо проповідник з'ясував прочитаний ним з біблії святий текст і указав його значення (щодо вчення, переконання, утіхи та ін.), то це все, що можна від нього вимагати, хоч би текст з джерел він переклав і не сам, а взяв звідкинебудь готовий переклад. Це останнє для слухачів не має ніякого значення. Так, для учнів зовсім не важно, чи сам учитель підготував усе потрібне до уроку, чи хтонебудь це зробив до нього, аби було під рукою все, чого потребує справа. Учитель повинен точно вказати застосування цього приладдя. Але краще мати в руках готове приладдя, щоб, з одного боку, була більша впевненість у тому, що немає помилок, а, з другого, — було більше часу для практичних вправ.

3. Книги повинні бути написані дуже точно й доступно.

34. *Такі книги треба буде скласти для всіх шкіл відповідно до наших принципів легкості, ґрунтовності і короткості; їх виклад повинен бути повним, ґрунтовним і точним, таким, щоб вони були найвірнішою картиною всього світу (який повинен відбиватися в свідомості).* І чого я особливо бажаю і на чому я наполягаю, так це на тому, щоб ці книги були написані зрозуміло і доступно і давали б учням таке висвітлення, через яке вони розуміли б усе самі, навіть без учителя.

Чому їх треба складати в формі діалогів.

35. Для цієї останньої мети я бажав би, щоб вони складалися переважно в формі діалогів. 1) Саме таким способом легше пристосувати зміст і склад до дитячих сил, щоб не внутишити учням уявлення про предмет як про щось неможливе або недоступне, або занадто важке, тоді як немає нічого більш щирого і більш природного, як бесіда, якою поступово і непомітно можна завести людину куди завгодно. В такій формі автори комедій викладали для науки народу всі свої спостереження над зіпсованістю норовів; таким способом викладав усю свою філософію Платон; так в інтересах загальнодоступності дуже багато чого подавав Ціцерон і викладав усе своє богослов'є Августин. 2) Розмови збуджують, оживляють і підтримують увагу. Це через те, що нас захоплюють різноманітність запитань і відповідей і різні випадки і форми їх багаторазового вживання. Мало того, через саму різноманітність розмовників і їх зміни не тільки усувається

нудьга, а й збуджується сильне бажання слухати все більше й більше. 3) Розмова робить пізнання міцнішим. Ми вірніше запам'ятовуємо факт, який ми бачили самі, ніж той, про який ми тільки чули від когось. Так і в умах учнів міцніше запам'ятовується те, з чим ми знайомимось з допомогою комедії або діалогу (бо нам здається, що при цьому ми не тільки чуємо, скільки бачимо), ніж те, що ми почуємо при простому читанні вчителя, і це підтверджує досвід. 4) Тому що більша частина нашого життя складається з розмови, то найкоротшим шляхом до цього юнацтво готується в тому випадку, коли воно привчається не тільки розуміти корисне, але й обговорювати це різноманітно, красиво, серйозно і швидко. 5) Нарешті, розмова полегшує повторення, даючи учням можливість займатися ним навіть самим.

4. Книги повинні
бути одного й
того ж видання.

не було затримки.

5. Зміст книг повинен
бути поданий на стінах
класних кімнат.

36. Добре також, щоб книги були одного й того ж видання, щоб у них збігалися не тільки сторінки і рядки, але й усе інше; це потрібне для довідок і зорової пам'яті, а також для того, щоб ні в чому було затримки.

37. Було б також дуже корисно, щоб зміст усіх книг кожного класу був написаний на стінах аудиторій, — чи у вигляді коротких, але виразних текстів, чи у вигляді картин і емблем, при спогляданні яких щодня могли б розвиватися і почуття, і пам'ять, і ум учнів. Недаремно, як розповідають стародавні, в храмі Асклепія на стінах були викладені всі медичні приписи, які і списав Гіппократ, потай ввійшовши в святилище. Адже, і бог скрізь наповнив великий цей театр світу картинами, статуями і зображеннями, ніби живими проявами своєї мудрості, і бажає нас ними навчати (докладніше про ці зображення нам доведеться сказати при спеціальному описі класів).

ПРОБЛЕМА III

Яким чином можна було б у школі всім учням в один і той же час займатися одним і тим же.

38. Очевидна також доцільність того, щоб в один час в одному і тому ж класі всі займалися одним предметом. Такий спосіб буде легший для вчителя і дасть більше користі для учнів. Адже, тільки тоді один заохочує другого, коли думки всіх обертаються і розвиваються навколо одного й того самого предмета і потім при взаємному зіставленні учні один одного виправляють. Воєначальник робить вправи з новобранцями не поодиночі, а виводячи їх разом у поле; всім показує вживання зброї і спосіб користуватися нею, хоч вказівки робить окремо комунебудь одному, але вимагає від усіх інших, щоб вони займалися тим самим, зосередивши на цьому увагу, і пробували б робити те саме. Так треба робити і кожному вчителю.

І як це могло б
бути?

39. Для здійснення цього необхідно:
1. Починати заняття в школах тільки один раз на рік, так само, як і сонце тільки раз на рік (навесні) починає діяти на всю рослинність.

II. Все, що має бути виконане, треба розкласти так, щоб на кожний рік, місяць, тиждень, день і навіть годину припадало своє власне завдання, і тоді ніщо не буде заважати тому, щоб пропонувати це завдання одночасно всьому класові і одночасно ж усіх доводити до мети. Про це в своєму місці буде сказано докладніше.

ПРОБЛЕМА IV

Яким чином може бути, щоб усе викладали одним і тим самим методом.

Натуральний метод тільки один, і його треба застосовувати скрізь.

40. З розділів XX, XXI і XXII буде ясно, що для всіх наук, як і для всіх мистецтв і мов, існує тільки один природний метод. Адже легше внести зміни або різноманітність, якщо донебудь до них треба вдатися, ніж створювати новий метод; ці зміни учитель вносить за своїм розумінням залежно не від суті предмета, а від порівняльних особливостей мистецтв і мов і від здібностей до них і успішності в них учнів. Отже, зберігати скрізь природний метод буде найкоротшим шляхом для учнів, так само, як для подорожніх найкоротшим шляхом буде один прями́й шлях без поворотів. Окремі відмінності виступають виразніше, коли вони вказуються як окремі відхилення від раз даної загальної основи.

ПРОБЛЕМА V

Яким чином небагатьма словами може бути виражене розуміння багатьох речей.

Грунтовні книги треба вважати за кращі від поверхових.

41. Завалювати ум величезною масою книг або багатослів'ям — справа зовсім некорисна. Більше поживи дає шлункові людини шматок хліба і ковток вина, ніж повний горщик лушпиння і покидьків.

Краще одна найменша золота монета в гаманці, ніж сотня мідних монет. І про правила Сенека сказав влучно: «Правила треба подавати подібно до насіння, їх треба небагато, але вони повинні бути плодотворні». Адже, залишається в силі те, що ми говорили в розділі V. Люди́ні, як мікрокосмові, властиве все, і немає потреби вносити будуще зовні крім світла: вона сама побачить. А хто не знає, що для того, хто працює при штучному світлі, достатнім є світло навіть від маленького полум'я свічки. Через те саме треба вибирати або складати наново з наук і мов основні книги, невеликі обсягом, але придатні змістом на практиці. Вони повинні викладати матеріал коротко, даючи в небагатому багато (як радить Сірах II, 32), тобто даючи розумовому зорові учнів основні речі так, як вони є, в небагатьох, але продуманих і надзвичайно легких для засвоєння теоремах і правилах, звідки б усе інше випливало само собою.

Яким чином поставити справу так, щоб при одній роботі виконувалося подвійне або потрійне діло.

42. Природа дає нам приклади, які показують, що в один і той самий час при одній і тій же роботі можна виконати різноманітні діла. Дерево, наприклад, в один і той же час росте і вгору, і вниз, і в боки, і разом з тим у нього ростуть і деревина, і кора, і листя, і плоди. Те саме можна спостерігати і в тварини, всі члени якої ростуть разом і кожний член має кілька функцій. Наприклад, ноги дають можливість людині встати, підтримують її, рухають уперед і назад різними способами. Рот є в один і той же час ніби дверима для організму і млином, і трубою, яка звучить, коли їй наказують. Легені одним і тим же вдихом оживляють серце, провітрюють мозок, дають звук та ін.

Мистецтво — наслідкування цього.

43. Те саме відбувається і в творах мистецтва. Наприклад, у сонячному годиннику одна й та сама стрілка однією і тією ж тінню може показувати і годину дня (так само, як і всякий інший годинник), і знак зодіака, через який проходить тоді сонце, і довжину дня і ночі, і день місяця, і багато іншого. У возі один і той самий дишель служить і для того, щоб керувати рухом, і змінювати його напрям, і затримувати. А хороший оратор і поет в один і той самий час і навчає, і зворушує, і дає насолоду, хоч по суті це три різні речі.

Нехай це наслідують і школи; загальне для цього правило.

44. Так само нехай буде поставлена і освіта юнацтва, тобто, щоб усяка робота приносила більше, ніж один результат. Тут загальне правило полягає в тому, щоб завжди і скрізь брати разом те, що зв'язане одно з одним. Наприклад, сполучати слова й речі, читання і письмо, вправу в стилі й розв'язання ума, вивчення і викладання, веселе й серйозне і все інше, що ще можна придумати.

П'ять спеціальних правил:

1. Слова в сполученні з речами і навпаки.

45. Отже, слова треба викладати і вивчати не інакше, як разом з речами, подібно до того, як вино продається, купується і переноситься разом з посудиною, меч — з піхвою, дерево — з корою, плід — разом з шкірою. Адже, що таке слова, як не оболонка або піхва для речей. Отже, яку б мову ми не вивчали, навіть рідну мову, треба показувати речі, які означаються словами, і, з другого боку, треба навчати також виражати словами все, що бачиш, до чого доторкаєшся, що їси, щоб мова і думка завжди йшли паралельно і розвивалися, отже, разом. Тому треба взяти за правило: нехай кожний привчається виражати словами все, що розуміє, і навпаки, що він виражає словами, нехай навчиться розуміти. Не можна дозволяти комунікевати читати те, чого він не розуміє, або міркувати про те, чого він не може висловити словами. Адже, хто не може виразити відчуттів духа, той — статуя; хто балакає про те, чого не розуміє, той — пауга. Ми ж даємо освіту людям і хочемо це зробити,

ідучи найкоротшим шляхом, і цього ми досягнемо, коли речі й мова будуть іти в повній відповідності одно з одним.

Висновок: тому багатослівні книги треба вважати пустими.

46. На підставі цього правила треба видаляти з шкіл усіх авторів, які учать тільки слів, а не дають ніякого знання корисних речей. Адже, треба більше дбати про краще. Треба прагнути до того, говорить *Сенека* (Лист 9), щоб ми корилися не словам, а

відчуттям. Якщо вже читати такі книги, то нехай читають їх поза школою, мимохідь і швидко, без докладного і складного пояснення і без наполегливого прагнення до наслідування, бо ці зусилля з більшою користю можна присвятити більш реальним предметам.

II. Читання і письмо разом.

47. *Скорочення праці буде і при одночасному справлянні учнів у читанні і письмі.* Навряд чи можна придумати більш дійсну спонуку або прина-

ду для учнів навіть при вивченні алфавіту, ніж коли примусити їх засвоювати букви через письмо. Тому що потяг до малювання є ніби природним для дітей, від такої вправи вони будуть мати задоволення; тим часом, в наслідок подвійного відчуття сила уявлення буде діставати більшу підтримку. Так, потім, коли вони навчатися читати швидко, нехай вправляються на такому матеріалі, який і незалежно від цього підлягає вивченню, тобто який крапля по краплі дає знання речей, наставляє в моральності і благочесті.

Найчудовіша порада.

Так само, коли вони вперше вчать читати латинські, грецькі і єврейські букви, робота скорочується тоді, коли вони, перечитуючи і переписуючи відміни іменників і дієслів, будуть повторювати ці вправи доти, поки не засвоять твердо читання і письмо, значення слів і, нарешті, вільне утворення закінчень. Отже, тут у результаті однієї і тієї ж роботи досягаються відразу чотири цілі.

Слід цей прийом поширити на все. А такого роду найкорисніше скорочення роботи можна було б поширити на всякого роду заняття так, щоб усе те, що добуто через читання, оформилося, як говорить *Сенека*, в одно ціле з допомогою письма, або, як каже про себе *Августин*, щоб, посуваючись вперед, ми закріплювали це посування з допомогою письма і щоб письмо допомагало нам посуватися вперед.

III. Вправи в стилі повинні одночасно розвивати і ум, і мову.

48. Вправи в стилі звичайно даються, не зважаючи на добір матеріалу і зв'язок тем; через те мало розвивають духовні сили або зовсім їх не розвивають. Навпаки, як би старанно не були розроблені ці вправи, вони пізніше попадають у непотрібну па-

перову покидь без будьякого застосування в житті. А тому вправи в стилі треба робити на матеріалі тієї самої науки або мистецтва, який служить у даному класі для розвинення ума, даючи учням або історичні оповідання (про винахідників цієї науки, де і в якому віці переважно вона процвітала) та ін., або коментарі, або спроби наслідування, щоб при одній і тій же роботі в процесі читання розвивалися і стиль, і розумові здібності, і мова.

IV. Навчання інших слід поєднувати з власним ученням.

V. Серйозне разом з розвагою.

49. Наприкінці XVIII розділу ми показали, як можливо відразу самому викладати те, що вивчаєш. А як це сприяє не тільки ґрунтовності вивчення, але й швидкості його, то це стосується також і сюди.

50. *Нарешті, буде прекрасним скороченням, коли для відпочинку ума дозволяються юнацтву і вигадуються такі ігри, які живо показали б серйозні сторони життя і чим уже розвивали б в юнацтва деякі схильності до цих сторін життя.* Адже, можна дати деяке уявлення і про ремесла з допомогою якогонебудь інструмента, а так само і про господарство, і про політику, і про військовий стрій, і про архітектуру, і про багато іншого. Можна провести підготовку навіть до медицини, якщо навесні показати учням у полі або в саду роди трав, викликаючи їх на змагання в тому, хто більше пізнає. Таким чином, не тільки буде з'ясовано, хто з природи схильний до ботаніки, але рано будуть пробуджені і світочі знання. Щоб посилити заохочування, можна було б тих, хто найбільше встигає, нагороджувати званням доктора, ліценціата або кандидата медицини. Так і у всіх інших таких вправах: у військовій грі учні можуть діставати звання полководця, трибуна, капітана, прапороносця; у питаннях політичних — звання царя, радника, канцлера, маршала, секретаря, посла та ін., а також звання консула, сенатора, синдика, адвоката та ін.; подібна гра приводить до серйозного. І тоді ми виконаємо бажання д-ра Лютера так захопити юнацтво в школі серйозними заняттями, щоб від цього воно мало не менше задоволення, як коли б проводило цілі дні, граючись в горіхи. Тільки в такому випадку школи будуть переддвер'ям життя.

ПРОБЛЕМА VII

Як треба у всьому посуватися вперед послідовно.

51. Спосіб цього мистецтва ми досліджували в V, VI, VII і VIII основоположеннях розділу XVI і в V, VI і VII основоположеннях розділу XVIII. Керуючись викладеними там правилами, і треба будувати підручники для латинських шкіл, подавши до них вказівки викладачам про правильне і легке користування ними, щоб освіта, моральність, благочестя поступово могли бути доведені до найвищого ступеня.

ПРОБЛЕМА VIII

Про усунення і видалення затримок.

52. Не без підстави було сказано: «Нема нічого Прекрасне усунення непотрібного. більш пустого, як знати і вивчати багато», тобто що, проте, не дасть користі; а також: «Мудрий не той, хто знає багато, а той, хто знає корисне». Відповідно до цього шкільні роботи можна буде зробити легшими, вносячи в них деякі скорочення. *Треба випускати:*

I. Те, що не є необхідним.

II. Чуже.

III. Надто спеціальне.

1. Не необхідно, 53. *Зайве це те, що не сприяє ні благочестю, зайве, чого багато ні моральності і без чого зовсім може обійтися освіта, в книгах язичників.* як наприклад, імена в історії язичеських богів і релігійних обрядів, також вигадки поетів і письменників комедій, що допускають жартівливу розбещеність і часто навіть негожість та ін. Якщо кому-небудь коли-небудь буде цікаво це прочитати у відповідних авторів, то нехай читає; але викладати це в школах, де треба закласти тільки основи мудрості, недопустимо. Яке безумство, говорить Сенека, при такій недостатці часу вивчати непотрібне.

Отже, слід усе вивчати не для школи, а для життя, щоб ніщо, по виході учня із школи, не вилітало на вітер.

II. Чуже, бо певні або іншого учня. Як у трав, дерев, тварин є різні об'єкти доступні тільки певним умам.

54. *Чуже в те, що не властиве натурі того або іншого учня.* Як у трав, дерев, тварин є різні природні особливості — з одними треба поводитися так, а з іншими інакше, і не можна користуватися для одних і тих же цілей усім однаково, — так існують подібні ж природні здібності і в людей. Трапляються щасливі, які все осягають, але немає недостачі і в таких, які у певних предметах дивно нетямливі і тупі. Інший — у спекулятивних науках — орел, а в практичній мудрості — осел з лірою. Інший у музиці тупий, а у всьому іншому здібний до навчання. У іншого подібне становище з математикою або з поезією, або з логікою та ін. Що тут робити? Куди не тягнуть здібності, туди не штовхай. Боротися з натурою — марна справа.

Висновок. Бо таким чином ти або зовсім нічого не досягнеш, або досягнеш того, що не виправдає витраченої праці. *Учитель є помічник природи, а не її владика, її утворювач, а не перетворювач,* тому, коли він бачить, що хтонебудь з учнів береться за щонебудь без достатніх для того здібностей, то нехай не підганяє його вперед, будучи твердо впевненим, що ця хиба в іншій частині справи буде заповнена, як це звичайно й буває. Адже, коли в дерева відірваний або відрубаний один сук, то всі інші ростуть дужче, бо до них направляється вся життєва сила. *І коли нікого з учнів не будуть до буднього примушувати проти волі, то ніщо й не буде викликати в учнів огиди і притуплювати силу ума;* кожний легко буде йти вперед у тому, до чого його (з волі вищого провидіння) тягне захований інстинкт, і потім на своєму місці з користю послужить богам і людському суспільству.

III. Надто спеціальне.

55. Було б безконечно нудною, розтягнутою і заплутаною справою, якби хтонебудь побажав вивчати спеціальні подробиці (наприклад всі відмінні особливості трав і тварин, роботи ремісників, назви інструментів та ін.). У школах було б цілком досить висвітлити повно й ґрунтовно роди речей з переважними (проте правильними) відмінностями, все інше при нагоді само прийде в голову. Хто шукає швидкої перемоги над ворогом, той не затримується на облозі будьяких менш важливих укріплених місць, але прямує на основний воєнний пункт, будучи певним, що коли він, почавши битву, переможе і візьме головні укріплення, всі інші перейдуть на його бік самі собою; так і тут: коли зрозуміють основне, другорядне випливе з нього само собою. До сповільнення

подібного роду належать так звані повні вокабулярії і словники, в яких містяться, звичайно, всі слова всієї мови. Тому що здебільшого цими словами ніхто не буде користуватися, то нащо ми обтяжуємо учнів, примушуючи заучувати їх і тримати в пам'яті?

Це те, що ми хотіли сказати про шляхи скорочення при викладанні і навчанні.

РОЗДІЛ XX

Метод наук¹ зокрема

Струмені повинні
злитися в ріку.

честя. Я кажу —

Наука є розумовий
зір, що вимагає
для себе умов, по-
дібних до зору
ока.

1. Для практичного застосування зберемо, на-
решті, розкидані вище спостереження про вмідє
навчання наук, мистецтв, мов, моральності і благо-
честя. Я кажу — вмілого, тобто легкого, ґрунтовного і швидкого.

2. *Наука, або знання речей, будучи не чим іншим,
як внутрішнім спогляданням речей, зумовлюється та-
кими ж елементами, як і зовнішнє спостереження
або споглядання, а саме — оком, об'єктом і світлом.*

Тільки при наявності таких елементів утворюється
зір. Оком внутрішнього зору є розум або розумові здібності, об'єк-
том, — усі речі, які є поза і в інтелекті, світлом — належна увага.
Але, як у зовнішньому зорі потрібний ще й певний спосіб, щоб ба-
чи ти речі такими, які вони є, так і тут потрібний певний метод, при
якому речі так уявлялися б уму, щоб він сприймав і осягав їх вірно
і легко.

3. Загалом, отже, юнакові, який бажає проникнути в таємниці
і наук, необхідно додержуватися чотирьох умов:

1) він повинен мати чисте духовне око;

2) перед ним повинні бути поставлені об'єкти;

3) повинна бути в наявності увага і потім

4) те, що підлягає спостереженню, повинне бути представлене одно-
за одним у належному порядку, — і він усе буде засвоювати вірно і легко.

1. Як зберігати
в чистоті
духовний зір.

4. Ні від кого не залежить, які в нас природні
обдаровання. Бог з свого благого розсуду роз-
поділив ці духовні зеркала, ці внутрішні очі. Але

в нашій владі не дозволяти цим нашим зерцалам
искриватися пилом і помрачати свій блиск. А пилом цим є зайві, некорис-
ні, пусті розумові заняття. Адже, наша душа весь час рухається,
подібно до того, як крутяться на млину жорна: постійні її помічни-
ки — зовнішні чуття — неперервно постачають їй захоплений мате-
ріал і здебільшого (якщо за цим уважно не стежити вищий наглядач —
розум) — пустий, саме: замість зерна і борошна — полу, солому,
пісок, тирсу і що трапиться. І тоді відбувається те саме, що й на
млині: всі кутки заповнюються пилом. Отже, запобігти вкриттю
пилом — захистити ці внутрішні жорна - ум (який є зерцалом) — це
й значить розумно привчати юнаків до справ поважних і корисних,
відвертаючи їх від пустих занять.

¹ Правильніше було б сказати «метод викладання наук».

**II. Як робити
близькими для
юнака предмети
вивчення.**

бо відбиваються в дзеркалі, а предмети відсутні і зовсім не відбиваються. Отже, те, що буде даватися юнацтву для вивчення, нехай будуть речі, а не тіні речей, речі, говорю я, щільні, справжні, корисні, які добре діють на чуття і уяву. А діяти вони будуть у тому випадку, коли їх підсунути настільки близько, щоб вони справляли на нас враження.

**Все — через са-
мостійне спо-
стереження.**

смаку — смаком, доступне дотикові — через дотик. Коли якінебудь предмети відразу можна сприйняти кількома чуттями, нехай вони відразу охоплюються кількома чуттями, як сказано у VIII основоположенні розділу XVII.

**Потрійна підстава
для цього правила:
1. Тому що пізна-
ння починається
з відчуття.**

режисення над ними. І тільки після ознайомлення з самою річчю нехай іде про неї мова, що з'ясовує справу всебічніше.

**2. Відчуття
свідчить.**

у відчуттях, а потім тільки, з допомогою відчуттів — в умі. Доказом цього є те, що чуттєвому пізнанню довіряють самому по собі, а при роздумуванні або чужому доведенні за певністю звертаються до відчуття. Розумові ми віримо лише настільки, наскільки є можливість підтвердити його спеціальним наведенням відповідних прикладів (певність яких досліджується відчуттям). Нікого не можна примусити повірити чужому свідченню всупереч досвідові власного його відчуття. Отже, чим більше знання спирається на відчуття, тим воно певніше. Тому, коли ми бажавмо прищепити учням істинне й тверде знання речей, взагалі треба навчати всього через особисте спостереження і чуттєвий доказ.

**3. Передає
пам'яті.**

хто щонебудь засвоїв, то він буде знати це твердо. Коли я хоч раз покуштував цукру, хоч раз бачив верблюда, хоч раз чув спів солов'я, хоч раз був у Римі і оглянув його (тільки уважно), то, звичайно, все це міцно закріплюється в пам'яті і не може бути забуте. Тому то діти легко можуть запам'ятовувати з малюнків біблійні і інші історії. Очевидно, що кожний з нас легше й чіткіше уявляє собі, що таке носорог, хто хоч раз (принаймні на малюнку) бачив його. Очевидно також, що

5. Щоб дзеркало добре відбивало предмети, треба насамперед, щоб предмети мали достатню щільність і ясність і були в області зовнішніх чуттів. Адже, туман і подібні до нього речі розрідженого стану відбивають від себе мало проміння і надзвичайно сла-

6. Тому нехай буде для учнів золотим правилом: все, що тільки можна, давати для сприймання чуттями, а саме: видиме — для сприймання зором, чутне — слухом, запахи — нюхом, те що підлягає

7. Для цього є потрійна підстава. Поперше, початок пізнань необхідно, завжди випливає з відчуттів (адже немає нічого в умі, чого раніше не було б у відчуттях). А тому слід було б починати навчання не з словесної розмови про речі, а з реального спостереження над ними. І тільки після ознайомлення з самою річчю нехай іде про неї мова, що з'ясовує справу всебічніше.

8. Подруге, істина і точність знання також залежать не від чого іншого, як від свідчення відчуттів. Адже, речі насамперед і безпосередньо відбиваються

9. Потретє, тому що відчуття є найнадійніший провідник пам'яті, вказане чуттєве наочне сприймання всього приводить до того, що якби хтонебудь цим шля-

кожний з нас краще знає історію тієї події, при якій сам був присутнім, ніж якби йому розповідали сотні разів про подію, при якій його не було. Звідси відомий вислів Платона: «Краще один свідок-самовидець, ніж десять тих, що переказують за чутками», а також і вислів Горация: «Повільніше проникає в душу те, що сприймається слухом, ніж те, що бачимо своїм надійним зором і що сприймається нами як глядачами».

Хто сам один раз уважно спостерігав анатомію тіла людини, той зрозуміє і запам'ятає все точніше, ніж коли він прочитає найдокладніші пояснення, не побачивши всього цього своїми очима. Звідси відомий вислів: *спостереження власними очима замінює собою довід.*

Величезна користь малюнка в процесі навчання.

10. *Якщо іноді немає в наявності речей, то можна замість них користуватися копіями, або зображеннями, виготовленими для навчання.*

Так, ботаніки, зоографи, геометри, геодезисти і географи з користю додають до своїх описів малюнки. Подібно до цього слід було б робити так у фізиці та інших предметах.

Штучний скелет тіла людини.

Наприклад, за нашим задумом будову тіла людини можна було б показати наочно тоді, якби людський скелет (який звичайно зберігається в музеях, або навіть зроблений з дерева) обкласти зробленими із замші і набитими шерстю мускулами, сухожилками, нервами, венами, артеріями, нутрощами, легенями, серцем, діафрагмою, печінкою, шлунком, з усіма внутрішніми органами — все в належному місці і належних розмірів, з написом над кожною частиною її назви, призначення, функції. Якби учня, що займається фізикою (природознавством) поставити перед цією моделлю і все по частинах роз'яснити йому і показати, то він усе сприйме, ніби граючись, і таким чином зрозуміє будову свого тіла. *Такого роду наочні приладдя (саме зображення речей, яких не можна подати в натурі) треба було б приготувати з усіх галузей знання, щоб у школах вони були під рукою.* Правда, для готування їх потрібні були б певні кошти і праця. Але це окупилося б з лихвою.

Чи можна все зробити доступним відчуттю.

11. Коли хтонебудь сумнівається в тому, що таким чином може бути сприйняте відчуттями все — навіть духовні предмети і предмети, яких немає перед очима (те, що є і відбувається на небі або в глибині в яких-небудь заморських країнах), то нехай згадає, що все створено звище для гармонії так, щоб усе вище могло бути представлене нижчим, відсутнє — присутнім, невидиме — видимим. Це досить ясно хоч би з «Макромікрокосму» Роберті Флуті, який дуже влучно зображає наочним способом походження вітрів, дощів і грому. І безсумнівно, що таким чином все це можна уявити собі багато ясніше і легше.

III. Що таке світло уваги.

12. Все це стосується до сприймання предметів відчуттями. Далі треба сказати про світло, при відсутності якого даремно будеш підносити предмети до очей. *Це світло вчення є увага, через яку учень сприймає все відкритим розумом, який ніби жадає знання.* Як у темряві з заплющеними очима ніхто не бачить, хоч би предмет був дуже близько перед очима, так усе лишиться несприйнятим, коли ти будеш говорити і вказувати

щонебудь людині неуважній. Це й буває на наших очах з тими, хто, блукаючи думками десь, не помічають багато того, що відбувається при них. Бажаючи щонебудь показати іншому, необхідно вночі засвітити свічку і часто поправляти її, щоб вона світила ясно; так і учитель, який хоче просвітити знанням речей учня, обгорнутого темрявою неучтва, повинен насамперед збудити в ньому увагу, щоб він з ненаситною жадобою сприймав науку. Як можна досягти цього, ми вказали в основоположеннях XVII розділу і в проблемі I розділу XIX.

IV. Чого вимагав би метод з'ясування речей з допомогою яскравого світла. 13. І цього про світло досить. *Треба тепер знайти спосіб або метод подавати предмети чуттям так, щоб від них складалося міцне враження.* Принципи цього способу прекрасно можна запозичити із зовнішнього зору. Щоб бачити щонебудь правильно,

необхідно: 1) поставити відповідний предмет перед очима, 2) але не далеко, а на належній віддалі, 3) і при тому не збоку, а прямо перед очима, 4) лицева сторона предмета повинна бути не відвернена або перевернена, а обернена прямо до очей, 5) так, щоб спочатку можна було оглянути предмет у цілому, 6) а потім оглянути кожну частину окремо, 7) і при тому по порядку від початку до кінця, 8) і спинитися на кожній частині доти, 9) поки все не буде побачене правильно. Коли всі ці умови виконуються належно, то спостереження відбувається правильно. Якщо ж хоч би одна з них відсутня, то спостереження або зовсім не відбувається, або відбувається незадовільно.

Справа з'ясовується прикладом. 14. Наприклад, бажаючи прочитати присланий від друга лист, ми повинні: 1) піднести його до очей

(адже як можна читати лист, не бачачи його), 2) наблизити до очей на належну віддаль (на надто великій віддалі зір не розрізняє букв), 3) покласти його перед очима прямо (що бачать скося, то бачать заплутано), 4) тримати його в належному положенні (адже, хто міг би читати, поклавши лист або книгу косо або перевернувши догори ногами), 5) у листі насамперед треба подивитися на головніше: хто, кому, звідки, коли пише (якщо не з'ясуєш цього наперед, то не так добре зрозумієш і подробиці тексту), 6) потім читати все інше, нічого не пропускаючи, інакше не про все дізнаєшся і випадково випустиш головне, 7) необхідно читати все по порядку, одну частину за одною (вихоплюючи фразу звідси, фразу звідти, тільки порушивши і заплутаєш смисл), 8) спинитися на окремих частинах, поки не зрозумієш їх (намагаючись перебігти лист швидко, легко можеш випустити з уваги щонебудь істотне), 9) нарешті, коли все зрозуміле, треба розібратися, що в листі більше і що менше важливе.

Застосування до мистецтва навчання наук 15. Ці спостереження дають у розпорядження викладачів наук дев'ять таких, надзвичайно корисних правил:

9 правил.

Правило I.

Всього, що треба знати, треба навчати.

Адже, коли не викласти учневі те, що він повинен знати, то звідки він міг би це взяти? Отже, нехай остерігаються учителі ховати щонебудь від учнів: ні навмисно, як звичайно роблять люди зазидливі й нечесні, ні з недбалства, як це буває у тих, хто робить своє діло абияк. Тут потрібні чесність і працьовитість.

Правило II. 16. *Все, чого навчавш, треба подавати учням як таку річ, що дійсно існує і дає певну користь.*

Учень, саме, повинен бачити, що те, що він вивчає, є не утопія, або щонебудь таке, що належить до платонівських ідей¹, але що це є речі, які дійсно нас оточують і істинне пізнання яких дасть справжню користь і у житті. При такій умові ум буде звертатися до вивчуваного ретельніше і буде все розрізняти більш старанно.

Правило III. 17. *Всього, чого навчавш, треба навчати просто, а не манівцями.*

Це й буде значити — дивитися прямо, а не скося, коли ми не стільки бачимо речі, скільки злегка зачіпаємо поглядом, а тому і сприймаємо їх плутано і темно. Нехай кожна річ наочно подається учневі в її власній суті, просто, без словесних прикриттів, без переносного розуміння, натаків і перебільшень. Такі прийоми гарні при звеличенні або при применшенні, при рекомендації або ганьбуванні уже вивчених речей, а не при первинному ознайомленні з предметом; в цьому останньому випадку до речей треба підходити прямо.

Правило IV. 18. *Всього, чого навчавш, треба навчати так, як воно є і відбувається, тобто через вивчення причинних зв'язків.*

Найкраще пізнання речі має місце в тому випадку, коли вона пізнається так, як вона є: тому що буде не пізнанням, а помилкою, коли річ пізнається інакше, ніж вона є. Всяка річ буває такою, якою вона зроблена; адже, якщо вона виявиться іншою, ніж зроблена, то, очевидно, вона зіпсована. Але всяка річ походить від своїх причин. Отже, розкрити причини походження речі — це значить дати справжнє значення речі згідно з відомим положенням: знати — це значить зрозуміти річ через пізнання причин; причина є путівниця ума. Отже, найкраще, найлегше, найвірніше речі пізнаються в тому порядку, як вони утворені, так тому, хто хоче читати лист, кладуть лист у тому положенні, в якому він написаний: важко читати з рукопису, оберненого або переверненого верхом до низу. Таким же чином річ буде сприйнята легко і вірно, якщо ти описувеш її в тому порядку, в якому вона зроблена, а всякого роду штучним порушенням і переставлянням порядку ти, безсумнівно, сплутаєш учня. Отже, метод науки повинен наслідувати метод речей: перше повинне бути першим, а наступне — наступним.

Правило V. 19. *Все, що підлягає вивченню, нехай спочатку подається в загальному вигляді, а потім частинами.*

Основа цього викладена в VI положенні розділу XVI. Піддавати річ загальному вивченню — це значить з'ясувати суть всієї речі і її видові ознаки. Суть з'ясовується через питання: *що? яке? чому?* На питання *що?* відповідає ім'я, рід, призначення і мета речі; на питання *яке?* відповідає форма речі, або властивість, через які річ стає відповідною до свого призначення; на питання *чому?* — твірна сила, або та сила, через яку річ стає придатною для своєї мети. Наприклад,

¹ Ідеї, за вченням Платона, «існують до світу і над світом» і містять у собі суть усього буття. Реальний же світ, за Платоном, є лише блідю, мізерною копією таких ідей.

якщо я хочу дати учневі справжнє загальне поняття про людину, то я скажу: «Людина є (1) останнє створіння божє, призначене для владарювання над усіма іншими створіннями (2), обдароване здатністю вільно приймати якє завгодно рішення і його виконувати (3) і, таким чином, наділене світлом розуму для мудрого спрямування свого вибору і своїх дій». Це є загальне, але основне визначення людини, якє перелічує всі необхідні ознаки людини. Якби ти побажав прилучити сюди деякі видові ознаки також загальні, то можеш спитати: *від кого? звідки? коли?* та ін. Звідси треба переходити до частин: тіло й душа, і при тому тіло, згідно з ученням анатомії, поділити на члени, а поняття душі треба розкрити, поділяючи за здібностями, з яких вона складається, та ін. все в належному порядку.

Правило VI. 20. *Частини речі повинно розглянути всі, навіть менш значні, не пропускаючи жодної, беручи на увагу порядок, положення і зв'язок, в якому вони перебувають з іншими частинами.*

Адже, немає нічого непотрібного, і іноді в найменшій навіть частинці міститься сила великих частинок. Справді, у годиннику навіть один зубчик, що зламався або зігнувся, або зсунувся з місця, може спинити весь механізм, у живому тілі один віднятий член може відібрати життя, а в зв'язку мови часто найменша часточка (прийменник або сполучник) змінює і перекидає весь смисл. І так скрізь. Отже, повне розуміння речі полягає в розумінні всіх її частин: що таке кожна з них і для чого вона існує.

Правило VII. 21. *Все треба вивчати послідовно, зосереджуючи увагу в кожний даний момент лише на чомунебудь одному.*

Не може зір відразу охопити два або три предмети інакше, як тільки незв'язно і смутно (наприклад, читаючи книгу, не можна дивитися одночасно на дві сторінки, мало того — навіть на два рядки, які хоч би безпосередньо примикали один до одного, на два слова і навіть на дві букви, але послідовно — на одне після одного), так і ум може споглядати не інакше, як кожного разу тільки щонебудь одно. Отже, щоб не завалявати ума, треба йти послідовно, відокремлюючи одно від одного.

Правило VIII. 22. *На кожній речі треба спинятися доти, поки вона не буде вирозумлена.*

Ніщо не відбувається вмить, бо все, що відбувається, відбувається через рух; а рух проходить послідовно. Отже, треба буде спинятися з учнем на кожній частині науки, поки він її не засвоїть і поки не буде певний, що знає її. Досягти цього, як ми вказали в X основоположенні розділу XVIII, можна тільки через затвердження, запитування, повторення до повного засвоєння.

Правило IX. 23. *Відмінності між речами повинно віддавати добре, щоб розуміння всього було чітким.* Глибока істина лежить у загальновідомому вислові: «Хто добре розрізняє, той добре навчає». Численність предметів заваляє учня, а різноманітність плутає його, якщо не буде вжито проти цього заходів: щодо численності — порядку, щоб до одного переходили після другого; щодо різноманітності — уважного спостереження відмінностей, щоб скрізь ставало ясним, чим одна річ відмінна від другої. Це одно дасть чітке, ясне, вірне

знання, бо й різноманітність, і суть речей залежить від відмінностей, як ми про це згадували вище, в VI основоположенні розділу XVIII. Науки, що викладаються в школах, повинні бути погоджені з цим методом.

24. Тому що не кожний викладач може з таким мистецтвом викладати, необхідно самі науки, які викладаються в школах, погодити з законами цього методу так, щоб не легко було відхилитися від мети. Якби це було визнане і всіма суворо додержувалось, то навчання було б таке ж легке і приємне, як прогулянка по будь-якому царському палацу. Туди треба лише потрапити й мати досить часу, щоб самому оглянути все, що там є: картини, ліпні роботи, завіси і всі прикраси, які є там. Так і школа могла б бути театром всесвіту. Діставши до неї доступ, юнак легко міг би своїм зором проникнути у всю розкіш світу і оглянути його, ніби прогулюючись серед божих і людських діл.

РОЗДІЛ XXI

Метод мистецтв¹

Більш, ніж науками, треба займатися мистецтвами. 1. Теорія, говорить Вівес, легка і коротка, і не дає нічого крім насолоди; застосування ж її — справа трудна і тривала, зате дає дивну користь. От через що треба старанно дослідити той спосіб, яким легко можна було б вести юнацтво до практики, що полягає в мистецтвах.

2. Мистецтво наперед вимагає трьох речей: Три попередні вимоги мистецтва. 1) зразка, або *ідеї*, що є деякою зовнішньою формою, дивлячись на яку художник пробує відтворити подібну;

2) *матерії*, що є те саме, в чому повинно виразити нову форму;

3) *інструментів*, з допомогою яких робиться річ.

Стільки ж вимог 3. Але навчання мистецтва (коли вже дані інструменти, матерія і зразок) потребує ще

I. 1. *правильного вживання* (даних),

II. 2. *розумного спрямування*,

III. 3. *частого вправляння*.

Це значить, щоб учня навчали, де і як треба застосувати кожну з цих вимог, а в процесі застосування керували б ним, щоб він у роботі не збивався і поправлявся, коли збивається; нарешті, щоб, навіть, роблячи помилки і збочуючи, він знову брався б за роботу доти, поки не навчиться виконувати роботу без помилок, упевнено і легко.

4. Щодо цього, треба вказати одинадцять правил: На це — одинадцять правил.

I.

5. *Того, що слід виконувати, треба вчитися на ділі.*

Майстри не затримують своїх учнів на теоретичних міркуваннях, а відразу втягують їх у роботу з тим, щоб кувати вони навчилися куванням, різбити — різбарством, малювати — малюванням, тан-

¹ Правильніше було б сказати «метод викладання мистецтв». Мова йде про мистецтва в традиційному розумінні слова (граматика, риторика, діалектика), які зводилися переважно до розвитку мистецтва усної і писаної мови.

цювати — танцями і т. д. Так само і в школах нехай учаться писати, вправляючись у письмі, говорити — вправляючись у мові, співати — вправляючись у співах, висновків — вправляючись у висновуванні і т. д., щоб школи були не чим іншим, як майстернями, в яких кипить робота. Саме таким чином усі на власному успішному досвіді і випробують справедливність відомого вислову: на роботі учимось.

II.

6. Завжди повинна бути наявна певна форма і норма того, що повинно виконати.

Звичайно, учень повинен наслідувати її, уважно вдивляючись у неї і ніби ідучи чужими стопами. Адже, він не може ще самостійно створити нічого, не знаючи що і як треба робити; отже, йому треба показувати. Було б жорстоко примушувати когонебудь робити те, що ти хочеш, хоч він не знає, чого ти хочеш; вимагати, щоб він проводив прямі лінії, прямі кути, правильні кола, не давши наперед у руки лінійки, прямокутника, циркуля і не вказавши, як ними користуватися. Тому треба серйозно подбати про те, щоб у школах для всього, що доводиться робити, були правдиві, точні, прості, які легко зрозуміти, які легко наслідувати, форми й зразки і оригінали всіх речей, або попередні нариси і рисунки речей, або провідні правила і примірні вправи в роботах. І тоді тільки не буде нічого нерозумного вимагати від того, кому показане світло, щоб він бачив, від того, хто вже твердо стоїть на ногах, щоб він ходив, від того, хто вмів поводитися з інструментами, щоб він робив.

III.

7. Вживання інструментів краще показувати на ділі, ніж на словах, тобто краще навчати цього прикладами, ніж правилами.

Давно сказав Квінтіліан: «Довгий і важкий шлях через правила, легкий і успішний через приклади». Але, на жаль, як мало пам'ятають про це правило звичайні школи. Саме приписами і правилами, винятками з правил і обмеженнями винятків так обтяжують навіть тих, хто вперше приступає до вивчення граматики, що вони здебільшого не знають, що робити і скоріше починають тупіти, ніж розуміти. Однак, ми не бачимо, щоб так робили майстри, щоб вони своїм учням, які починають науку, спочатку диктували стільки правил. Провівши новаків у майстерню, майстри пропонують їм стежити за своєю роботою, і, як тільки новачи побажають наслідувати (адже людина є істота наслідувальна), вони дають їм у руки інструменти і навчають, як треба їх тримати і діяти ними; потім, якщо новачи роблять помилки, майстри вказують і виправляють їх завжди більше прикладом, ніж словами. І практика показує, що наслідування іде успішно. Бо правдивий прекрасний вислів німців: «Хороший зразок знаходить хорошого наслідувача». Підходить сюди також і вислів Теренція: «Іди вперед, я слідую за тобою». Так ми бачимо, що діти вчаться ходити, бігати, говорити, гратися в різні гри з допомогою самого лише наслідування без будьяких трудних правил. Дійсно, правила є, кажучи правду, терни для ума, вони потребують уваги і гострого розуму, а приклади допомагають навіть винятковим тупицям. Ніхто й ніколи не набував вміння володіти мовою або будьяким мистецтвом з допомогою самих лише правил; звичайно це набувається через практику, навіть без усяких правил.

IV.

8. *Вправу слід починати з елементів, а не з виконання цілих робіт.* Адже, тесляр не вчить свого учня відразу будувати башти і замки, а вчить спочатку тримати сокиру, обрубувати дерева, обтісувати колоди, просвердлювати балки, вганяти цвяхи, з'єднувати частини і т. д. І живописець не доручає новакові відразу зображати людські лиця, але спочатку навчає його складати фарби, пристосовувати пензлики, проводити лінії, а потім пробувати робити більш грубі образи і т. д. І той, хто навчає дитину вміння читати, не дає їй відразу цілого тексту книги, а дає елементи букв, спочатку окремі, потім сполучені склади і слова, потім речення та ін. Отже, і новакам у граматиці спочатку треба пропонувати змінювати окремі слова, потім конструювати слова по два, потім — одночленні, дво-членні, тричленні речення; далі справа повинна дійти до побудови періодів і, нарешті, до побудови мови в цілому. Так і в діалектиці: спочатку нехай учні звикають розрізняти речі і поняття про речі за родовими й видовими ознаками, потім встановлювати між ними відношення (які мають усі предмети хоч у чомунебудь), потім визначати й давати поняття про них, далі комбінувати їх різним способом, на підставі їх судити про речі: що і чому приписується, про що, чому сказано і як яку ознаку — необхідну або випадкову. Тільки після набуття учнем у цих справах достатньої навички слід переходити до складання висновків, з допомогою яких з даних і припущених положень випливає все інше, і, нарешті, переходять до міркувань або до цілих трактувань тем. Подібним чином легко можна буде посуватися вперед у риторичі: спочатку нехай деякий час учень вправляється в підшукування синонімів, потім нехай учиться прикладати епітети до іменників, дієслів, прислівників і відразу ж з'ясовувати їх проти-положеннями, після цього описувати різним способом перифразами, потім заміняти вирази з власним смислом тропами, розкладати речення, зв'язані за милозвучністю, прості речення всіма способами перетворювати у фігуральні, нарешті, — коли учень буде спроможним достатньо швидко виконувати все це окремо, треба приступити до оброблення цілих промов. Коли таким чином ми підемо поступово в якому завгодно мистецтві, то неможливо не зробити швидких і серйозних успіхів. Основу цього розкрито в IV основоположенні розділу XVII.

V.

9. *Перші вправи початківців повинні обертатися навколо відомого їм матеріалу.*

Це правило дане нам IX основоположенням розділу XVII і зауваженням VI до основоположення IV. Смисл його полягає в тому, що учня не слід обтяжати предметами, трудними для його віку, сприйнятливості, сучасного стану, щоб він не був примушений боротися з тінями. Наприклад, польському хлопчикові, який вчиться читати або писати, не можна пропонувати писати букви латинські, грецькі або арабські, але слід давати азбуку тільки своєї мови, щоб він розумів те, що робить. Щоб хлопчик зрозумів вживання правил діалектики, йому треба давати вправи на прикладах, узятих не з Вергілія або Ціцерона, або з богословія, не з політичних і медичних письменників, а на прикладах предметів, доступних для нього: книги, одяг, дерева, будинки, школи та ін. При цьому приклади, які взяті для з'ясування

першого правила, слід застосовувати, як уже відомі, і для з'ясування всіх інших. Для вправ з діалектики нехай буде взяте, наприклад, дерево, і нехай будуть вказані його рід, видові ознаки, причини походження, дії, якості основні і додаткові та ін., визначення, ділення та ін., потім, скількома способами щонебудь можна сказати про дерево, далі — яким шляхом певних висновків на підставі того, що досі сказано про дерево, можна вивести і довести інше і т. д. Таким чином, коли з'ясоване вживання правил на одному, другому і третьому відомому прикладі, ученю вже дуже легко буде робити подібним же чином у всіх інших випадках.

VI.

10. *Наслідкування повинне відбуватися за суворо приписаною формою; пізніше воно може бути більш вільним.*

Адже, чим більше при виготовленні нового предмета додержуються властивості йому форми, тим більше і тим точніше виявляється форма. Так, монети, які виливаються за одним і тим же зразком, всі стають надзвичайно схожими як на свій зразок, так і одна на одну. Так стоїть справа з книгами, надрукованими з мідних букв, а також з предметами, які виливаються з воску, гіпсу, металу та ін. Отже, скільки це можливо, при наслідуванні (принаймні першому), і в інших роботах треба суворо додержуватися оригіналу, поки рука, ум, мова, ставши більш твердими, не звикнуть вільніше і самостійніше оформляти схоже. Наприклад, при навчанні письма нехай беруть тонкий, що просвічує, папір і під нього підкладають саме той пропис, який бажать наслідувати: учні, таким чином, водячи пером по буквах, які просвічуються, можуть легко наслідувати пропис. Або треба надрукувати прописи на чистому папері якоюнебудь фарбою, блідою жовтуватою або коричнюватою, щоб учні, умокнувши пера в чорнило і водячи ними за обрисами букв, привчалися наслідувати ті ж букви в тій же формі. Так само і при вправах у стилі — відповідно до якої завгодно взятої з автора конструкції, речення, періоду, можна було б утворювати інші, дуже на них схожі. Наприклад, подібно до того, як говориться «dives opum» (багатий на засоби), нехай буде запропоновано учневі наслідувати і складати такі вирази, як «dives nummorum» (багатий на монети), «dives pecuniae» (багатий на гроші), «dives pecoris» (багатий на худобу), «dives vinearum» (багатий на виноградники) та ін.

Коли Ціцерон говорить: «Eudemus in astrologia, iudicio doctissimorum hominum, facile primus» (на думку найученіших людей Евдем, безперечно, перший в астрології), безпосередньо наслідуючи це, можна буде сказати: «Cicero in eloquentia, iudicio doctissimorum oratorum facile primus» (на думку найученіших ораторів, Ціцерон у красномовстві, безперечно, перший), «Paulus in apostolatu, iudicio totius ecclesiae facile primus» (на думку всієї церкви Павел, безперечно, перший серед апостолів) та ін. Так і в логіці: протиставляючи одні одним всякі прямі речення, нехай ученю навчатися наслідувати певну відому дилему: «Можливо одно з двох: або день, або ніч, але тепер ніч, отже, не день» Наприклад: «він або неук, або вчений, але він неук, отже, він не вчений». «Кайн був або благочестивий, або нечестивий; але він не був благочестивий, отже...» та ін.

VII.

11. *Форми для виконання повинні бути найдосконалішими, щоб той, хто, наслідуючи їх, виразив їх досить вірно, міг вважатися досконалим у своєму мистецтві.* Бо, як ніхто не може провести прямі лінії, користуючись кривою лінійкою, так ніхто не може дати доброї копії з помилкового оригіналу. Тому треба буде прикласти зусилля до того, щоб для всього того, що потрібно робити в школі, більше того — у всьому житті, існували вірні, зручні, прості, легко доступні наслідуванню зразки: чи будуть то моделі речей, картини, рисунки або найкоротші, найясніші, зрозумілі самі собою, без винятку вірні настанови і правила.

VIII.

12. *Перша спроба наслідування повинна бути найточнішою, щоб у жодній, навіть найменшій, рисі в ній не було відхилення від оригіналу.*

Звичайно, скільки це можливо. Проте, це необхідно. Все початкове є первісне, є ніби основа для наступного: на міцних основах можна будувати міцну будівлю всього іншого; на хитких основах все буде хитатися. Як лікарі спостерігають, що хвороби травлення у другому й третьому періоді травлення не виліковуються, так само в якій завгодно роботі перші помилки шкодять усьому наступному. Тому учитель музики Тімофей вимагав подвійної плати з тих учнів, які починали вчитися цього мистецтва в когонебудь іншого, заявляючи, що праця подвоюється, бо спочатку треба виправляти помилки попереднього навчання і потім уже навчати правильно. Тому треба дбати про те, щоб учні, наслідуючи зразки вивчуваного ними мистецтва, намагалися відтворювати їх цілком точно. При переманні першої труднощі всі інші перемагаються самі собою, так само як місто, брама якого взята, уже в руках переможця. Тому треба побоюватися поспішності: *ніколи не треба переходити до наступного, не засвоївши твердо попереднього. Досить швидко іде вперед той, хто ніколи не збочує з дороги. І той час, який витрачається на правильне встановлення основ, є не затримка, а краща запорука скорочення, прискорення і полегшення роботи надалі.*

IX.

13. *Зроблені учнями відхилення від зразків повинні тут же виправлятися присутнім викладачем, який повинен обґрунтовувати свої зауваження відповідними, як ми їх називали, правилами і винятками з правил.*

Досі ми вказували, що мистецтва треба вивчати скоріше з допомогою прикладів, ніж правил. Тепер ми можемо додати, що треба приєднувати сюди настанови і правила, які б керували роботою і запобігали помилкам, ясно вказуючи на те, що ховається в зразку: з чого роботу треба починати, куди спрямовувати, яким шляхом іти вперед і чому кожна дія повинна відбуватися саме так. Це і є саме те, що дасть нарешті тверде знання мистецтва, впевненість і точність у наслідуванні.

Але ці правила, скільки можливо, повинні бути короткими і найяснішими, щоб через них не потерпіла сама справа; один раз засвоєні, вони будуть весь час давати користь, навіть, коли ми до них і не повертаємося. Так, дитині, яка вчиться ходити, велику послугу роблять відповідні прилади для ходіння, які пізніше їй непотрібні.

Х.

Синтетичні справи
потрібно передпо-
сылати аналітич-
ним.

14. Досконале викладання мистецтва зумовлюється сполученням синтезу і аналізу.

В V основоположенні розділу XVIII ми показали прикладами, взятими з природи і механічних мистецтв, що синтез має переважне значення, а що в більшості випадків синтетичні справи треба передпосилати аналітичним; це показують, крім того, такі зауваження:

1. Скрізь треба починати з найлегшого: а легше ми розуміємо своє, а не чуже. 2. Авторі з наміром ховають своє мистецтво, і через те учні з першого погляду ледве можуть, а то й зовсім не можуть проникнути в його таємниці. Але після справи на своїх, трохи уже більш грубих, винаходах, вони зможуть зробити це. 3. До чого переважно прагнеш, те й треба переважно виконувати. А прагнемо ми до того, щоб, займаючись мистецтвом, досягти нових винаходів, а не до того, щоб звикати користуватися тільки готовими (див. що сказано там же, у IV основоположенні розділу XVIII).

15. Проте, до синтезу треба додавати аналіз чужих винаходів і робіт. Адже, той, кінець - кінцем, добре знає якунебудь дорогу, хто ходив нею туди й назад і хто помітив усі на ній розпутья, перехрестя і бокові стежки. Крім того, речі так різноманітні і до деякої міри безконечні, що різноманітність ця не вміщається ні в які правила і не може бути передбачена однією людиною. Більшому числу голів дається більше. Але плоди чужої роботи стають нашими тільки в результаті старанного дослідження і вивчення і, коли потім, через змагання і наслідування, ми набуваємо звичку відтворювати подібне.

Суть сказаного. 16. Отже, ми бажаємо, щоб у всякому мистецтві були встановлені повні і досконалі зразки для всього, що повинне бути в ньому виконане, звичайно виконується і може бути виконане. До них повинні бути прилучені вказівки і правила, які виявляють метод виконання готової роботи, і вказівки про те, як щонебудь повинно робити, дають керівництво для наслідування зразків, застерігають від помилок і виправляють зроблені помилки. Потім треба давати учневі щоразу нові й нові приклади; нехай він по одному пристосовує їх до зразків, через наслідування робить подібні. І вже нарешті після всього треба познайомити його з чужими роботами (але тільки прославлених художників), зіставляючи їх з указаними раніше зразками і правилами для того, щоб, з одного боку, вживання їх (правил і зразків) стало яснішим, а з другого, щоб учні навчилися ховати саму техніку своєї роботи. При повторенні такого роду виправлень, нарешті, навчиться судити про свої і чужі винаходи і їх красу.

ХІ.

17. Ці справи треба продовжувати доти, поки вони не доведуть учнів до повного оволодіння мистецтвом.

Адже, досвід є єдиним засобом зробити людину художником.

РОЗДІЛ XXII

Метод мов¹

Нащо потрібно
вивчати мови
і які саме.

1. Мови вивчаються не як частина освіти або вченості, а як знаряддя для того, щоб почерпнути знання і передавати їх іншим. Тому треба вивчати не всі мови.

Всі мови вивчити неможливо. Вивчати багато мов даремно, бо це забирає час, потрібний для вивчення речей. А тому треба вивчати тільки необхідні мови. *Необхідними мовами є: для приватного життя — мова рідна; для зносин з сусідніми народами — їх мови; для поляків в одних місцях необхідною є мова німецька, в інших — угорська, румунська, турецька. А для читання книг наукового змісту, як це буває у вчених людей взагалі, необхідною мовою є латинська, для філософів і лікарів, крім того, — грецька і арабська мови, для богословів — грецька і єврейська.*

Чи всяку мову
треба вивчати
досконало.

2. Не треба вивчати всі мови в повному обсязі і до досконалості, але скільки цього вимагає потреба. Адже, немає потреби володіти грецькою і єврейською мовами так досконало, як рідною мовою, бо

немає людей, з якими доводилося б цими мовами говорити; досить вивчити ці мови тільки для читання і розуміння книг.

Не слід вивчати
мови без речей.

3. Вивчення мов повинне йти паралельно з вивченням речей, особливо в молодості, щоб ми засвоювали мову остільки, оскільки ми вивчаємо речі; щоб ми вчилися висловлювати думку остільки, оскільки ми розуміємо предмети. Адже, ми освічуємо людей, а не папуг, як це сказано в основоположенні VI, розділу XIX.

Висновки:
1. З одних
і тих же книг
треба вивчати
і речі, і мову.

4. Звідси виходить, поперше, що не слід вивчати назви речей окремо від самих речей, тому що й самі речі окремо не існують і не сприймаються; але, оскільки вони з'єднані, вони існують тут або в іншому місці, виконують ту чи іншу дію. Це міркування

дало нам привід, як гадаємо, — не без успіху, скласти «Двері мов», де слова, побудовані в речення, виражають разом з тим і будову речей.

2. Знання мов
у всьому обсязі
ні для кого не
є необхідним.

5. Потім звідси виходить, що знання будьякої мови у всьому її обсязі ні для кого не є необхідним, і намагатися досягти цього — просто смішно і безглуздо. Адже, навіть Ц і ц е р о н не знав усієї латинської мови (найбільшим майстром якої він взагалі вважався), бо він признається, що не знав, наприклад, ремісничих термінів. Ніколи, очевидно, він не звертався до шевців і кушнірів, щоб оглядати їх роботи і вивчати назви всього, чим вони займаються. Да й яка рація була б вивчати їх?

¹ Правильніше було б сказати «метод викладання мов».

Продовжувачі «Дверей мов», Доцемій, Кіннер та ін. робили не-розсудливо, і тому сам автор, почавши «Додаткову прибудову до латинської мови», не закінчив її.

«Додаткову прибудову до латинської мови», яку я почав був складати з слів застарілих і мало вживаних.

3. Діти повинні займатися тим, що доступне дітям; Ціцерона й інших авторів не слід давати їм раніше, ніж вони зможуть.

цтво, виражати зміст відповідними словами. З більшою користю час можна буде витратити не на такі високі твори, щоб як мова, так і думка розвивалися цілком послідовно. Природа не робить стрибків, не робить їх також і мистецтво, оскільки воно наслідує природу. Дитину слід учить ходити, перше ніж вправлятися в танцях; раніше вчити їздити верхи на довгій палиці, чим їздити на прикрашених конях; спершу — лепетати, а потім говорити і говорити, перше ніж виголошувати промови. І Ціцерон каже, що він не може навчати виголошувати промови того, хто не вміє говорити (Ціцерон, «Про оратора», III).

Всім правилам для вивчення різних мов.

I.

8. Щодо поліглотії, або знання різних мов, то вона може бути швидко й легко досягнута з допомогою методу, який ми подамо у восьми правилах.
9. Кожну мову треба вивчати окремо. Спочатку, звичайно, рідну мову, потім ту, якою треба користуватися в місцевості рідної мови, тобто мову сусіднього народу (адже, попереду, на мою думку, повинні йти саме мови народні, а не наукові), а потім латинська мова, а після неї грецька, єврейська та ін. — завжди одна за одною, а не разом, інакше одна мова буде заважати іншій. Нарешті, уже закріпивши знання цих мов практикою, буде корисно потім порівнювати їх з допомогою паралельних словників, граматик та ін.

II.

10. На кожну мову слід відвести певний час занять, щоб не робити з побічного заняття головне і не витратити на слова той час, який відведено для вивчення речей. Тому що рідна мова зв'язана з речами, які поступово охоплюються свідомістю, з необхідності вона вимагає кількох років, тобто 8 або 10 років, тобто всього дитинства разом з частиною отрочства. Потім

¹ Від латинського слова «vocare» — злати, називати; новолатинське «вокабулярій» означає «словник».

можна перейти до іншої вживаної мови, якою можна оволодіти за рік. Вивчення латинської мови може бути закінчене протягом двох років, вивчення грецької мови — протягом одного року, а вивчення єврейської мови — за один семестр.

III.

11. *Кожну мову краще вивчати не з правил, а на практиці, тобто якнайчастіше слухаючи, читаючи, перечитуючи, переписуючи, намагаючись наслідувати на письмі і усно (див. сказане про це в I і XI основоположеннях попереднього розділу.*

IV.

12. *Проте, правила повинні підтримувати і закріплювати практику, як про це сказано в попередньому розділі в II основоположенні та в інших. Це треба мати на увазі, головним чином, щодо наукових мов, які з необхідності ми вивчаємо з книг; але так само стоїть справа і з живими мовами. Мови італійська, французька, німецька, чеська і угорська можуть бути підведені під правила, як це вже й зроблено.*

V.

13. *Правила мов повинні бути граматичними, а не філософськими. Це значить, що вони не повинні тонко досліджувати відношення і походження слів, фраз, сполучень — чому це необхідно повинне бути так, а не інакше, а просто лише з'ясовувати, що відбувається і як відбувається. Більш тонкий розгляд причин і зв'язків, схожостей і відмінностей, аналогій і аномалій, які властиві речам і словам, належать до філософії, — філологів він тільки заважає.*

VI.

14. *Нормою для складання правил нової мови повинна бути мова, раніше вивчена, щоб була показана тільки відмінність між ними.*

Адже, повторяти спільне обом мовам не тільки не корисно, а й шкідливо, бо вигляд більшого обсягу і більшої різниці, чим це є в дійсності, лякає учня. Наприклад, у грецькій граматиці немає ніякої потреби повторяти визначення іменників, дієслів або відмінків, часів та ін. або синтаксичні правила, які не дають нічого нового, та ін., бо все це треба припускати вже відомим. Треба давати тільки те, в чому грецька мова відступає від правил латинської мови, як уже відомої. І тоді грецьку граматику можна буде викласти на кількох аркушах, що буде сприяти більш чіткому, легкому і твердому її засвоєнню.

VII.

15. *Перші вправи в новій мові повинні обертатися навколо раніше відомих предметів.*

Тоді, очевидно, не буде потреби відразу звертати увагу на слова і речі і таким чином відвертати і ослаблювати її, а доведеться зосереджуватися тільки на словах для того, щоб легше й швидше ними оволодіти. Таким матеріалом буде щонебудь уже раніше досить відоме (або, коли вгодно, наші «Переддвер'я» і «Двері»; останній твір через свою короткість зручніший для засвоєння пам'яттю, а перший корисний у всіх інших відношеннях, бо через повторення, які часто трапляються, при читанні і перечитуванні одних і тих самих слів вони краще проникають у свідомість і пам'ять).

VIII.

16. *Отже, всі мови можна вивчати одним і тим самим методом.*

А саме, методом практичних вправ з приєднанням найлегших

правил, які б указували тільки відмінність від раніше вивченої мови, при чому і самі вправи треба давати учням на знайомому матеріалі та ін.

ПРО ДОСКОНАЛЕ ВИВЧЕННЯ МОВ

Немає потреби, щоб мови, крім двох, вивчалися, так би мовити, досконало; вивчення мов проходить чотири ступені.

17. На початку розділу ми вказували, що не всі мови, які ми вивчаємо, треба вивчати однаково старанно. Тільки рідній і латинській мовам треба приділяти таку увагу, щоб опанувати їх цілком. Таке вивчення мови слід поділити на чотири віки:

Перший вік — дитячий, лепечучий,
коли вчаться говорити як попало
Другий » — отроцький,
підростаючий, коли вчаться говорити правильно
Третій » — юнацький,
квітучий, » » » красиво
Четвертий » — змужнілий,
сильний, » » » виразно.

Чому так. 18. Адже, правильний рух уперед вимагає поступовості, інакше все буде сплутане, незв'язне, розірване, як це більшості з нас відоме на власному досвіді. Але по цих чотирьох ступенях можна буде легко вести тих, що вивчають мови, коли будуть спеціально складені посібники, а саме: з одного боку, підручники, які треба дати в руки учням, з другого — посібники для викладачів; ті і другі повинні бути складені коротко і методично.

Чотири роди підручників з мов. 19. I. *Переддвер'я*, } мови (наприклад
II. *Двері*, } латинської) з
III. *Палац*, } посібниками,
IV. *Скарбниця* } які сюди стосуються.

1. *Переддвер'я*. 20. «*Переддвер'я*» повинне містити в собі словарний матеріал для дитячої розмови з кількох сот слів, зв'язаних в коротких висловах з прилученням таблиці відмін і дієвідмін.

II. *Двері*. 21. «*Двері*» повинні містити в собі всі вживані слова мови — коло восьми тисяч, зібрані в коротких висловах, якими зображаються самі речі в їх природному вигляді. До цього потрібно додати короткі і ясні граматичні правила, які надзвичайно точно вказують, як треба писати слова цієї мови, вимовляти їх, утворювати і сполучати.

III. *Палац*. 22. «*Палац*» повинен містити в собі різні міркування про всякі можливі речі, наповнені різноманітними красивими фразами і красивими висловами, з зазначеннями на берегах, з яких авторів взяті окремі вирази. Наприкінці повинні бути подані правила про те, як можна на тисячі способів змінювати і прикрашати фрази й вислови.

IV. *Скарбниця авторів*. 23. Під «*Скарбницею*» ми розуміємо самі твори класичних авторів про всякі можливі предмети, найбільш глибокі і яскраві, з поданими перед ними правилами щодо того, як помічати і збирати вислови мови, які

відзначаються особливою силою і точною передачею «ідіотизмів»¹ (це особливо має вагу). Деяких з цих авторів треба відібрати для читання в школах, для інших слід скласти покажчик з тим, щоб, якби кому-небудь пізніше випала нагода або в когонебудь виникло бажання з приводу того чи іншого питання прочитати авторів повністю, він міг би знати, які це автори.

Посібники.

24. Посібниками називаються ті книги, які допомагають більш швидкому і більш плідному використанню підручників.

I.

Саме: I. До «Переддвер'я» додається невеликий словник, що містить у собі перелік слів рідної мови з перекладом на латинську, латинської — з перекладом на рідну мову.

II.

II. До «Дверей» додається етимологічний словник латинської мови, що являє собою розширення основних слів з допомогою похідних від них і складних слів і дає основи для їх значення.

III.

III. До «Палацу» додається фразеологічний лексикон, де зібрані різні фрази, прикрашаючі синоніми і перифрази, які зустрічаються в різних місцях самого «Палацу», при чому рідна мова пояснюється рідною, латинська мова — латинською (і якщо треба, грецька мова — грецькою) з зазначенням місць, де ці вислови зустрічаються.

IV.

IV. Нарешті, для «Скарбниці» буде посібником «Загальний довідник», що роз'яснює скарби обох мов (рідної — латинської і потім латинсько - грецької) так, щоб не залишалося нічого, чого б не можна було знайти тут, і щоб усе цілком відповідало одно одному: паралельний вираз власного смислу слів — власним, переносного — переносним, жартівливого — жартівливим, приказок — приказкам та ін. Бо наймовірно, щоб у якогонебудь народу була б така бідна мова, яка вже не мала б достатнього запасу слів, фраз, думок і приказок, щоб розмістити їх у порядку відповідно до латинської мови; кожна мова напевно могла б мати такий запас, треба тільки виявити вміння наслідувати, вміння оформляти із схожих висловів такі вислови, які відповідають латинським зворотам.

Загального довідника, крім довідника поляка Кнапія, у нас ще немає.

25. Однак, такого універсального довідника досі ми все ще ждемо. Правда, польський ієзуїт *Григорій Кнапій* зробив своєму народові велику послугу своїм твором під заголовком «Польсько - латино - грецька Скарбниця». Проте, ця праця має три такі хиби. Поперше, там зібрані ще не всі слова і фрази рідної мови. Подруге, вони розміщені не в тому порядку, який ми тількищо вказали, щоб різного роду слова, скільки це можливо, відповідали одно одному: власні імена — власним, переносні — таким же переносним, слова застарілі — застарілим; через те в рівній мірі виявилися б особливості, блиск і багатство тієї і другої мови. Адже *К н а п і й* з кожним польським словом і фразою сполучив кілька латинських, тоді як ми ба-

¹ Ідіотизмами в мовознавстві звичайно називають своєрідні особливості і вирази в окремих мовах, які не піддаються точному перекладові на інші мови.

жаємо, щоб кожному окремому слову і фразі однієї мови точно відповідали вислови другої, щоб усі красиві латинські вирази передавалися і нашою мовою. Саме через те загальний довідник у повній мірі міг би бути корисним також для перекладу яких завгодно книг як з латинської на рідну мову, так і навпаки. Потретьє, ми не бачимо в «Скарбниці» Кнапія стрункості в самому розміщенні фраз щодо послідовності; не слід було б розмішувати їх у такому випадковому порядку. На першому місці повинні були б іти вислови прості і історичні, потім вищі — ораторські, ще далі — більш високі, трудні й незвичні поетичні і, нарешті, — застарілі.

26. Але вичерпне судження про структуру цього загального довідника, а так само і судження про спеціальний спосіб і прийом користування «Переддвер'ям», «Дверима», «Палацом» і «Скарбницею» для безпомилкового досягнення поставленої нами мети — досконалого засвоєння мови, — ми відкладемо на інший час і спеціально займемося цим, коли будемо розглядати організацію окремих класів.

РОЗДІЛ XXIII

Метод морального виховання

Все попереднє не
таке істотне по-
рівняно з голов-
ним — моральністю
і благочестям.

1. Досі говорилося досить про те, як швидше навчати наук, мистецтв, мов. Про всі ці предмети з повним правом тут можна нагадати відомий вислів Сенеки (Лист 88): *«Ми повинні всього цього не тільки вчитися, а навчитися»*. Звичайно, це так, оскільки це є не що інше, як тільки підготовка до більш важливого, і, як він говорить, це наші перші спроби, а не справжні діла. *В чому ж буде полягати справжня робота? У визченні мудрості, яка робить нас високими, мужніми і великодушними.* Це саме те, на що ми вище показали під ім'ям моральності і благочестя; тільки через це ми стаємо почасти вищими від тварин, більш близькими до самого бога.

Це треба обер-
нути в мистецтво.

2. Отже, слід якнайбільше дбати про те, щоб мистецтво внадрувати по-справжньому і щоб істинне благочестя було поставлене належним чином у школах, щоб школи знову стали, як їх називають, «майстернями людей».

Шістнадцять пра-
вил мистецтва
розвивати
моральність.

3. Мистецтво розвивати моральність має шістнадцять основних правил. Першим з них є таке: *Доброчесності повинні бути внадрувані юнацтву всі без винятку.*

I. З того, що правильне і чесне, нічого саме не можна виключити, не роблячи прогалин і не порушуючи гармонії.

II. 4. I насамперед основні, або, як їх називають, «кардинальні» доброчесності: мудрість, помірність, мужність і справедливість.

Адже не можна без фундаменту споруджувати будівлю, в якій усі її погано скріплені частини хиталися б на своїх стояках.

III.

5. Мудрість юнаки повинні черпати з доброго на-
путіння, визначаючи істинні відмінності речей і їх якість

Бо істинне судження про речі є істинна основа всякої доброчесності. Прекрасно про це говорить Вівеєс: «Істинна мудрість полягає в тому, щоб судити про речі справедливо, щоб вважати кожну річ тільки такою, яка вона є, не прагнути до пустого, наче воно було дорогоцінним, або не відкидати дорогоцінне, вважаючи його за пусте, не ганьбити того, що заслуговує похвали і не вихвалити того, що заслуговує ганьби. Звідси саме породжуються в людських умах всяка облуда і помилки, і нічого немає в людському житті більш згубного, ніж ці неправдиві судження, коли речам дається не належна оцінка. Тому нехай привчається (продовжує він) кожний уже з дитинства мати про речі істинні думки, які з віком повинні зміцнюватися, і нехай прагне до того, що правильне і уникає того, що не-
правильне, щоб ця звичка чинити правильно стала б у нього другою природою...» та ін.

IV.

6. Помірності нехай навчаються протягом усього
часу навчання, звикаючи додержувати помірності в їжі і питві, у сні і в неспанні, в роботі і в іграх, в розмові і мовчанні.

Тут завжди треба нагадувати юнакам золоте правило: нічого понад міру; тобто ніколи і ні в чому не доходить до пересичення і огиди.

V.

7. Мужності нехай вони вчать, перемагаючи самих себе, стримуючи свій потяг до зайвої біганини або

гри поза або за межами призначеного часу, у взамуванні нетерплячості, нарікання, гніву.

Основою цього повинна бути звичка чинити у всьому обдумано і нічого не робити під впливом захоплення або пориву. Адже, людина є істота розумна, отже, нехай вона звикає керуватися розумом, обмірковуючи свої вчинки, що, чому, яким чином кожне діло повинне проходити правильно, щоб людина поістині була хазяїном своїх вчинків. І тому що діти (принаймні не всі) не завжди здатні до такого обміркованого і раціонального способу дій, для того, щоб навчити їх мужності і самовладання прекрасним засобом буде привчання їх виконувати краще чужу волю, ніж свою власну, слухаючись, звичайна річ, старших надзвичайно швидко у всьому. Хто правильно тренує коней, говорить Л а к т а н ц і й, той насамперед учить їх слухатися вузди, а хто хоче виховувати дітей, той насамперед нехай привчає їх слухатися наказів. О, яка тут відкривається велика надія на виправлення людських помилок, якими переповнений світ, коли вже з найпершого дня вступу в життя люди будуть учитися поступатися одно одному, чинити у всьому з належним розумінням.

VI.

8. Справедливості вчать, нікого не ображаючи, віддаючи кожному своє, уникаючи ласі і обману, виявляючи справність і люб'язність. У цьому, а також і в тому, що сказано вище, треба виховувати дітей тими способами і засобами, які приписують далі правила.

VII.

9. Особливо необхідні юнацтву види мужності: благородна прямотиність і виносливість у праці.

Тому що життя доведеться проводити в стосунках з людьми і в діяльності, треба навчити дітей не боятися людського лиця і пере-

носити всяку чесну працю, щоб вони не стали відлюдними або мізантропами, дармоїдами, некорисним тягарем землі. Доброчесність розвивається через діла, а не через балаканину.

VIII.

10. *Благородна прямодушність досягається частими зносинами з благородними людьми і виконанням на їх очах усяких можливих доручень.*

Арістотель так виховав Александра, що на дванадцятому році свого життя той умів розумно поводитися з усякого роду людьми — з царями і послами царів і народів, з ученими і неученими, з городянами, селянами і ремісниками, і у всякій зачепленій справі міг дати розумне запитання або розумно відповідати. Для того, щоб у нашому універсальному вихованні всі навчилися вдало наслідувати це, треба скласти правила поведінки і суворо стежити за тим, щоб учні скромно поведилися і щодня бесідували про різні предмети з учителями, товаришами, батьками, слугами і іншими людьми. Нарешті, учителі повинні приділяти увагу тому, щоб направляти на належну путь усякого, в кому буде помічена розбещеність, необдуманість, грубість або нахабність.

IX.

11. *Звичку до праці юнаки набудуть тоді, коли постійно будуть зайняті якимнебудь серйозним або цікавим ділом.*

Для цієї мети цілком однаково, що й заради чого робиться, аби тільки людина була зайнята ділом. Навіть у розвагах можна навчитися того, що пізніше при нагоді може дати серйозну користь, коли того вимагатимуть час і обставини. Але тому що все треба засвоювати через практику (як це ми бачили в своєму місці), то й праці теж треба вчити через працю, так щоб постійні (але помірні) розумові і фізичні заняття перейшли в любов до праці, яка зробить ледарство нестерпним. І тоді справдиться те, що говорить Сенека: «Благородні уми живляться працею».

X.

12. *Особливо необхідно прищепити дітям споріднену справедливості доброчесність — готовість услужити іншим і охоту до цього.*

Бо з зіпсованою природою тісно зв'язаний огидливий порок самолюбства, при якому кожний бажає, щоб думали тільки про нього одного, лишаючись байдужим до того, що відбувається з іншими. Це є джерелом різного безладдя в людських справах, оскільки кожний клопочеться тільки про свої справи, відсуваючи набік дбання про загальне благо. Тому треба старанно прищеплювати юнацтву призначення нашого життя, а саме, що ми народжуємося не тільки для себе самих, а й для бога і для ближнього, тобто для всього людського роду; виходячи з цього переконання, кожний уже з дитинства нехай звекає наслідувати бога, ангелів, сонце і інші більш благородні створіння, тобто робити і намагатися робити користь своїми послугами якнайбільшому числу людей. Отже, тоді лише настав би щасливий стан у справах приватних і громадських, якби всі пройнялися бажанням діяти в інтересах загального благополуччя, знали б і вміли, як скрізь одно одному допомагати. Люди будуть уміті і хотіти робити це, треба тільки їх цього навчити.

ХІ.

13. *Розвиток доброчесностей треба починати з найюніших років, перше ніж порок оволодіє душею.*

Адже, коли ти не засієш поля добрим насінням, воно буде родити трави, але які? Кукіль і всякий бур'ян. Якщо в тебе є намір обробляти землю як слід, то найлегше ти вправишся з цим ділом і з більшою надією будеш ждати жнив, коли зореш, засієш і заборонуєш землю навесні якнайраніше. Багато значить зеичка, набута з юних років, бо «довго буде зберігати посудина той запах, яким просякла з першого разу».

ХІІ.

14. *Доброчесностей навчаються, постійно здійснюючи чесне.*

У розділах ХХ і ХХІ ми бачили, що пізнання ми навчаємося пізнаванням, діяння — діями. Діти легко навчаються бігати — бігаючи, говорити — розмовляючи; писати — вправляючись у письмі та ін. Таким же способом вони навчаються слухняності — слухняністю, стримання — стриманням, правдивості — говорячи правду, наполегливості — діючи наполегливо та ін., — аби тільки не було недостатці в тих, хто словом і ділом показував би приклад.

ХІІІ.

15. *Нехай постійно сяють перед ними приклади порядного життя батьків, годувальниць, учителів, товаришів.*

Адже, діти — це мавпи: що б вони не бачили — добре чи погане — вони намагаються наслідувати це навіть без будьякої зовнішньої спонуки. Таким чином, вони навчаються раніше наслідувати, ніж пізнавати. Я маю на увазі при цьому приклади як узяті з життя, так і з історії, і, насамперед узяті з життя, тому що вони ближчі і справляють сильніше враження. Отже, нехай насамперед самі батьки суворо додержують домашньої дисципліни, а вчителями нехай будуть найкращі з людей, які відзначаються своєю моральністю, — такий найбільш діяльний визначний засіб до того, щоб подвигнути учнів на найчесніше життя.

ХІV.

16. *Проте, треба приклади супроводити напутіннями і правилами життя для того, щоб виправляти доповнювати і зміцнювати наслідування, як про це сказано в розділі ХХІ в правилі ІХ.*

Подібного роду приписи для життя треба брати з святого письма і висловів мудреців. Наприклад, чому і як треба уникати зазисті? Якою зброєю захищати серце від туги і всяких людських нещастів? Як здержувати радість? Як вгамовувати гнів, виганяти злочинну любов? і т. ін. Але все це відповідно до віку і ступеня розвитку.

ХV.

17. *І найстаранніше треба захищати дітей від товариства зіпсутих людей, щоб вони не заразилися від них.*

Адже через зіпсованість нашої природи зло поширюється легше і тримається впертіше. Тому всіма способами треба охороняти молодь від усіх приводів до моральної зіпсутості, як, наприклад, поганих товаришів, розпущених розмов, пустих і беззмістовних книг (бо приклади пороків, сприйняті очима або ушима, є отрута для душі) і, нарешті, безділля, щоб діти від безділля не навчилися робити погане або не отупіли умом. Краще, щоб вони завжди

були чимнебудь зайняті, чи серйозним ділом, чи розвагою, тільки б не ледарювали.

XVI.

18. *І тому, що навряд чи вдасться якимнебудь чином бути настільки пильними, щоб до дітей не могло проникнути якенебудь зло, для протидіяння поганим норовам цілком необхідна дисципліна.*

Ворог, сатана на сторожі не тільки тоді, коли ми спимо, але й коли ми не спимо; і тоді, коли ми сіємо добре насіння на духовній ниві, він втручається, щоб сіяти разом і свої плевели; та й сама зіпсована природа наша то тим, то іншим виявляє себе, тому необхідно силою протидіяти злу. Але протидіяти повинно дисципліною, тобто доганою і покаранням, словами і ударами, дивлячись по тому, чого потребує справа. Коли зроблено вчинок, завжди треба відразу ж подавити зріючий порок при першому ж його прояві, або, краще, якщо це можливо, вирвати його з коренем. Отже, дисципліна повинна панувати в школах не стільки ради викладання наук (які, при правильному методі викладання, є для людського ума насолодою і принадою), скільки ради норівів.

Але про дисципліну див. також далі розділ XXVI.

РОЗДІЛ XXIV

Метод насадження благочестя

Чи можна підвести під штучний метод вивчення благочестя.

1. Благочестя є дар божий і дається з неба; при чому наставником і учителем благочестя є дух божий. Але тому що звичайно він діє через природні засоби, вибираючи собі помічниками батьків, наставників, служителів церкви, які б з вірним піклуванням насаджували і поливали райські гілки (І Корінф., 3, 6, 8), то їм подобає розуміти характер своїх обов'язків.

Що слід розуміти під ім'ям благочестя?

2. Що розуміється в нас під ім'ям благочестя, на це ми вказали вище. А саме воно полягає в тому, щоб, після правильно сприйнятого поняття про діла віри і релігії, серце наше вміло завжди шукати бога, — якого Письмо називає тасмним (Іс., 45, 15) і царем невидимим (Євр., 11, 27), тобто таким, який покрив себе одіянням своїх діл і у всьому видимому невидимо присутній, усім невидимо управляє, — скрізь знаходячи його, іти за ним і досягти його, і, нарешті, радіти в ньому. Перше здійснюється умом, друге — волею, а третє — радістю совісті.

Значення цього.

3. Ми шукаємо бога, відмічаючи сліди його божественності у всьому створінні. Ми ідемо за богом, доручаючи себе цілком його волі у всьому, як у наших ділах, так і для перенесення всього, що буде йому благовгодно послати нам. Ми радіємо в богові, заспокоючись у його любові і милості таким чином, щоб нічого ні на небі, ні на землі не було більш бажаним, ніж сам бог, нічого не було приємнішим, ніж думка про нього, нічого солодшого, ніж його слова, так щоб серце наше тануло з любові до нього.

Три джерела і три способи почерпнути звідти.

Потрійне джерело — це слово божє у створінні, письмі і натхненні.

спогляданням світу доходили до вишанування божественного начала, є свідками того, що з світу і мудрого розглядання дивних у ньому божественних діл ми підносимося до стану благочестя. Як видно з прикладу Сократа, Платона, Епіктета, Сенеки та ін., не почуття любові було недосконалим і відхилялося від мети в людей, які не спиралися на божественне відкриття, порівняно з тим, хто із слів і діл божих одночасно сприймають пізнання бога і запалюються найпалкішою любов'ю до бога, як це видно з прикладу Іова, Іллі, Давида і інших благочестивих людей.

Сюди належить і особливе піклування провидіння нами самими (як дивовижно воно нас створило, зберегло до цього часу і нами управляє), як показують своїм прикладом Давид (Псал., CXXXIX) і Іова (X).

Потрійний спосіб почерпнути благочестя з потрійного джерела.

Роздумування.

відбувається тільки з милості бога (який або прямо діє, або зізволяє) і якими дивними путями всі рішення волі божої досягають своїх цілей.

Молитва.

підтримував і керував нами духом своїм.

Іспит.

чи через інших. Сюди належить кожне у своєму роді випробування: людське, диявольське, божественне. Бо й себе саму повинна випробувати постійно людина, чи кріпка вона у вірі (2 Корінф., XIII, 5) і як старанно виконує вона волю божу. Необхідно, щоб нас досліджували і люди — друзі і вороги. Це буває тоді, коли ті, хто побожно начесть над іншими, пильною увагою і відвертими чи таємними спостереженнями намагається дослідити, які ми зробили успіхи, а також ті випадки, коли бог піднімає на нас ворога, який навчас нас звертатися до бога і нам показує, скільки в нас сили віри. Нарешті, і самого сатану іноді посилає на нас бог або навіть сам уштовтжується проти людини, щоб виявилось, що є в її серці. Отже, все це треба буде внадрити християнському юнацтву, щоб у всьому що є, було й буде, всі привчалися звертатися духом до того, хто перший і останній з усіх, і в ньому одному знаходили спокій душі.

Метод насадження
благочестя, що по-
лягає в двадцять
одному правилі.

I.

10. Особливий метод виховання благочестя, який полягає в двадцять одному правилі, буде такий: Дбання про прищеплення благочестя повинне починатися в ранньому дитинстві, з одного боку, тому, що корисно цього не відкладати, а, з другого,—

тому, що відкладати це небезпечно. Самий розум радить, що слід приводити до виконання раніше те, що передує, і швидше те, що важливіше. Але що повинне стояти спереду і бути важливішим, ніж благочестя, без якого всяка інша справа мало корисна, тоді, як само воно має обітування життя теперішнього і майбутнього (1 Тим., IV, 8). Це є єдине на потребу (Лука, X, 42), ті шукання царства божого..., при дбанні про яке решта прикладається (Матв., VI, 33). Але відкладати це небезпечно, бо коли в найранішому віці душі не проймаються любов'ю до бога, то через самий хід життя, проведеного деякий час без любові до божества, непомітно проникає в душу неповага до божества, яка пізніше викоріняється з величезними труднощами, а в деяких не викоріняється ніколи. Тому, скажачись на жахливий потік безбожжя у своєму народі, пророк говорить: «Немає нікого, кого б учив бог, крім відлучених від грудей і відлучених від сосків, тобто грудних дітей» (Іс., XXVI). Про інших інший пророк говорить, що не можуть вони виправитися, щоб робити добре, бо звикли вони робити зле (Іер., XIII, 23).

II.

11. Отже, відразу при першому користуванні очима, язиком, руками і ногами, нехай діти навчаться звертати зір на небеса, підносити руки вгору, волати до бога і Христа, преклоняти коліна перед незримою величчю і шанувати її.

Не так уже важко навчити цього дітей, як це уявляють ті, хто не звертає уваги на те, наскільки важливо нам зректися сатани, світу, самих себе і тому до такої важливої справи ставляться надто недбайливо. Діти, які ще слабо розпоряджаються розумом, звичайно, спочатку не зрозуміли б, що відбувається: нехай, проте, вони знають тільки, що це треба робити і надзвичайно важливо, щоб вони навчилися цього самі через навичку. Адже, після того, як вони дізнаються, що треба робити на ділі, легше буде їм внадрити те, що слід. Потім і вони стануть саме розуміти, що відбувається і чому відбувається і яким чином відбувається правильно.

В законі бог повелів присвячувати йому всіх первенців; так чому ж не присвячувати йому початки думок, дитячого лепету, рухів і дій наших?

III.

12. Але, коли дітям за віком можна вже буде давати освіту, насамперед їм слід внушити, що ми перебуваємо на землі не заради цього життя, але що ми прагнемо до вічності, що тут лише перехідне становище, щоб, належним чином підготувавшись, ми достойно вступили у вічні житла. В цьому їх легко можна переконати щоденними прикладами тих, хто забирається смертю і переноситься в інше життя: дітей, хлопчиків, юнаків і старих. Треба часто викликати це в них у пам'яті, щоб вони помишляли про те, що ніхто тут не може укріпити свого перебування.

IV. 13. Отже, постійно треба їм нагадувати, що не слід тут робити нічого, крім того, щоб правильно підготуватися до прийдешнього життя. Інакше було б нерозумно займатися тим, що доведеться скоро покинути, і занежувати те, що нас буде супроводити у саму вічність.

V. 14. Потім треба дітей навчити, що життя, в яке переселяються люди звідси, буває двоєке: блаженне з богом і нещасне в пеклі; і те, і друге: вічні. Прикладом цього є Лазар і багатий, душі яких були віднесені — одного ангелами на небо, а другого — дияволами в геєну.

VI. 15. Щасливі і безмежно щасливі ті, хто так виховує свою душу, що виявляється достойним бути перенесеним до бога. Бо поза богом, джерелом світла і життя, немає нічого, крім темряви, жаху, мук, вічної смерті без справжньої смерті, отже, краще було б не родитися тим, хто відхилився від бога і впаде в безодню вічної загибелі.

VII. 16. Перенесені до бога будуть ті, хто тут живе з богом, як Енох і Ілля, обидва живі, інші після смерті (Буття, V, 24 та ін.).

VIII. 17. А живе з богом той, хто має його перед очима, боїться його і виконує його заповіді. І це в людині (Еклез., XII, 13) все те, про що сказав Христос — єдине на потребу (Лука, X, 42). Треба завжди учити всіх християн мати це на устах і в серці, щоб колинебудь надмірно не заблудити разом з Марфою в суєті цього життя.

IX. 18. І отже, нехай діти привчаться відносити до бога безпосередньо і посередньо все те, що вони тут бачать, чують, з чим стикаються, що роблять і терплять.

Це треба пояснити прикладами. Саме ті, хто віддається науковим заняттям і споглядальному життю, повинні віддаватися цьому так, щоб споглядати божу могутність, яка скрізь розливається, благодать і мудрість, через те запалюватися любов'ю до нього і цією любов'ю приліплятися до бога все тісніше і тісніше так, щоб розторгнути їх з ним було б неможливо ввіки. А хто займається фізичною працею, землеробством, ремеслами та ін., ті шукають і всього іншого потрібного для життя — все це на те, щоб жити вигідно, а жити так їм треба для того, щоб служити богові спокійно і радісно і, служаючи, догоджувати йому, а догоджуючи йому, вічно бути з ним в єднанні. Хто в своїх справах переслідує інші цілі, той відхиляється від волі божої і від самого бога.

X. 19. З юного віку нехай діти навчаться займатися переважно тим, що безпосередньо веде до бога: читанням святого письма, участю у відправах і зовнішніми добрими ділами.

Адже, читання святого письма збуджує і зогріває спомин про бога; участь у відправах ставить людину перед лицем бога і з'єднує її з ним, добрі діла зміцнюють цей зв'язок, бо показують, що ми по-істині ходимо по заповідях божих. Ці три вимоги рішуче ставляться всім, хто шукає благочестя (а таким є все християнське юнацтво, присвячене хрещенням богові).

20. Тому святе письмо в християнських школах повинне бути альфою і омегою. Про це Гіперій

сказав: богослов народжується в письмі. Ап. Петро розвинув це ширше, кажучи, що божі сини народжуються від нетлінного сім'я слова бога живого і перебуваючого ввіки (1 Петра, I, 23). Отже, у християнських школах перед усіма книгами повинна йти ця божественна книга, щоб за прикладом Тимофія всі християнські юнаки, навчені з дитинства святого письма, були наставлені до блаженства (2 Тим., III, 15) і виховані в словах віри (1 Тим., IV, 6). У свій час прекрасно про це говорив Еразм у своєму «Параклезисі», тобто в заклику до вивчення християнської філософії. Святе письмо, сказав він, підходить до всіх однаково: воно схиляється до дітей, пристосовується до їх віку, живлячи їх молоком, зогріваючи, підтримуючи, роблячи все, поки ми не змужніємо у Христі. А коли воно під силу найменшим, то для найбільших воно є предметом, гідним подиву: для малих воно мале, для великих — більш ніж величезне. Воно не відкидає ніякого віку, ніякої статі, ніякого становища, ніякої долі. Сонце є не таке загальне і всім доступне, як вчення Христа; це останнє нікого від себе не усуває, якщо хто не усувається сам, позбавляючи себе щастя, і т. д. і додає до цього: «О, якби воно було перекладене на всі мови всіх народів, щоб його могли читати і розуміти не тільки шотландці і ірландці, а також турки і сарацини. Багато б сміялися з нього — нехай буде так, але деякі захопилися б ним. О, якби з нього наспівував щонебудь хлібороб біля плуга, виконував дещо ткач у такт своїй роботі; такого роду оповіданнями нехай скорочує нудну дорогу мандрівник; і якби звідси були запозичені всі розмови християн! Адже ми приблизно такі, якими є наші щоденні розмови. Нехай кожний досягає того, чого може, нехай кожний висловлює те, що може. Хто ззаду, нехай не заздрить тому, хто спереду; хто спереду, нехай кличе дальшого, але не гордує над ним. Чому спільне для всіх поклоніння ми обмежуємо таємним колом?» І наприкінці: «Отже, всі ми, хто поклявся в хрещенні словами Христа (якщо про те поклялися щиро), відразу навіть серед обіймів батьків і пестування своїх няньок, нехай будемо посвячені у вчення Христа. Адже, надзвичайно глибоко корениться і надзвичайно міцно тримається те, що вперше ввібрав у себе новий ще посуд духа. Нехай перше лепетання називає Христа; на євангеліях Христа нехай освічується перше дитинство. Я бажав би, щоб про Христа так розповідали починаючим, щоб його полюбили навіть діти. Нехай віддаються цим заняттям і після; поки, непомітно, підростаючи, діти не виростуть кріпкими мужиками у Христі. Щасливий той, кого смерть застигне за цими книгами. Отже, будемо ж усією душею жадати цих занять, заглибимося в них, будемо їм віддаватися неперервно. Будемо лобизати ці книги, умremo, нарешті, в цих заняттях і в них перетворимося, бо заняття переходять у норови, та ін.». Той же Еразм у «Скороченому богословії» говорить: «І скільки я знаю, не буде нерозумним, на думку Августина, заучувати святі книги напам'ять, навіть не розуміючи їх», та ін. Отже, взагалі в християнських школах повинні лунати не Плавт, не Теренцій, не Овідій, не Арістотель, але Моїсей, Давид, Христос, і нехай придумані будуть способи, через які біблія

стане близькою юнацтву, присвяченому богові, цілком так само, як азбука (а всі християнські діти святі) (1 Корінф., VII, 14). Адже, як із звуків і букв і їх написань складається вся мова, так і з елементів божественних книг — вся побудова релігії і благочестя.

XII.

21. Все, що вивчається з письма, повинно відносити до віри, любові і надії. Адже, це — три головні цілі, до яких відноситься все, що богу вгодно було явити нам своїм словом. Адже, одно він відкриває, щоб ми знали, друге заповідає, щоб ми виконували, третє — навіть обіцяє, щоб від благості його ми ждали в цьому і в майбутньому житті. У всьому письмі не зустрічається нічого, що б не мало нічого спільного з якоюнебудь з цих основ. Отже, нехай усі навчатися розуміти це, щоб уміти розумно поводитися з божественними висловами.

XIII.

22. Віра, любов, надія повинні вивчатися для застосування їх у житті. Починаючи з першого ступеня, ми повинні освічувати дітей — християн на практиці, а не в теорії, якщо ми справді бажаємо мати християн. Релігія — справа жива, а не видумана; тому свою життєвість нехай вона виражає дією: так і живе насіння, посіяне в добру землю, швидко проростає. Звідси письмо вимагає діяльної віри (Гал., V, 6) називає віру без діл мертвою вірою (Іак., II, 20), вимагає також живої надії (1 Петра, 1, 3). Звідси в законі надзвичайно часто чуємо голос, що відкривається звище, відкривається на те, щоб ми це виконували. І Христос говорить: «Коли ви це знаєте, ви блаженні, якщо будете виконувати» (Іоанн, XV, 17).

XIV.

23. Вірі, любові, надії навчатися відповідно до життя діти (та й усі), коли їх навчать непохитно вірити в те, що відкриває бог, виконувати те, що він повеліває, надіятися на те, що обіцяє.

Треба запам'ятати і старанно внушати юнацтву, що, коли воно бажає, щоб слово божє було для нього силою божою на спасіння, то воно повинне приносити серце смиренне і віддане, готове завжди і скрізь у всьому коритися богові, мало того — уже таке, яке кориться йому на ділі. Адже, як сонце своїм світлом нічого не освітлює тому, хто не бажає розплющити очі, і подана їжа не насичує нікого, коли він не бажає їсти, так і божественне, дароване умам світло, дані для наших дій заповіді і обіцяне блаженство тим, хто боїться бога, були б марними, якби ми не сприймали цього з твердою вірою, палкою любов'ю і твердою надією. Так отець вірних, А в р а а м, послуховавши веління бога, вірив навіть у те, що розумові здавалося неймовірним, йняв віру словам бога: робив найтяжче для тіла (як наприклад, залишити батьківщину, заколоти свого сина та ін.) і надіявся там, де було ні на що надіятися, як тільки на обіттування бога. І ця жива і діяльна віра була вмінена йому в праведність. Цього повинно учить всіх; хто тільки віддасть себе богові, той повинен випробувати це на самому собі і твердо виконувати це.

XV.

24. Що б не вивчало християнське юнацтво після святого письма (науки, мистецтво, мови та ін.), — все повинне вивчатися підкорене письму, а саме, щоб юнацтво могло помітити і точно побачити, що все є лише марнота, коли не стосується воно до бога і до майбутнього життя.

Стародавні вихваляють Сократа за те, що від пустих і заплутаних умоглядів він звів філософію до моральності і апостоли ісповідують, що від заплутаних дрібних питань закону вони закликають християн до солодкої любові Христа (1 Тим. I, 5, 6, 7); так і деякі нові благочестиві богослови від заплутаних суперечок, які більш руйнують церкву, ніж будують її, закликають до дбання про совість і діяльність. Хай змилюється над нами бог, щоб ми знайшли спільний образ і спосіб, через які ми навчилися б діяльно відносити все, чим займається людський ум поза богом, до бога, а всі діла цього життя, в яких заплутується і потопає світ,— до дбання про небесне життя. Це була б деяка священна драбина, по якій через усе, що є і відбувається, наші уми безперервно сходили б до вищого і вічного владика всіх і джерела вищого блаженства.

XVI.

25. Нехай усі навчаться з найбільшою ревністю віддаватися богошануванню як внутрішньому, так і зовнішньому, щоб внутрішнє без зовнішнього не втратило своєї сили, а зовнішнє без внутрішнього не виробилося в лицемірство.

Зовнішнє богошанування є слово про бога, проповідь і слухання його слова, моління з колінопреклонінням, оспівувані в гімнах хвали, виконання таїнств і інші священні обряди загальні й окремі. А внутрішнє богошанування є постійні помисли про божественну присутність, страх і любов до бога, самоприниження і відданість волі божій, а саме готовість зробити і перетерпіти все те, що вгодне богові. Це треба з'єднувати, а не розділяти не тільки тому, що справедливо, щоб прославився бог у тілах наших і в душах наших, як і суть його (1 Корінф., VI, 20), але також і тому, що бути розділеними без безпеки вони не можуть. Адже, від зовнішніх обрядів без внутрішньої правди бог відвертається: «Хто вимагає цього від рук ваших?» (Іс., II, 12 і в інших місцях), адже бог є дух і хоче поклоніння духом і істиною (Іоанн, IV, 24). Але, з другого боку, тому що ми не суто духовні, а тілесні і чуттєві, необхідно, щоб постійно наші чуття збуджувалися зовні для виконання того, що повинне відбуватися всередині,— духом і істиною. І таким чином, хоч бог вимагає переважно внутрішнього, проте — приписує і повеліває виконувати разом і зовнішнє. Сам Христос, хоч і звільнив богошанування Нового Завіту від обрядів і навчив, що богові повинно служити духом і істиною, однак молився отцю, схиливши голову, і це моління продовжував цілі ночі, відвідував священні зібрання, слухав учителів закону і давав їм запитання, проповідував слово, співав гімни і т. д. Отже, коли ми виховуємо юнацтво в релігії, то ми повинні виховувати його досконало зовнішньо і внутрішньо, щоб нам не утворити з них лицемірів, тобто зовнішніх, мнимих, прикрашених, фальшивих шанувателів бога, або фанатиків, які тішаються своїми мріями і погордою до зовнішнього шанування церкви, розривають порядок і красу її, або, нарешті, людей холодних, коли зовнішнє не дає стимулів до внутрішнього, а внутрішнє — зовнішньому життю.

XVII.

26. Треба дбайливо привчати дітей до зовнішніх справ, приписаних звище, щоб вони знали, що істинне християнство полягає в тому, щоб віру свою підтверджувати ділами.

Такого роду діла суть: вправи у стриманості, справедливості, милосерді і терпінні. Їх пропускати не слід ніколи. Адже, коли наша віра не приносить таких плодів, то вона мертва (Іак., II). Але, якщо вона повинна вести до блаженства, подобає їй бути живою.

XVIII.

27. Так само треба дбайливо привчати дітей бачити межі добродійств бога і його суду, щоб вони вміли всім користуватися законно і нічим не зловживати.

Ф у л ь г е н ц і й (Лист 2 до Галля) поділяє добродійства божі на три види. Він говорить, що деякі з них будуть перебувати вічно, другі служать для досягнення вічності, нарешті, треті — для користування лише в цьому житті. До перших належать: пізнання бога, радість у святому дусі і любов до бога, яка розливається в наших серцях. До другого виду він відносить віру, надію і милосердя до ближніх; до третього виду — здоров'я, багатство, друзів і інші зовнішні блага, які самі по собі не роблять нас ні щасливими, ні нещасливими.

Так само треба вказати, що суд божий, або кара, буває трьох родів. Деякі, кого бог вирішив пощадити у вічності, тут підпадають карі і зазнають мук, щоб вони очистилися і убілилися (Дан., XI, 35), (Апок., VII, 14), як наприклад Л а з а р. Інших щадить бог тут, щоб вони каралися вічно, як багатий, що влаштовував бенкети. Кари третіх починаються тут, щоб тривати у вічності, як це було з С а у л о м, А н ті о х о м, І р о д о м, І у д о ю та ін. Отже, треба навчати людей розрізняти все, щоб, обмануті чуттєвими благами, вони не вважали за краще того, що має значення лише для цього часу і вміли боятися не стільки зла тут, скільки гесни, боятися найбільше не тих, хто може вбити лише тіло і нічого не може зробити більше, але тих, хто і тіло може загубити і душу скинути в гесну (Лука, XII, 5).

XIX.

28. І треба їх наставляти, що найправдивіша путь у житті — це путь хреста, і цю путь показав нам вояжд життя Христос, на цю путь покликав він інших, цією путтю веде він тих, кого особливо любить.

Таємниця нашого спасіння, здійснена хрестом, полягає в хресті, саме ним умертвленося ветхий Адам, щоб жив новий, створений в образ божий. Отже, кого бог любить, тих карає і ніби з Христом пригвождає до хреста, щоб, воскресивши їх з Христом, посадити одесною себе у вишніх. Це слово хресне нехай буде силою божою для спасіння тих, хто вірує, однак це безумство і спокуса для тіла (1 Кор., I, 18), так що цілком необхідно дуже твердо внушити це християнам, щоб вони зрозуміли, що вони не можуть бути учениками Христа, коли не зречуться самих себе і не візьмуть на свої плечі хрест Христа (Лука, XIV, 25 наприкінці) і не будуть готові протягом усього життя йти туди, куди б їх не повів бог.

XX.

29. Але треба передбачати, щоб у той час, поки всього цього будуть навчати, не зустрічалося дітям ніякого протилежного прикладу, тобто треба вживати заходів, щоб діти не бачили і не чули блюзнірства, кривоприсяг, різних образ імені божого і інших прикладів безбожжя. Але куди б вони не обернулися, нехай вони помічають благоговіння до божества, додержання релігії, дбання про совість. Якщо навіть станеться вдома або в школі щонебудь інакше, нехай вони бачать, що це не минає безкарно,

але суворо карається, отже, кара за образу божества завжди повинна бути більш суворою, ніж за гріхи проти Присціана¹ або за будьякий інший зовнішній вчинок, показавши, чого, головним чином і особливо, треба стерегтися.

XXI.

30. Нарешті, тому що при цій зіпсованості світу і природи ніколи ми не робимо таких успіхів, які повинні робити, а якщо й робимо деякі, то те саме зіпсоване тіло легко впадає в самозадоволеність і духовну гордість, звідки (бо гордим бог противиться) є величезна небезпека для нашого спасіння, — усіх християн треба навчати своєчасно того, що наші добрі прагнення і діла через їх недосконалість — ніщо, коли своєю досконалістю не прийде нам на допомогу Христос, агнець божий, який бере на себе гріхи світу, на якому самому лише благовоління отця та ін. До нього треба кликати, на нього одного слід уповати. Так, нарешті, ми поставимо в безпеку надію нашого власного спасіння і наших близьких, коли утвердимо її на наріжному камені — Христі, який є вершиною всякої досконалості на небі і на землі, єдиним начальником і виконавцем нашої віри, любові, надії і спасіння нашого. Адже, отець на те послав його з неба, щоб, ставши Еммануїлом (богочоловіком), він з'єднав людей з богом і прийняв людський образ, живучи найсвятішим життям, дав людям приклад божественного життя і, безвинно помираючи, викупив самим собою гріхи світу і обмив гріхи наші святою своєю кров'ю; воскресавши, показав смерть, подолану смертю, і, вознісшись, й пославши святого духа, запоруку нашого спасіння, через нього перебував у нас, як у своєму храмі і направляв нас і охороняв у спасіння, поки ми тут у боротьбі, і воскрешав після і приймав до себе, щоб там, де він сам, були і ми і споглядали славу його, та ін.

31. Йому, єдиному спасителю всіх, вічному з отцем і святим духом, хай буде хвала і честь, і благословіння на віки віків. Амінь!

32. Але треба буде приписати особливий спосіб для правильного проведення всього цього у всіх класах школи.

РОЗДІЛ XXV

Коли ми бажаємо, щоб школи були цілком реорганізовані на справжніх засадах істинного християнства, треба або видалити книги язичників, або, принаймні, користуватися ними з більшою обережністю, ніж це було досі

Що тут можна
було б порадити
спочатку.

1. Неминуча необхідність примушує нас докладніше висвітлити питання, про яке в попередньому розділі ми згадали лише випадково. А саме, коли ми бажаємо, щоб школи в нас були поістині християнськими, то велике число язичеських письменників треба видалити. Спочатку ми скажемо про ґрунтовні причини цього, потім укажемо,

¹ Під гріхами «проти Присціана» треба розуміти помилки проти правил граматики і взагалі помилки в науково - освітньому розумінні.

яких заходів обережності треба вживати щодо цих мудреців світу, щоб, проте, стало нашим усе, що ними було прекрасно задумане, сказане, зроблене.

З якою ревністю про бога.

2. З ревністю підходити до цієї справи примушує нас любов до слави божої і людського спасіння, коли ми бачимо, що головні школи християн лише по імені визнають Христа, а у всьому іншому тішають себе тільки Теренціями, Плавтами, Ціцеронами, Овідіями, Катуллами і Тібуллами, Музами і Венерами. Звідси виходить те, що ми знаходимо насолоду в світі більше, ніж у Христі, і в християнському суспільстві треба вишукувати християн саме тому, що найученішим людям, навіть богословам, які є представниками божественної мудрості, Христос дає тільки зовнішність, а Арістотель з усією іншою масою язичників — кров і дух. Це є страшним зловживанням людською свободою і найганебнішою її профанацією. Становище це повне небезпеки з таких причин.

Причини, через що азичеські книги повинні бути вилучені з християнських шкіл, а божественні введені.

Причина перша.

3. Насамперед наші діти народжені для неба і відроджені духом божим; тому треба виховувати громадян для неба і насамперед їм треба дати знання небесне — бога, Христа, ангелів, Авраама, Ісаака, Іакова та ін. А щоб це сталося передусім, а все інше поки повинне бути відкладене набік, підстави для цього такі: з одного боку, через несталість людського життя — як би хтонебудь не був забраний, може бути, неспідготовленим, а, з другого — тому, що перші враження зберігаються найкраще і роблять (якщо вони святі) більш надійним все інше, чим пізніше треба займатися в житті.

Причина друга.

4. Далі, хоч бог дуже піклувався про свій обраний народ, однак не вказав йому школи, крім своїх учнями, а наукою — голос своїх пророків.

Так він говорить через Моїсея: «Слухай, Ізраїлю, господь бог твій — господь єдиний єсть. Отже, люби господа бога твого всім серцем твоїм, всією душею твоєю і всіма силами твоїми. І хай будуть слова ці, які я заповідую тобі нині, в серці твоєму, і прищеплюй їх дітям твоїм і говори про них, сидючи в господі твоїй і йдучи дорогою, і лягаючи, і встаючи» і т. д. (Второз., VI, 4 і далі). І в Ісаїї: «Я господь бог твій, що навчає тебе корисного, що веде тебе тим шляхом, яким повинно тобі йти» (XLVIII, 12). Також: «Чи не повинен народ навертатися до свого бога» (VIII, 19). І Христос: «Досліджуйте письмо» (Іоанн, V, 39).

Причина третя.

5. Що це саме слово його є найблискучіший світоч нашого розуму і найдосконаліше правило наших вчинків і в тому й у другому випадку найсправжніша допомога для нашої слабості, досить ясно засвідчене такими словами: «Ось я навчив вас настанов і законів. Отже, бережіть і виконуйте їх. Бо в цьому мудрість ваша і розум ваш перед очима народів, які, почувши про всі ці настанови, скажуть: «Тільки цей народ мудрий і розумний» (Второз., IV, 5, 6). А Ісусу Навіну він сказав так: «Хай не відходить ця книга закону від уст твоїх: але поучайся в ній день і ніч, щоб точно виконувати написане. Тоді ти будеш успішний у путях твоїх і будеш

чинити розсудливо» (Іс. Навін, I, 8). І через Давида: «Закон господній досконалий, укріплює душу, свідчить господнє вірно, умудряє простих» (Псал., XVIII, 8). Нарешті апостол свідчить, що письмо боговдохновенне і корисне для навчання (хай буде досконала божья людина) і т. д. (2 Тим., III, 16, 17). Це так само визнали і проповідували наймудріші з людей (треба розуміти тут істинно освічених християн). З о л о т о у с т говорять: «Все те, чого нам треба навчитися або чого знати не треба, про це ми дізнаємося в письмі». А К а с с і о д о р говорить: «Письмо є небесна школа навчання для життя, проповідь істини, безсумнівно єдина наука; вона захоплює слухачів плодотворними почуттями, а не пустими прикрасами слів» і т. д.

Причина четверта. 6. Але бог ясно заборонив своєму народові язичеську науку і язичеські звичаї. «Не вчітеся путей язичників», говорить він (Іер., X). Також: «Хіба немає бога у Ізраїлі, що йдете запитувати Вельзевула, божество Аккаронське?» (4 кн. Царств, I, 3). «Чи не повинен народ звертатися до свого бога? Чи питають мертвих про живих? Звертайтеся до закону і відкриття. Коли вони не говорять згідно з цим словом, то немає в них світла» (Бзек., VIII, 19, 20). Чому так? А тому, звичайно, що вічна премудрість від господя бога і з ним перебуває ввіки. Кому іншому відкритий корінь премудрості? (Сірах., I, 6). «Хоч вони бачили світло і жили на землі, але путі мудрості не пізнали: не зрозуміли стежок її» і т. д. Не було чути про неї в Ханаані і не було видно її у Фемані. Сини Агарі шукали земного знання, і байкарі й дослідники — знання, але путі премудрості не пізнали. Але той, що знає все, знає її. Він знайшов усі путі премудрості і дарував її рабу своєму Іакову і возлюбленому своєму Ізраїлю» (Вар., III, 20, 21, 22, 23, 32, 36, 37). Не зробив він того ніякому іншому народові, і судів його вони не знають (Псал., CXLVII, 9).

Причина п'ята. 7. Тому, якщо колинебудь його народ відхилився від його закону до принада людського вимислу, бог звичайно докоряв йому за безумство, що залишав джерело мудрості (Вар., III, 12), але і за подвійний гріх, бо, залишаючи криничне джерело живих вод, висікав собі розбиті водойми, які не можуть держати води (Іер., II, 13). І устами Осії, скаржачись, що його народ надто багато має зносин з язичниками, додає: «Написав я йому важливі закони мої, але він вважав їх ніби за чужі». (Ос., VIII, 12). І що інше, скажіть, роблять ті християни, які книги язичників не випускають з рук уночі і вдень, а на святу книгу божу, як на річ чужу, що до них не стосується, не звертають ніякої уваги? Однак це не пуста річ, якою безкарно можна було б нехтувати, але як свідчить бог (Второз., XXXVII, 47), «є саме наше життя».

Причина шоста. 8. Тому істинна церква і істинні поклонники бога не шукали ніякої школи крім слова божого, багато черпали звідти істинної і небесної мудрості, яка є над усяку світську мудрість. Так, Давид говорив про себе: «Заповіддю твоєю ти зробив мене мудрішим від ворогів моїх, я став розумнішим від усіх учителів моїх, бо розмішляю про відкриття твої» (Псал., CXIX, 98 і далі). Так само і наймудріший із смертних, Соломон, признається: «Господь дає мудрість; з уст його знання і розум» (Припов., II, 6). Свід-

чить і Ісус, син Сіраха (у передмові до своєї книги), що мудрість його, дійсно славна, була почерпнута з читання закону і пророків. Звідси ті захоплення святих, коли в світлі божому бачили світло (Псал., XXXVI, 10). «Щасливі ми, Ізраїлю, що знаємо, що благоугодно богові» (Вар., IV, 4). «Господи, до кого нам іти? Ти маєш глаголи вічного життя» (Іоанн, VI, 68).

9. Приклади всіх віків показують, що кожного разу, як церква відхилялася від цих джерел Ізраїля, це було причиною спокуси і гріхів. Про ізраїльську церкву із скарг пророків це досить відомо; а щодо християнської церкви, є відомості з історії, що, поки апостоли і апостольські мужі твердо трималися самого лише євангельського вчення, доти чистота віри була сильна. Але як тільки стали натовпами вливатися в церкву язичники і стали остигати перший жар і прагнення до відокремлення чистого від нечистого і через те почали читати книги язичників, спочатку приватно, а потім у школах, ми бачимо, яке настало змішання і яка заплутаність вчень. Ключ до знання був утрачений саме в тих, що вихвалялися, що він якраз у них тільки; потім, замість членів символу віри з'явилися безконечні вигадані думки; звідси розбрати і суперечки, яким не видно кінця; тому охолола любов і згасло благочестя; таким чином під ім'ям християнства воскресло і царює язичество. Бо слід було сповнитися попередженню Ісусові: «Хто не дбає говорити по слову божому, тому не буде вранішнього світла» (Іс., VIII, 20). Тому навів на них господь усилення і зімкнув очі їх, так що всяке пророцтво для них те саме, що слова в запечатаній книзі та ін., бо вони боялися бога по заповідях і вченнях людських, і т. д. (Іс., XXIX, 10, 11, 13, 14).

10. І, звичайно, наша гідність християн (які через Христа стали синами божими, царським жрецтвом і осягниками майбутнього віку) не дозволяє нам себе і наших дітей ставити так низько і розбещувати, щоб вступати в таке тісне спілкування з неосвяченими язичниками і тішитися читанням їх. Адже, звичайно, синам царів і князів дають у вихователі не паразитів, блазнів, фіглярів, але людей серйозних, мудрих, благочестивих. А ми дітям царя царів, братам Христа, осягникам вічності, не стидасмося давати у вихователі блазня П л а в т а, пустотливого К а т у л л а, брудного О в і д і я, безбожного блюзніра Л у к і а н а, непристойного М а р ц і а л а та інших з того ж великого числа письменників, які не мають пізнання істинного бога і страху божого! Якщо вони самі жили, не маючи надії на краще життя і тільки лише потопали в бруді сучасного життя, не можуть вони разом з собою не вштовхнути в ту ж нечистоту і тих, хто має з ними спілкування. Досить уже, ох, цілком досить нароблено безумств, християни! Тепер уже хай буде покладений край. Бог нас закликає до кращого; на цей заклик слід іти.

Божя школа. Христос, вічна божя мудрість, синам божим у своїй господі наготовив школу, де правителем і верховним диктатором є сам святий дух, а професорами і наставниками — пророки і апостоли, які всі мали істинну мудрість, всі словом і прикладом ясно показують путь істини і спасіння, святі мужі, де учні — тільки божі обранці, первенці від людей, куплені богами і агницею, а замість наглядачів і сторожів — ангели і архангели, начала і власті

у вишніх (Ефес., III, 10). Все пропоноване дає знання понад усі роздумування людського ума, знання істини, вірне, досконале, яке поширюється на всі потреби цього і майбутнього життя. Адже, тільки уста божі є те джерело, звідки течуть усі струмені істинної мудрості; тільки лице божє є той світильник, звідки розходить ся проміння істинного світла; тільки слово бога є той корінь, звідки пробиваються паростки істинної мудрості. Отже, щасливі ті, хто взирає на лице божє, уважно слухає і сприймає серцем його слова, бо це одна єдина незмінна путь істинної і вічної мудрості, крім якої іншої немає.

Причина дев'ята. 11. Не можна промовчати й того, як суворо повелів бог своєму народові ухилитися від насліддя язичників і що сталося з тими, хто не звертав уваги на цю заборону. «І буде господь бог твій виганяти перед тобою ті народи» та ін. «Спалить кумири богів вогнем, не побажай узяти собі срібла і золота, яке на них, щоб це не було для тебе тенетами, бо мерзота це перед господом богом твоїм. І не внось мерзоти і в господа твою, щоб не підпасти закляттю, як вона» (Второз., VII, 22, 25, 26). І в розділі XII: «Коли господь бог знищить від лица твого народи, тоді стережися, щоб ти не попав у тенета, наслідуючи їх, після знищення їх від лица твого, не сприймай їх обрядів, кажучи: як робили вони, буду робити я. Все, що я тобі заповідую, старайся виконувати, не додавай до того, не віднімай від того» (Второз., XII, 29 та ін.). Хоч Ісус Навін після перемоги нагадував їм про це і вимагав видалити ідолів (Іс. Навін, XXIV, 23), але тому що вони не послухалися, то це насліддя язичників стало для них петлею, так що до зруйнування обох царств вони завжди впадали в ідолопоклонство. І чи не оброзумимося ми, ставши на чужому прикладі обачнішими?

Книги язичників — кумири. 12. Але книги, скаже хтонебудь, це не кумири. Відповідаю: це — насліддя тих народів, яких знищив господь бог наш перед лицем християнського свого народу, як це сталося там, але насліддя більш небезпечне, ніж там. Адже там потрапляли в тенета тільки ті, серце яких було нерозумним. (Іер., X, 14); тут же можуть бути спокушені наймудріші (Колосс., II, 8). Там були діла людських рук (як говорить бог, картаючи ідолопоклонників за нерозумство), тут — твори людського ума. Там блиск золота й срібла засліплював очі, тут — засліплює ум привабливість тілесної мудрості. І що ж? Ти заперечуєш, що язичеські книги — кумири? Отже, хто відвернув від Христа імператора Юліана? Хто відняв розум у папи Льва X, який історію Христа вважав байкою? Яким духом пройнятий був кардинал Бембо, коли відвертав Садолету від читання святих книг, тому що такому мужу це не личило б? Що й тепер кидає в безбожжя стількох мудрих італійців і інших? О, якби в реформованій церкві Христовій не було б також таких, яких би Ціцерон, Плавт, Овідій та ін. відвернули б за собою від письма з допомогою якоїсь смертельної отрути!

Вияртка. 13. Коли хто скаже: «Зловживання слід привинити не речам, а особам: є такі благочестиві християни, яким читання язичеських письменників зовсім не шкодить», то на це відповідає апостол: «Ми знаємо, що кумир є ніщо, але не у всіх таке знання (саме щодо розрізнення), стережіться, щоб ця свобода

ваша не стала спокусою немічним» (І Корінф., VIII, 4, 7, 9). Отже, хоч милосердний бог багатьох охороняє від загибелі, але нам немає вибачення, коли ми, знаючи про це, і з доброї волі терпимо подібного роду приваби (різноманітні, кажу, винаходи людського ума або сатанинської облуди), пройняті духом тонкості і красивості, хоч відомо, що деякі, навіть більшість, бувають обмануті і попадають у тенета сатани. Наслідуюмо скоріше господеві, не будемо вносити в наші господи кумирів, не будемо ставити Дагона поруч з ковчегом завіту, ту мудрість, яка звище, не будемо змішувати з земною, тваринною і диявольською і не будемо давати приводів до запалення гніву божого проти наших синів.

Порівняння.

14. Адже, сюди, може бути, стосується й те, що, як розповідає Моїсей, сталося як прообраз. Коли Надав і Авіуд, діти Аарона, молоді жерці (які не досить ще знали свої обов'язки), замість священного вогню поклали у свої кадильніці для кадиння перед лицем господа чужий вогонь (тобто загальний вогонь), їх поразив божий вогонь і померли вони перед лицем господа (Левит., X, 1 та ін.). А що таке діти християн, як не нове священне жрецтво, щоб приносити духовні жертви богам (І Петра, II, 5). Коли їх кадильніці - уми ми наповнюємо чужим вогнем, то хіба ми не кидаємо їх на жертву ярості гніву божого? Хіба не є чужим і не повинно бути чужим християнському серцю все те, що походить будь-звідки ще, а не від духа божого? А такими, як свідчить апостол (Римл., I, 21, 22; Колосс., II, 8, 9), є більшість безумних вигадок язических філософів і поетів. І цілком правильно Ієронім назвав поезію «вином демонів», яким вона сп'янює і усипляє необережні душі і навіює їм мрії страхітливих думок, небезпечних замірів і найсоромніших пристрастей. Отже, подобає боятися такого роду чар сатани.

Треба наслідувати ефесців.

15. Коли ми не будемо коритися богам, що повеліває нам бути тут обережними, то постануть проти нас на суді ті ефесці, які, як тільки їм заблищало світло божественної мудрості, спалили всі нескромні книги, що виявилися для них, як християн, непотрібними (Діяння, XIX, 19), а так само і сучасна грецька церква: хоч греки і зберігають написані їх прегарною мовою філософські і поетичні книги своїх предків, які вважалися наймудрішим народом у світі, проте, читання їх вони заборонили і собі, і своїм під загрозою прокляття. Наслідком цього було те, що хоч при навалі варварства вони впали у велике нещасття і суєвір'я, проте, досі зберіг їх бог від антихристиянської мішанини помилок. Отже, в цьому їх треба наслідувати цілком, щоб (при введенні, проте, більшого вивчення священної літератури) легше видалити темряву облуд, що липила від язичества. Бо тільки «у світлі божому ми бачимо світло» (Псал., 36). «О, доме Іакова, приходьте і будемо ходити у світлі господньому» (Іс., II, 5).

Заперечення заперечень.

16. Отже, поглянемо з якими запереченнями повстає проти цього людський розум, звиваючись подібно до змії, щоб не було йому необхідності підкоритися вірі і віддатися богам.

1.
Про велику мудрість у книгах язичників.

17. Твердять так: велика мудрість захована у книгах філософів, ораторів, поетів. Відповідаю: гідні темряви ті, хто відвертає очі від світла. Правда, сові присмерки уявляються півднем, але істоти, породжені для світла, думають інакше. О, суєтний чоловіче, ти у темряві людського роздумування шукаєш яскравого світла, підійми очі вгору! З неба йде світло істини від отця світів. Коли в людському умі щонебудь блисне, це іскорки, які тим, що сидять у повній темряві, здавалося, блищали і чимсь то були, але нащо вони потрібні нам, кому в руки дані палаючі факели (що блищать яскравим світлом бога)? Адже, коли гони міркують про природу, то вони злегка торкаються поверхні, не зачіпаючи суті. А в святому письмі сам владика природи розповідає великі таємниці про свої діла, з'ясовуючи перші і останні причини всіх створінь, видимих і невидимих. Коли філософи говорять про норови, то вони роблять те саме, що роблять птахи з зіпленими крилами, щоб, рухаючись з великими зусиллями, не посунутися нікуди. Але письмо дає справжню картину доброчесностей з сильними закликами, які проникають до глибини серця і живі приклади всього. Коли язичники бажають вчити благочестя, то, не будши просвічені істинним пізнанням бога і його волі, навчають суєвір'я. «Темрява покрити землю і морок — народи: над Сіоном же засяє господь, і тут з'явиться слово його» (Іс., LX). Отже, хоч синам світла можна було б наближатися іноді до синів мороку, щоб, помітивши різницю між собою і ними, з тим більшою радістю залишатися на дорозі світла, а про їх темряву жалкувати, але хотіти вважати кращими їх іскри, ніж наше світло було б нетерпимим і образливим безумством щодо бога і наших душ. Яка користь з того, щоб устигати в справах світських і бути слабим у ділах божественних? Іти слідом за пустими вигадками і нехтувати божественними таємницями? Треба стерегтися таких книг і, люблячи святе письмо, уникати їх. Вони, говорить Ісидор, зовні блищать красномовністю слів, а всередині лишаються позбавленими доброчесності і мудрості. Слава для цих книг — це лушпина без ядра. Філіпп Меланхтон говорить так: «Чого взагалі, крім сумніву і себелюбства, учать філософи, якщо навіть хтонебудь з них учить найкраще? Марк Ціцерон у творі «Про вище благо і вище зло» весь смисл доброчинності оцінює з погляду самолюбства і егоїзму. Скільки гордоців і пихи у Платона! І дуже легко, мені здається, може статися, що цим любочестям трішки заразиться ум, сам по собі високий і сильний, коли захопиться читанням Платона. Вчення Арістотеля взагалі є деяка пристрасть до суперечки, так що ми не вдостояємо його навіть останнього місця серед письменників моральної філософії» (Нарис богослов'я, відділ «Про гріхи»).

2.
Про необхідність їх для філософії.

18. Говорять також: якщо вони неправильно навчають богослов'я, зате навчають філософії, яку не можна почерпнути з святої книги, даної для придбання спасіння.

Відповідаю: Джерело премудрості — слово бога всевишнього (Сирах., I, 5). Істинна філософія є не що інше, як істинне пізнання бога і діл його, якої нізвідки не можна навчитися, як тільки з уст божих.

Звідси Августин, перелічуючи похвали святому письму, між іншим, говорить так: «Тут є філософія, бо всі причини всієї природи є в богові творці. Тут — етика, бо добре і чесне життя утворюється тільки з того джерела, коли люблять те, що повинно любити, і, таким чином, яким повинно любити, тобто бога і ближнього. Тут — логіка, бо істина і світло розумної душі є тільки бог. Тут також більш похвальний добробут держави: адже найкраще захищається держава тільки на основі і при зв'язку віри і твердої згоди, коли люблять загальне благо, а це найбільше і найістинніше благо є бог. І вже в цьому віці дехто довів, що основи всіх філософських наук і мистецтв містяться скоріше в письмі, ніж денебудь, через те треба дивуватися учительству святого духа, який, правда, перш за все намагаючись освічувати щодо невидимого і вічного, разом з тим, проте, в різних місцях робить відкриття щодо основ природного і штучного й дає норми всіх мудрих вимог і дій. Ледве тільки тінь усього цього можна знайти у язичеських філософів. Отже, якщо вірно хтось з філософів написав, що прекрасна мудрість Соломона полягала в тому, що він закон бога звів у дома, у школи і в палаци, то що заважає нам сподіватися, що вернеться до нас Соломонова, тобто істинна і небесна мудрість, коли ми внадримо юнацтву замість язичеських книг закон бога, даючи звідти правила для всякого роду життя? Отже, будемо прагнути до того, щоб у руках у нас було все те, що може зробити нас мудрим, навіть тією зовнішньою і, так мовити, громадянською мудрістю, яку ми називаємо «філософією». Адже нехай би було так, нехай би були ті нещасливі часи, коли необхідно було синам Ізраїля звертатися до філістимлян, щоб кожному нагострити свій леміш або свій заступ, або свою сокиру, або свою косу, бо не було коваля в країні ізраїльтян (І кн. Царств, XIII, 19, 20). Невже в рівній мірі необхідно, щоб сини Ізраїля завжди такі були нужденні і такі бідні? Це положення веде за собою, принаймні, ту невигоду, що, як там філістимляни постачали ізраїльтянам заступи, але ні в якому разі не давали їм проти себе мечів, так від язичеської філософії ми могли б, правда, запозичити звичайні силогізми, висновки і прикраси промов, але ні в якому разі не можна дістати мечів і списів для викорінення нечестя і суєвір'їв. Отже, побажаємо скоріше часів Давида і Соломона, коли філістимляни стерті були на порох, а Ізраїль царював і тишився своїми благами.

3.
А також через
красоту стилю.
Відповідь 1.

19. То нехай ті, хто вивчає латинську мову, принаймні, ради стилю читають Теренція, Плавта і подібних до них. Відповідаю: Невже ми наших дітей будемо водити по трактирах, харчевнях, шинках, домах розпусти і подібних до них клоаках для того, щоб вони навчилися говорити? Бо куди, скажіть, ведуть юнацтво Теренція, Плавта, Катулл, Овідій та ін., як не по таких огидних місцях? Адже що вони пропонують дивитися, крім забавних видовищ, жартів, бенкетів, пияцтва, нечистої любові, розпусти, різноманітно задуманих обманів і іншого такого, від чого християнам треба відвертати очі і уші, навіть коли випадково їм це трапиться? Чи думаємо ми, що мало зіпсуєта людина сама по собі і тому їй зовні треба показувати всякі можливі форми мерзот і пропонувати трут

і мечі і ніби навмисно придуманим способом штовхати її в безодню? Ти скажеш: «Не все в цих авторів погане». Відповідаю: але погане завжди пристає легше, тому посилати юнацтво туди, де погане змішане з добрим — річ, повна небезпек. Адже ті, хто заміряється на чистебудь життя, не мають звички подавати отруту саму одну, та й не можуть цього зробити, а дають, змішавши з гострими смачними стравами або напоями; проте, отрута виявляє свою силу і несе загибель тому, хто її прийняв. Саме таким чином стародавній той чоловіко-вбивця, бажаючи когонебудь спокусити, влестити, вважає потрібним підсолодити свої пекельні отрути красотою винахідливої, підслесливої мови і вигадки. І ми, знаючи це, не знищимо його нечестивої зброї? Ти скажеш: «Не всі неморальні: Ціцерон, Віргілій, Горацій та інші благородні і серйозні». Відповідаю: однак і вони сліпі язичники, які відвертають думки своїх читачів від істинного бога до богів і богинь (Юпітера, Марса, Нептуна, Венери, Фортуни) і інших своїх, звичайно вигаданих, божеств. Алеж бог сказав своєму народові: «Імени інших богів не згадуйте; хай не чутио буде його з уст ваших» (Іс., XXIII, 13). Потім — який там хаос суевірів, облудних думок, світських пристрастей, які різним способом стикаються між собою! Вони наповнюють своїх учнів зовсім іншим духом, ніж дух Христа. Христос кличе з світу, вони кидають у світ! Христос навчає самозречення, вони — себелюбства; Христос закликає до смиренства, вони вихваляють гордість; Христос вимагає бути тихими, вони роблять пихатими; Христос вимагає голубиної простоти, ті — тисячами способів розвивають мистецтво мудрування; Христос проповідує скромність, вони — переповнені жартами; Христос любить віруючих, вони роблять невіруючими, суперечниками, непохитними. Я закінчую небагатьма і при тому апостольськими словами: «Що спільного у світла з темрявою? Яка згода між Христом і Веліалом?» (2 Корінф., XVI, 14, 15). Вірно також говорить Еразм (у своїх «Порівняннях»): «Бджоли тримаються далеко від квіток побляклих. Так не слід доторкатися до книги, яка містить у собі погані думки». І ще: «Як найбезпечніше спати на трилиснику, бо, твердять, що в цій траві не ховаються змії, так слід звертатися тільки до тих книг, в яких ми не боїмося ніякої отрути».

Відповідь 2. 20. А проте, яку особливу красу мають світські письменники проти наших священних? Чи самі лише вони розуміють красоту мови? Найдосконаліший майстер мови є той, хто насадив її, — дух божий, чиї слова солодші меду, гостріші двогострого меча, потужніші, ніж вогонь, що топить метали, тяжчі, ніж молот, що розбиває скелі, — чиї слова були сприйняті і проповідані божими святими. Чи самі тільки язичники розповідають про дивні події? Наші книги повні більш істинних і багато більш дивних оповідань. Чи самі тільки вони вдаються до троп, фігур, натяків, алегорій, загадок, влучних виразів? Це в повній мірі є і в нас. Тільки хворий може вигадати, що дамаські ріки Абана і Фарфар кращі Йордана і вод Ізраїля (4 Царств, V, 12). Тільки підсліпуватий вважає, що Олімп, Гелікон, Парнас більш прекрасні видовища, ніж Сінай, Сіон, Гермон, Фавор, Маслична гора. Тупі ті уші, яким ліра Орфея, Гомера, Віргілія звучить приємніше, ніж гуслі Давида.

Зіпсований той смак, для якого вигадані нектар і амброзія і джерела Кастальські більш смачні, ніж істинна небесна манна і джерела Ізраїля. Зіпсуйте те серце, якому більшу втіху дають імена богів і богинь, муз і харит, ніж вшановане ім'я Ієгови, воїнств Христа спасителя і різних дарів святого духа. Сліпа та надія, яка поширюється скоріше по полях Елізія, ніж по райських садах. Адже, там усе — байки, тіні істини, а тут усе — дійсність, сама істина.

Відповідь 3. 21. Але, припустимо, нехай і в них також будуть красиві звороти, які можна перенести до нас, прекрасні, вирази, прислів'я, моральні сентенції, неваже, проте, ради цих прикрас мови туди треба посилати наших дітей? Хіба не можна взяти в єгиптян майно і позбавити їх прикраси? Цілком можливо і навіть треба, за словом господа (Вих. III, 22). Адже все майно язичників по праву належить церкві. Отже, необхідно, говориш ти, нам займатися цим, щоб викрасти. Відповідаю: Манассія і Єфрем, маючи намір для Ізраїля зайняти землю язичників, пішли озброєні, самі мужчини, залишивши дома в безпечному місці юрбу дітей і юрбу беззбройних (Іс. Навін, I, 3). Те саме зробили ми, взявши на себе завдання обеззброїти язических письменників, ми, мужі уже міцні і сильні наукою, розумом, християнським благочестям, і не будемо піддавати тим небезпекам юнацтво. Адже, що буде, коли вони переб'ють нашу молодь або переранять, або візьмуть у полон? Горе! Ми маємо досить сумних прикладів того, скількох філософія язическої юрби відторгла від Христа і кинула в атеїзм. Отже, було б найнебезпечніше посилати вперед озброєних, які б у цих, звище відданих прокляттю, силою взяли все — золото і срібло і всі їх дороговці — і поділили б серед наслідників господа. Хай піднесе бог героїчні уми, які б усі квіти краси, зібрані в цих великих пустинях, з любов'ї розсіяли по полях християнської філософії, щоб у ній не було недостачі ні в чому.

Відповідь 4. 22. Якби, проте, когонебудь з язических письменників треба було допускати, то нехай це будуть Сенека, Епіктет, Платон і подібні до них наставники в доброчесності і моральності, у яких можна відмітити менше облуд і суєвір'їв. Така була рада великого Е р а з м а, який переконаний був у тому, що християнську молодь слід виховувати на самому лише святому письмі; нарешті, він додавав: «Якщо слід було б спинятися на світських книгах, то я хотів би, щоб це були ті книги, які споріднені з святими книгами» (Е р а з м у «Скороченому богослов'ї»). Але й до них правильно було б допускати юнацтво тільки після укріплення його в душі християнства і при тому ці книги спочатку повинні бути виправлені в тому розумінні, щоб імена богів і все те, що тхне суєвір'ям, було б усунене. Адже, під цією умовою дозволив бог одружуватися з дівчатами язическими, коли їм обстрижуть голову і обріжуть нігті (Второз., XXI, 12). Отже, щоб нас зрозуміли правильно, ми не цілком забороняємо християнам світських книги, знаючи божественну перевагу, якою Христос обдарував своїх вірних (запам'ятай: уже вірних) без шкоди для себе навіть брати в руки змії і приймати отруту (Марк, XVI, 18). Але ми хочемо застерегти, благаємо і закликаємо, щоб при слабій ще вірі, сини божі не були кинуті на жертву

цим зміям і через нерозсудливе довір'я не було дано їм нагоди отруюватися отрутою. Дух Христа говорить, що синів божих належить годувати чистим молоком слова божого (1 Петра, II, 3; Тим., III, 15).

**Заперечення
четверте про
труднощі святого
письма для
першого віку.**

23. Але при цьому ті, хто необачно захищає справу сатани проти Христа, говорять, що книги святого письма для юнацтва надто трудні і що тому спочатку треба дати в руки йому інші книжки, поки не розвіється розсудок.

Відповідь 1.

Що це мова тих, хто помиляється, не знаючи ні письма, ні слова божого, це я доведу трояким способом. Насамперед відоме оповідання про славетного колись музиканта Тимотея, що в нього був звичай кожного разу, як він приймав нового учня, питати, чи починав він уже вчитися у іншого вчителя. Якщо хто заперечував це, він приймав його за помірну плату, але коли хто відповідав позитивно, він плату подвоював, виставляючи причиною те, що при навчанні його буде подвійна робота: одна, коли він (Тимофей) буде відчувати його від того, чого він навчився погано, а друга робота, коли він буде вчити його справжнього мистецтва. Тому, невже ми, маючи для всього людського роду високого учителя і наставника Ісуса Христа, крім якого нам шукати іншого заборонено (Матв., XVII, 5 і 25), що сказав: «Пустіть дітей приходити до мене і не забороняйте їм» (Матв., X, 14), — все таки проти його волі будемо водити дітей до інших учителів? Чи не боїмося ми того, що в Христа буде надто мало роботи, коли він надто легко буде прищеплювати їм свої нориви, і тому спочатку ми будемо тягати їх туди й сюди по чужих майстернях і, як я сказав, по трактирах, харчевнях і всяких можливих поганих місцях і, нарешті, зіпсутих і заражених представимо Христу, щоб він перетворив їх для себе? Але про кого дбають менше, ніж про це нещасне і само по собі невинне тут юнацтво? Адже, або йому буде необхідно протягом усього життя боротися, відвикаючи від того, до чого воно звикло в першій молодості, або просто його відкине Христос і кине сатані для дальшого напугання. Адже, хіба не стає предметом огиди для бога те, що присвячено Молоху? Це страшно, проте, занадто справедливо. Ім'ям милосердя божого благаю: нехай, принаймні, тепер християнські власті і глави церков серйозно подбають про те, щоб не дозволялося приносити далі в жертву Молоху християнське юнацтво, народжене для Христа і освящене хрещенням.

Відповідь 2.

24. Неправдиве те, що проголошують, ніби святе письмо занадто високе і понад розуміння дитячого віку. Хіба бог не розумів, як пристосоване слово його до нашого ума (Второз. XXXI, 11, 12, 13), хіба не свідчить Давид, що закон божий умудряє малих (саме малих) (Псал., XIX, 8)? Хіба не говорить апостол Петро, що слово божє є молоко для відроджених дітей божих, дане для того, щоб через нього вони зростали і зміцнювалися (1 Петро, II, 2)? Ось, молоко божє найніжніше, найсолодше і найздоровіше, їжа для тількищо народжених дітей божих — слово божє. Нащо треба боротися проти бога, коли скоріше язичеська наука є їжа груба, яка потребує добрих зубів і завжди навіть їх надламує. Таким чином, святий дух устами Давида запрошує в свою школу дітей:

«Прийдіть, діти, послухайте мене: страху господнього навчу вас» (Псал., XXXIV, 8).

Відповідь 3. 25. Визнаємо, нарешті, що є в письмі місця гли-
бокі, але такі, в яких потопають слони, і плавають
ягнята, як красиво сказав А в г у с т і н, коли хотів відмітити різ-
ницю між мудрецами світу, що з погордою накидалися на письмо, і ма-
лими у Христі, що смиренно і слухняно підходять до нього. І нашо
потрібно негайно кидатися в відкрите море? Можна йти поступо-
во. Спочатку треба обходити береги катехізичного вчення, потім
треба йти по неглибоких місцях, вивчаючи священні історії, моральні
сентенції та ін.; це не повинне перевищувати розуміння, але повинне
підносити до більш високого, до того, що слід. І нарешті вони стануть
здатними справлятися з таємницями віри. Таким чином, з дитинства
віддані вивченню святого письма, вони легше збережуться від роз-
бещень світу і вмудряться в спасіння вірою в Христа Ісуса (2 Тим.,
III, 15). Адже, неможливо, щоб на того, хто віддає себе богові і,
сидячи в ногах у Христа, уважно слухає мудрість, що сходить зви-
ше, не діяв дух благодаті, запалюючи світло істинного знання і в
яскравому світлі показуючи путі спасіння.

**Обернене запе-
речення.** 26. Я не буду говорити вже про те, що ті автори,
яких нав'язують християнському юнацтву замість
біблії (Теренцій, Ціцерон, Віргілій),
такі, яким називають святе письмо, а саме — вони трудні і менш
зрозумілі для юнацтва. Адже, вони написані не для дітей, а для лю-
дей із зрілим судженням, які бувають на сцені і на форумі, отже, іншим
вони не дають користі, про що говорить сама справа. Безсумнівно,
хтонебудь, ставши дорослим мужем і займаючись відповідними справа-
ми, з самого лише читання Ц і ц е р о н а здобуде більше, ніж якби
хлопчиком вивчив напам'ять усього Ц і ц е р о н а. Отже, чому не
відсунути вивчення цих авторів на свій час для тих, хто ними ціка-
виться, якщо таке зацікавлення є? Але далеко більшої уваги заслуго-
вує те, що ми вже сказали, а саме, що в християнських школах треба
виховувати громадян для неба, а не для світу; тому їм треба давати
таких учителів, які б прищеплювали скоріше небесне, ніж земне,
скоріше священне, ніж світське.

Висновок. Отже, закінчимо словами ангела: «Не може справа
людського творіння існувати там, де починає по-
казуватися град всевишнього» (4 Ездри, X, 54).

Тому що бог поспіває нам бути деревами правди і насадженням
господа на славу його (Іс. LXI, 3), то не подобає, щоб наші діти були
молодими деревами насадження А р і с т о т е л я або П л а т о н а,
або П л а в т а, або Т у л л і я та ін. А проте, уже оголошений присуд:
«Всяка рослина, яку не отець мій небесний насадив, викорениться»
(Матв., XV, 13). Тремти всякий, хто не перестав мудрувати і повста-
вати проти пізнання бога (2 Корінф., X, 5).

РОЗДІЛ XXVI

Про шкільну дисципліну

Дисципліна в шко-
лах необхідна.

1. Вживаний у народному чеському прислів'ї ви-
раз: *«Школа без дисципліни є млин без води»* —
цілком правильний. Як млин відразу спинається,
коли відвести від нього воду, так з необхідності все розвалюється
в школі, коли від неї відняти дисципліну. Коли поле не полоти, то
відразу виростають згубні для посіву бур'яни. Коли дерева не під-
різуються, то вони дичавіють і дають непотрібні пагони. Але з цього
не виходить, що в школі повинні весь час луnати крики, вдари, биття;
у ній повинні панувати бад'яорість і увага як у тих, хто навчав, так
і в тих, хто учитьсЯ. Адже, що таке дисципліна, як не той метод,
через який учні стають справді учнями.

Три вимоги для
підтримання
дисципліни.

1. Мета дисци- пліни.

2. Отже, вихователів юнацтва буде корисно знати
як мету, так і засоби і види дисципліни, щоб він
знав, чому, коли і як треба користуватися мисте-
цтвом виявляти суворість.

3. Насамперед, згідно із загальною думкою,
я гадаю, що дисципліну треба застосовувати до
тих, хто її порушує. Однак не тому, що хтонебудь
провинився (адже те, що було, ніяк не може стати тим, чого не було),
але для того, щоб той, хто провинився, надалі не робив ечнків. За-
стосовувати дисципліну треба без збудження, без гніву, без ненависті,
але з такою простотою і щирістю, щоб сам той, кого карають, розумів,
що кара призначається йому для його власного блага і впливає
з батьківського піклування про нього керівників. Тому він повинен
ставитися до кари тільки як до приписаного лікарем гіркого питва.

2. З якого приводу
треба вживати ка-
ри. У всякому разі
не з приводу
вчення.

4. За поведінку треба карати суворіше, ніж за
заняття наукою. Адже, коли навчання поставлене
правильно (як ми вже сказали), то воно само по
собі приваблює для умів і своєю цікавістю притя-
гає до себе всіх (крім хіба якихнебудь виродків
серед людей). Якщо іноді буває не так, то вина за це падає не на учнів,
а на учителів. Якщо ж ми не маємо способів вміло приваблювати уми,
то марно, звичайно, будемо в такому випадку застосовувати силу.
Удари і биття не мають ніякого значення для збудження в умах лю-
бові до наук. Безсумнівно, вони викликають у душі огиду до наук і
вороже ставлення до них. Тому, коли помічається хворобливий стан
духу, що з огидою ставиться до вивчення, його треба викорінювати від-
повідною духовною поживою і, відразу прописуючи м'які засоби, а не
загострювати суворими ліками. Підтвердження цієї мудрості дає нам
само небесне сонце. Рано навесні воно не відразу діє на молоді і ніжні
рослини і не відразу сушить і палить їх своїм теплом, але поступово,
непомітно зогріває їх, примушує рости і міцніти і, нарешті, виливає свою
силу на рослини, уже вирослі і готові дати стигле насіння і плоди.
Подібне ж мистецтво виявляє садівник, поводячись більш м'яко і
більш обережно з молодими, ніжними рослинами, не пускаючи в хід
пилок, ножів, серпів, бо вони (рослини) ще не можуть (не в силі)
втерпіти рани. І музикант не б'є кулаком або палицею по струнах

або не вдаряє інструмент об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпляче настроює їх, прикладаючи все своє мистецтво доти, поки не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми пристосовуватися до властивостей ума, приводячи уми до гармонії і любові до наук, коли ми не хочемо з ліних зробити упертих, а з в'ялих — зовсім дурнів.

Як заохочувати до занять.

5. Якщо, прроте, колинебудь виявиться потреба підштрикнути або прищипорити, то цього можна краще досягти іншими способами, а не биттям: іноді доганою і громадською доганою, іноді похвалою інших. «От цей або інший винятково уважний, як правильно все розуміє, а ти сидиш байдужий!» Іноді можна заохотити жартом: «Ах ти, дурнику, не розумієш такої легкої речі! Ти займався чимсь іншим!» Можна також улаштовувати тижневі або, принаймні, місячні змагання на першість щодо місця або на відмінність, як про це ми сказали в іншому місці. Треба також стежити за тим, щоб це не стало лише жартом або забавкою і, таким чином, не втратило свого значення, але щоб любов до похвали і страх догани і пониження (в розрядних списках) завжди заохочували старанність. Тому дуже важливо, щоб при цьому присутній був і вчитель і щоб справа велася без зовнішнього блиску, а серйозно, щоб тому, кому доведена недбайливість, дістав догану і почував зняковиння, а більш старанні прилюдно діставали похвалу.

Ганьбити треба за погану поведінку.

6. *Більш суворо і строгу кару треба застосовувати тільки до тих, хто грішить проти поведінки:*

1) за який би то не було прояв безбожжя, блюзнірство, за неморальність і взагалі за все, що явно спрямоване проти божественного закону; 2) за *вперту неслухняність і навмисну злісність*, коли хто із зневагою ставиться до розпоряджень учителя або когонебудь іншого з начальників, свідомо і навмисно не робить того, що треба робити; 3) за *зарозумілість, а також за недобррозичливість і лінощі*, через що *хтонебудь відмовляється допомогти в ученні товаришеві, який про це попросив*.

І чому це?

7. Провини першого роду ображають величність божу, а другого роду — підривають основу всіх добродетелей (смирність і слухняність); провини третього роду перешкоджають швидким успіхам у науках. Те, чого допускаються проти бога, є мерзота, яка заслуговує найсуворішої кари; коли хтонебудь робить щонебудь проти людей і самого себе — несправедливість, яку треба виправити суворою доганою; те, в чому погрішають проти Прісціана¹, є ганьба, яку треба виправити суворою доганою. Коротко *дисципліна повинна прагнути до того, щоб у всіх і всіма засобами збуджувати і зміцнювати — постійною навичкою і вправою — благоговіння до бога, звичливість до ближнього, бадьорість щодо праці і виконання життєвих завдань*.

3. Форма дисципліни, взята від небесного сонця.

8. Кращий зразок дисципліни показує небесне сонце, яке всьому ростучому дає: 1) *постійно світло і тепло*; 2) *часто дощ і вітри*, 3) *рідко блискавки і громи*, хоч і це також на користь усьому ростучому.

¹ Див. примітку на стор. 187.

Як треба застосовувати її.

9. Наслідуючи сонце, керівник школи буде намагатися тримати юнацтво в належних рамках.

1) *Постійними прикладами*, являючи живий зразок у всьому, чого треба навчити. Без цього все інше буде марне.

2) *Напутіннями, умовляннями, іноді і доганами*. Однак, чи навчає він, чи нагадує, чи наказує, чи ганьбить, він повинен прикладати величезне старання до того, щоб було ясно, що все це пройняте батьківським почуттям і бажанням усіх навчити і нікого не скривдити. Якщо учень не помітив такого почуття і не впевнений у цьому цілком, то він буде ставитися до дисципліни із зневагою і легко настроюватися проти нас.

3) Коли, нарешті, у когонебудь такий нещасливий характер, що ці, порівняно легкі, заходи — недостатні, треба вдаватися до більш сильних і не залишати невикористаними ніяких засобів, перше ніж визнати когонебудь цілком непридатним і безнадійним для виховання. Може бути, про деяких ще й тепер буде справедливим відомий вираз, який говорить: «Фрігійця виправляє тільки биття». У всякому разі така сильна кара буде корисна, якщо не самому покараному, то, принаймні, іншим, наводячи на них страх.

Пересторога. Треба тільки берегтися вдаватися до цих крайніх заходів з усякої причини і часто, щоб запас виняткових заходів не виявився вичерпаним раніше, ніж вживання їх вимагатимуть виняткові випадки.

Суть сказаного. 10. Суть сказаного і того, що слід сказати, зводиться до одного: завдання дисципліни полягає в тому, щоб у тих, кого ми виховуємо для бога і церкви, викликати і, зогріваючи, постійно зміцнювати той змішаний стан почуттів, подібного до якого бог вимагає від своїх дітей, доручених вихованню Христа — щоб раділи вони з трепетом (Псал., XI, 10) і, здійснюючи своє спасіння з страхом і трепетом (Філіпп., II, XII), раділи завжди в господі (Філіпп., IV, 4), тобто, щоб учні могли і вміли завжди любити і поважати своїх вихователів і не тільки охоче дозволяли б себе вести, куди подобає, а й самі, крім того, наполегливо б до цього прагнули. Цей мішаний настрій може бути досягнутий тільки вже вказаним нами способом: добрим прикладом, ласкавими словами і постійно щирою і одвертою прихильністю. Вогонь блискавки і грізний гуркіт грому допускається тільки іноді у виняткових випадках, і навіть тут з таким наміром, щоб суворість, знов таки, скільки можливо, перетворювалася в любов.

Підхоже порівняння.

11. Бо де й коли це видано (хай буде дозволено ще раз пояснити це прикладом), щоб золотар тільки самими ударами молотка міг зробити красиві фігури? Ніде і ніколи. Вони краще виливаються, ніж карбуються. А коли виявиться щонебудь зайве або непотрібне, то вмілий майстер не вдаре грубо молотом, а відбиває тихенько молоточком або відпилює пилкою, або відщипує щипцями, але все це робить обережно, а на кінець ще завжди відполірує і відшліфує зроблену річ. А ми гадаємо, що образ бога живого — розумне створіння можна утворити нерозумним поривом!

Друге порівняння. 12. Адже, і рибалка, збираючись ловити рибу в більш глибоких водах волоком великих розмірів, не тільки причеплює до волока свинець, який би занурив його і примусив тягтися по дну, але й прив'язує з протилежного краю легкі поплавці, які б піднімали другий кінець волока на поверхню води. Так само той, хто вирішив зайнятися вихованням в юнацтві доброчесностей, з одного боку, звичайно, повинен буде суворістю схилити юнацтво до страху і покірної слухняності, а з другого — ласкою підняти до любові і радісної бадьорості. Щасливі художники, які можуть спричинити такий мішаний настрій. Щасливе юнацтво при подібного роду керівниках.

13. Сюди стосується міркування великого мужа д-ра богослов'я Е й л ь г а р д а Л ю б і н а. Роздумуючи про виправлення шкіл у передмові до Нового Завіту, виданого грецькою, латинською і німецькою мовами, він висловив таку думку:

«... Друге — це те, щоб усе, що викладається юнакам відповідно до їх розвитку, вимагало від них нічого не робити проти волі і з примусу, а навпаки, скільки це можливо, все робити добровільно і самостійно з деякого роду захопленням. Тому я рішуче обстоюю те, що різки й биття — ці рабські й зовсім не гідні вільних людей засоби, не повинні застосовуватися в школах і підлягають повному з них видаленню. Їх слід застосовувати тільки до невільників і негідних людей рабського духу. Такі дуже скоро виявляють себе в школах своєю поведінкою і швидко повинні бути видалені з шкіл не тільки через свою тупість і нездібність, а також і через зіпсутість, яка в більшості випадків сполучена з нею. А коли ще дати їм на допомогу науки і мистецтва, то в руках безумних людей вони стануть лише знаряддям зіпсутості і мечами, якими вони будуть знищувати і себе, і інших. Але є ще й інші види кар, які і треба застосовувати до вільних і благородних юнаків».

РОЗДІЛ XXVII

Про чотириступневий устрій шкіл відповідно до віку і успіхів учнів

Сини світла повинні наслідувати мудрість синів віку.

1. Ремісники призначають своїм учням певний строк навчання (два роки, три роки і т. д. навіть до семи років, залежно від тонкості і складності ремесла). Навчання обов'язково повинне бути закінчене в межах цього строку. Кожний, хто вивчив усе те, що стосується до його мистецтва, повинен стати з учня підмайстром свого мистецтва, а потім через певний час — і майстром. Те саме повинне бути і в шкільній науці: для мистецтв, наук і мов треба теж призначити свої строки; тут у межах певного числа років повинне бути закінчене все коло освіти, і з цих майстерень людства повинні вийти люди справді освічені, зовсім моральні і істинно благочестиві.

Повна освіта вимагає присвятити їй увесь період юнацтва людини до 24 років.

2. Щоб досягти цієї мети, ми беремо для розвитку духовних сил весь час юнацтва (тому що тут доводиться вивчати не одно мистецтво, а весь комплекс вільних мистецтв з усіма науками і кількома мовами), починаючи з раннього дитинства до змужнілості, а саме перші 24 роки життя, які повинні бути поділені на певні періоди

за вказівкою самої природи. Адже, досвід показує, що тіло людини росте приблизно до 25-го року життя і не довше, а потім змицнюється на силі. Треба вірити, що цей повільний ріст (бо дикі звірі, що мають тіла багато більші, досягають свого повного розвитку всього за кілька місяців або найбільше за один - два роки) божественне провидіння призначило для людської природи на те, щоб у людини взагалі було більше часу для підготовки до завдань її життя.

Цей час потрібно
поділити на
чотири школи.

3. Отже, ці роки висхідного зросту ми поділимо на чотири певні періоди: дитинство, отроцтво, юність, зрілість. Кожному вікові треба призначити одно шестиріччя і відповідну школу так, щоб

I. Для дитинства	} було школою	{ материнське піклування, школа елементарна або народна школа рідної мови, латинська школа або гімназія, академія і подорожі.
II. Для отроцтва		
III. Для юнацтва		
IV. Для зрілості		

Зокрема, материнська школа повинна бути в кожному будинку; школа рідної мови — в кожній громаді, в кожному селі і в кожному містечку; гімназія — в кожному місті; академія — в кожній державі або навіть у кожній більш значній провінції.

4. При всій відмінності цих шкіл ми, проте, бажавмо, щоб у них викладали не різний матеріал, а один і той самий, тільки різним способом, тобто все те, що може зробити людей істинними людьми, християн — істинними християнами, учених — істинними ученими, тільки сходячи згору кожним ступенем вище, відповідно до віку і попередньої підготовки. За законами нашого природного методу не можна відривати одні навчальні предмети від інших, а треба викладати їх усі разом, подібно до того, як дерево завжди росте в цілому, відповідно у всіх своїх частинах, рівномірно в цьому, як і в наступному році, поки тільки воно буде стояти, хоч би і протягом ста років.

Відмінність шкіл
щодо форми вправ:

1. Тому що інакше
викладають тут,
інакше там.

число коренів і гілок пускає, все більше міцніє і дає більше плодів.

5. Проте, відмінність між школами буде трояка. Поперше, у перших двох школах все буде викладатися більш загальними і елементарними рисами, а в наступних — все більш докладно і чітко, подібно до того, як дерево з кожним новим роком все більше

2. Тому що тут
займаються
більше одним,
а там — другим.

6. Подруге, у першій, материнській, школі будуть вправлятися переважно зовнішні чуття з тим, щоб діти привчалися поводитися правильно з оточуючими предметами і розпізнавати їх; у школі рідної мови будуть вправлятися більше внутрішні чут-

тя, сила уявлення і пам'ять з їх виконавчими органами — рукою і язиком — через читання, письмо, малювання, спів, лічбу, вимірювання, звязування, запам'ятовування різного матеріалу та ін.; в гімназії буде розвиватися розуміння і судження про весь зібраний відчуттями матеріал з допомогою діалектики, граматики і всіх інших реальних наук і мистецтв, які вивчаються через запитання: що?

чому? Нарешті, академія буде розвивати переважно те, що стосується волі, а саме: здібності, які навчать зберігати гармонію (а розладнане приводити до гармонії). Щодо душі, це дає богословів, щодо ума — філософія, щодо життєвих функцій тіла — медицина, щодо зовнішнього блага і стану — юриспруденція.

Підстави для цієї градації.

Потім, у свою чергу, збуджені внутрішні почуття навчаються виражати і уявляти відображення речей, сприйнятих зовнішніми чуттями як через пригадування, так і з допомогою руки і язика. Коли ж це підготовлене, нехай починає діяти розум і стараним міркуванням все порівнює і зважає для ґрунтовного вивчення взаємовідношення усіх речей; це розв'є правдиве розуміння речей і судження про них. Нарешті, нехай привчиться в усьому законно виявляти свою владу воля (яка є центром і керівницею усіх дій людини). Бажати формувати волю раніше розуміння речей (як і пізнання) раніше уяви і уяву раніше чуттєвих сприйнять) — це значить марно витрачати працю. Однак так роблять ті, хто навчає дітей логіки, поезії, риторики, етики раніше пізнання реального і чуттєвого світу. Вони роблять так само, як коли б хтонебудь бажав навчати танців дворічну дитину, яка пробує ходити на німечних ще ногах. Ми вирішили скрізь іти слідом за природою, і, як вона виявляє свої сили одні за одними, так і ми повинні стежити за послідовним порядком розвитку розумових здібностей.

3. Одні будуть вправлятися тут, а інші там.

8. Третя відмінність буде полягати в тому, що в нижчих школах — материнській і школі рідної мови — буде здобувати освіту все юнацтво тієї і другої статі; в латинській — переважно ті юнаки, в яких прагнення вищі, ніж бути ремісниками, а з академії будуть виходити вчені і майбутні керівники інших, так, щоб церкві, школі і громадським установам, закладам ніколи не бракувало відповідних керівників.

Ці чотири роди шкіл відповідно дають:

1. Чотирьом порам року.

9. Ці чотири роди шкіл не без підстави можна було б порівняти з чотирма порами року. Материнська школа являє собою прекрасну весну, прикрашену бруньками і квітами різних ароматів. Школа рідної мови являє собою літо з її стиглим колосом і деякими ранніми плодами. Гімназія відповідає осені, що збирає багаті плоди з полів, садів і виноградників і складає це в скарбницю ума. Академія, нарешті, — це зима, яка дає зібраним плодам різні призначення, щоб було на що жити весь інший час життя.

2. Деревам, що ростуть чотирма ступенями.

10. Можна було б також такий метод старанного виховання юнацтва порівняти з культурою садів. Шестирічні діти, прекрасно виховані піклуванням батьків і няньок, могли б бути схожими на молоді деревця, старанно посаджені, які добре вкоренилися і починають пускати гілочки. Діти дванадцяти років схожі на деревця, які вже вкриті гілками і пускають бруньки; що в них міститься, звичайно, ще не досить ясно, але скоро стане ясним. Юнаки вісімнадцяти років, які вже

знають мови і мистецтва, подібні до дерева, яке з усіх боків вкрите квітками, приємно тішить очі і дає приємний аромат для нюху, а для смаку обіцяє певні плоди. Нарешті, молоді люди двадцяти чотирьох або двадцяти п'яти років, які вже повністю пройшли академічні науки, являють собою дерево, звідусіль вкрите плодами такої стиглості, коли слід уже зривати їх і збирати для різних цілей.

Але це треба подати докладніше.

РОЗДІЛ XXVIII

Нарис (ідея) материнської школи

Першорядне повинне бути вивчене спочатку.

1. В перші ж роки дерево відразу випускає з свого стовбура всі головні гілки, які воно буде мати і яким пізніше доведеться розростатися. Отже, так само, чого б ми не хотіли навчити людину на її користь протягом усього життя,—все це повинне бути викладене їй у цій першій школі. Що це здійснення, ясно буде з нашого побіжного перегляду всього того, що підлягає вивченню. Вкажемо на це коротко, зводячи все до двадцяти головних відділів.

Перелік знань, які підлягають засвоєнню:

I.

2. *Метафізика* (так звана) в загальних рисах первісно засвоюється тут, бо діти спочатку сприймають усе в загальних і неясних обрисах, помічаючи, що все, що вони бачать, чують, ідять, до чого дотикаються,—все це існує, але не відрізняючи, що це таке зокрема, і лише потім поступово в цьому розбираючись. Отже, вони вже починають розуміти загальні терміни: «щось», «ніщо», «є», «немає», «так», «не так», «де», «коли», «схоже», «несхоже», що загалом і є основою метафізики.

II.

3. У *природознавстві (фізиці)* в це перше шестиріччя можна довести дитину до того, щоб вона знала, що таке вода, земля, повітря, вогонь, дощ, сніг, лід, камінь, залізо, дерево, трава, птах, риба, віл та ін. Дитина повинна знати також назви і використання принаймні зовнішніх членів свого тіла. В цьому віці це засвоюється легко і кладе початок природознавству.

III.

4. Початки *оптики* дитина дістає через те, що починає відрізняти і називати світло й темряву, тінь і відмінності основних кольорів: білого, чорного, червоного та ін.

IV.

5. Початки *астрономії* полягають у тому, щоб знати, що називають небом, сонцем, місяцем, зорями, і помічати, що вони щодня сходять і заходять.

V.

6. Перші початки *географії* полягають у тому, що діти, відповідно до характеру місцевості, де вони виховуються, навчаються розуміти, що таке гора, долина, поле, річка, село, замок, місто.

VI.

7. Основи *хронології* закладаються в тому випадку, коли дитина розуміє, що називається годиною, днем, тижнем, роком, а так само, що таке літо, зима та ін. і вчора, позавчора, завтра, післязавтра та ін.

VII.

8. Початки *історії* полягають у тому, щоб дитина могла пригадувати і розповідати, що сталося недавно, як той чи інший у тій чи іншій справі діяв, — байдуже, коли це буде хоч би тільки по-дитячому.

VIII.

9. Коріння *арифметики* закладаються через те, що дитина розуміє, коли говориться «мало» й «багато», вміє рахувати, хоч би до десяти, і зробити спостереження, що три більше, ніж два, і що одиниця, коли додати її до трьох, дає чотири та ін.

IX.

10. Діти будуть мати елементи *геометрії*, коли зрозуміють, що ми називаємо великим і малим, довгим і коротким, широким і вузьким, товстим і тонким; а також — що ми називаємо лінією, хрестом, колом та ін., і бачать, що те або інше виміряється п'ядю, ліктем, сажнем та ін.

X.

11. Також початкові основи *статики* здобуваються тоді, коли діти помітять, що речі зважуються на терезах, і навчаться самі дещо важити на руці, щоб визначити, важке воно чи легке.

XI.

12. Початковий досвід у *механічній праці* діти дістають у тому випадку, коли їм дозволити, мало того, навчати їх, завжди щонебудь робити, наприклад: переносити речі туди й сюди, приводити їх так чи інакше до ладу, будувати щонебудь або руйнувати, зв'язувати та ін., — все це дітям приємно робити в цьому віці. Тому що це не що інше, як прагнення обдарованої природи до штучного відтворення речей, то не тільки не слід перешкоджати таким заняттям, а необхідно підтримувати їх і розумно керувати ними.

XII.

13. *Діалектичне мистецтво* виявляється вже в цьому віці і пускає свої паростки, коли дитина, помічаючи, що розмова ведеться через запитання і відповіді, і сама також привчається де про що запитувати і відповідати на запитання. Слід тільки привчити дітей ставити підхожі запитання, а на запитання відповідати просто, щоб вони привчалися твердо тримати думку в межах запропонованої теми, а не відхилятися від неї.

XIII.

14. Дитяча *граматика* буде полягати в тому, щоб правильно говорити рідною мовою, тобто виразно вимовляти букви, склади, слова.

XIV.

15. Початок *риторики* буде покладений тоді, коли діти стануть наслідувати ті тропи і фігури, які зустрічаються в домашній мові. Але особливу увагу треба звернути на жестикуляцію, яка відповідає характерові мови, в зв'язку з вимовою, а саме при запитанні підвищувати останні склади, а при відповіді знижувати та ін., чого навчає, звичайно, сама природа, а коли щонебудь буде неправильне, то легко можна це поправити розумною вказівкою.

XV.

16. З *поезією* діти познайомляться, вивчаючи в цьому ранньому віці якнайбільше маленьких віршів, переважно морального змісту, ритмічних або метричних, які звичайно вживаються в рідній мові.

XVI.

17. Початки *музики* будуть полягати в тому, щоб навчити співати деякі, більш легкі, місця з псалмів і священних гімнів, що буде проведене в процесі щоденних молитовних вправ.

XVII.

18. Початкові знання в *господарстві* будуть полягати в тому, що діти запам'ятають назви осіб, з яких складається сім'я: хто називається батьком, матір'ю, служницею, служником, найманим робітником і т. д., а також — назви частин будинку: сіней, кухні, спальні, стійла і хатніх предметів: стола, блюда, ножа, щітки, разом з їх уживанням.

XVIII.

19. Меншим може бути попереднє ознайомлення з *політикою*, бо уявлення в цьому ніжному віці навряд чи поширюються за межі своєї домівки. Проте, і це можливе, коли діти помітять, що деякі громадяни міста збираються в ратуші і називаються членами ради, а з них хтонебудь зокрема називається міським головою, другий — міським суддею, третій — нотаріусом та ін.

XIX.

20. Вчення про *моральність (етику)* повинне тут дістати особливо тверду основу, коли ми хочемо, щоб доброчесності, так мовити, зрослися з добре вихованим юнацтвом.

Наприклад:

1) *Помірність*, яка полягає в додержанні міри в їді і в їжі і в тому, щоб нічого не дозволяти собі понад необхідне для задоволення голоду і спраги.

2) *Охайність* при їді, в одягу і обережне поводження з ляльками і іграшками.

3) Належна повага до старших.

4) Завжди швидка й охоча слухняність до наказів і заборон.

5) Невхильна *правдивість* у всіх словах, щоб ніколи не дозволялося брехати або обманювати — ні жартома, ні серйозно (бо поганий жарт кінець - кінцем може перейти в негарний вчинок).

6) *Справедливості* діти будуть навчатися, не присвоюючи нічого чужого, не виносячи, не затримуючи, не ховаючи чогонебудь проти волі того, кому належить річ, ні в чому нікому не роблячи зла, ні в чому не заздрячи та ін.

7) Нехай діти якнайшвидше привчаються до *любові*, щоб бути готовими жертвувати з свого майна щоразу, як хтонебудь буде просити їх у нужді; мало того — щоб вони допомагали і з власного бажання. Адже, це є найсправжніша християнська доброчесність, яка перед усіма нам заповідана духом Христа: запалення його в серцях людей, особливо в сучасному, зовсім холодному, старіючому світі, буде служити на благо церкви.

8) Слід також привчати маленьких дітей до *постійної праці і постійних занять*, однаково, чи буде то серйозне діло, чи гра, аби тільки діти не любили бути без діла.

9) Нехай привчаються не базікати завжди, і не виказувати усього, що попаде на язик, а *розумно мовчати*, коли того вимагає справа, коли говорять інші, коли присутній хтонебудь з поважних осіб, коли сама справа вимагає мовчання.

10) Але особливо треба привчати дітей у цьому першому віці до *терпіння*, яке буде потрібне протягом усього життя, щоб вони навчилися перемогти себе, керуватися розумом, а не поривами; перш ніж пристрасті бурхливо прорвуться і пустять коріння, краще вгамовувати гнів, ніж давати йому волю та ін.

11) *Прислушливість і готовість служити іншим* є краща краса юності і навіть усього життя. Тому до неї слід привчати дітей уже в ці перші шість років, щоб вони не пропускали нагоди бути завжди там, де тільки є можливість бути корисним в якійнебудь справі іншим людям.

12) Проте, сюди треба приєднати *ввічливість*, щоб нічого не робити недоречно і безглуздо, а у всьому чинити з пристойною скромністю. Сюди належать форми громадської поведінки, привітання, відповіді на них, скромні прохання, коли чогонебудь потребуєш, подяка за зроблену послугу з пристойними поклонами і цілуванням руки і т. д.

21. Нарешті, у вивченні релігії і благочестя можна шестирічних дітей довести до того, щоб вони вивчали напам'ять розділи катехізису, основи своєї віри і, скільки дозволяє вік, починали розуміти її і застосовувати на ділі. Саме вони повинні звикнути до того, щоб, охоплені сприйманням божества, вони почували скрізь присутність бога, боялися його як найсправедливішого мазовоздаителя за зло, не допускаючи нічого поганого, а, з другого боку, вони повинні любити його, наймилостивішого воздаятеля за добро, поклонятися йому, призивати і хвалити його, і, сподіваючись від нього милосердя і в житті і після смерті, не пропускаючи нагоди робити все добре, що, як вони помічають, угодне йому, і, таким чином, жити ніби перед очима бога і (як говорить писемно) ходити перед богом.

Користь такого виховання в дитинстві.

22. Тоді про християнських дітей можна буде сказати те, що євангеліст говорить про самого Христа, що він виростав премудрістю й станом, у ласці в бога і в людей (Лука, II, 52).

Чому не можна зробити ніяких докладніших вказівок.

23. Такі цілі і завдання материнської школи. Пояснити це докладніше або показати з допомогою таблиць, що і в якому обсязі можна виконати за окремі роки, місяці і дні (як це ми порадимо робити в школі), як це можна зробити в наступних школах (рідної мови і в латинській школі), не можна з двох причин. Поперше, тому, що серед домашнього клопоту батькам не можна додержуватися порядку так старанно, як це буває в громадській школі, де займаються тільки освітою юнацтва. Подруге, тому, що розумові здібності і охота до вчення проявляються в дітей надзвичайно нерівномірно — в одній дитини раніше, у другій — пізніше. Деякі діти двох років уже прекрасно говорять і швидко все сприймають, інші в п'ять років ледве роблять те саме, отже, взагалі цю першу освіту в ранньому віці треба віддати на розсудливість батьків.

Проте, є два прекрасні посібники:

1. Підручник для материнської школи.

24. Однак, тут з користю можна застосовувати два засоби. Поперше, треба написати *книжку для керівництва батькам і школам*, щоб вони добре знали свої обов'язки. У книжці повинне бути докладно описане все те, чого треба навчати в дитинстві і в яких випадках треба приступати до важливої справи і якими способами й сполученнями слів і жестами треба це внадрувати дітям.

Написати подібну книжку (під заголовком «Підручник для материнської школи») ми беремо на себе.

2. Засіб для пробудження чуттів.

25. Другим посібником, який повинен бути корисним для вправ у цій материнській школі, буде *книжка з малюнками*, яку треба давати самим дітям. Адже, тому що тут треба розвивати переважно чуття для сприймання зовнішніх предметів, а зір серед чуттів займає найвидатніше місце, то ми зробимо правильно, включивши сюди всі головні предмети з фізики, оптики, астрономії, геометрії і т. д., хоч би в тому порядку, який ми тільки подали. Тут можуть бути намальовані: гора, долина, дерево, птах, риба, кінь, віл, вівця, людина різного віку, різної величини, різного зросту; потім — світло і темрява, небо з сонцем, місяцем, зорями, хмарами; основні кольори; потім хатні предмети і інструменти ремесла: горшки, блюда, кухлі, молотки, щипці та ін.; далі зображення високих осіб, наприклад царя з скипетром і короною, а також солдата із зброєю, селянина з плугом, візника з возом, листоноші на дорозі, і скрізь все таки повинен бути напис, що означає кожний предмет: кінь, віл, собака, дерево та ін.

Користь з такої книги.

26. Ця книга буде корисна з трьох поглядів: 1) Для посилення враження від речей, як уже було сказано. 2) Для приваблення юних умів до того, щоб у будь-яких книгах вони шукали цікавого — в розумінні більш легкого привчання до читання. 3) Тому що над кожним малюнком буде написана його назва, з цього може початися навчання букв.

РОЗДІЛ XXIX

Ідея школи рідної мови

Школа рідної мови повинна перекладати латинській школі.

I.

1. В розділі IX ми вказали, що всю молодь тієї і другої статі треба посилати в громадські школи. Тепер я додаю, що всю молодь спочатку треба посилати в школу рідної мови. Проти цієї думки є заперечення. Це пер у першій книзі «Церковної держави» (розділ 7) і Альшted у розділі 6 своїх «Шкільних міркувань» радять посилати в школу рідної мови тільки тих дівчаток і хлопчиків, які з часом будуть займатися ремеслами, а хлопчиків, які своїми батьками призначаються до вищої освіти, треба посилати не в школу рідної мови, а прямо в латинську школу. Альшted додає: «Нехай, хто хоче, не згоджується. Я пропоную той шлях і ту путь освіти, на яку я хотів би направити тих, кого я хотів би бачити найкраще освіченими». Але міркування нашої дидактики примушують з цим не погодитися.

2. А саме: 1) Ми прагнемо до загальної освіти у всьому людському для всіх, хто народився людиною. Отже, треба вести всіх вкупі, доти, поки можна вести вкупі, щоб усі взаємно один одного підбадьорювали, заохочували, спонукали.

II.

2) Ми бажаємо, щоб усі діставали виховання в усіх добродетелях, а саме: у скромності, згоді, готовості до взаємних послуг. Тому не треба розділяти їх так рано і не слід давати деяким з них приводу нестися перед іншими і з презирством ставитися до них.

III.

3) Уявляється трохи передчасним вирішати на шостому році від народження, до якого покликання сто-небудь придатний, чи до занять науками, чи до ремесла; у цьому віці ще не досить виявляються розумові здібності і нахили; те й друге краще з'ясується пізніше. Які трави в саду виполювати, які залишати, дізнаєшся тільки після того, як вони підростуть, а не тоді, коли вони ще дуже малі. Адже, не тільки діти багатих або знатних, або службовців народжуються для високих звань, щоб для них лише повинна була бути відкрита латинська школа, а всі інші діти безнадійно від неї відсторонялися. Вітер віє, де хоче, і не завжди починає дути в певний час.

IV.

3. 4) Четвертою підставою у нас є те, що наш загальний метод має на увазі не саму лише безмірно любиму німфу — латинську мову, але шукає шляху до розвитку так само і рідних мов усіх народів, щоб усяке дихання все більше й більше хвалило господа. Цього прагнення не слід розладнувати таким до-вільним перестрибуванням через усю школу рідної мови.

V.

4. 5) Вчити когонебудь іноземної мови перше, ніж він опанує рідну мову, — це те ж саме, як якби хто надумався навчати свого сина їздити верхи раніше, ніж той навчиться ходити. Краще діяти по ступенях, як це показано в основоположенні IV розділу XVI. Як Ціцерон заявляв, що він не може навчати ви-голошувати промови того, хто не вміє говорити, так при нашому методі ми признаємося, що не можемо навчати по - латинськи того, хто не знає рідної мови, бо останню мову ми призначили керівником для першої.

VI.

5. 6) Нарешті, тому що ми прагнемо до реальної освіти, учні однаково легко можуть пройти те, що стосується до зовнішнього світу, з допомогою книг на рідній мові, які дають назви речей. Після того вони тим легше вивчать латинську мову, прикладаючи до відомих уже речей тільки нові назви, додаючи в прекрасній градації до фактичного пізнання речей пізнання їх при-чинних зв'язків.

6. Отже, беручи на увагу нашу пропозицію про Межі й мета шко-ли рідної мови. поділ школи на чотири ступені, школу рідної мови ми визначаємо так: межа і мета школи рідної мови будуть полягати в тому, щоб всі діти між шістьма і дванадцятьма (або тринадцятьма) роками навчилися того, користування чим поши-рювалося б на все їх життя. А саме:

I. Легко читати все, надруковане і написане рідною мовою.

II. Писати спочатку красиво, потім швидко і, нарешті, правильно згідно з правилами граматики рідної мови, які треба буде викласти учням у найпростішій формі і встановити вправи для засвоєння їх.

III. Рахувати цифрами і на рахівниці, відповідно до потреби.

IV. Все вимірювати правильно всіма способами: довжину, ширину, віддаль та ін.

V. Співати всі вживані мелодії, а хто більш здібний, того навчати також початків художньої музики.

VI. Вивчати напам'ять більшу частину псалмів і духовних гімнів, які вживаються в церкві в кожній місцевості, щоб, виховані на прославленні бога, діти могли (як говорить апостол) навчати і врозум-

ляти одно одного псалмами, гімнами і духовними піснями, оспівуючи у благодаті в серцях своїх бога (Колосс., III, 16).

VII. Крім катехізису, учні повинні найтонше знати історію і найбільш видатні тексти всього святого письма, щоб могли сказати їх напам'ять.

VIII. Учні повинні засвоїти вчення про моральність, висловлене в правилах, з'ясоване прикладами відповідно до розвитку цього віку, розуміти його і намагатися застосовувати на ділі.

IX. Про політичне і економічне становище вони повинні знати стільки, скільки це необхідне для розуміння того, що відбувається в них на очах щодня вдома і в місті.

X. Мати поняття в найзагальніших рисах про історію створення, падіння і викуплення світу, який управляється мудрістю божою.

XI. Крім того, вивчити основи космографії: про круглу форму неба, про кульоподібність висячої посередині землі; про океан, що обмиває землю, про різноманітні вигини морів і рік, про більш значні частини світу, про головні держави Європи; особливо ж учні повинні за-вчити міста своєї батьківщини, гори, ріки і все, що є в ній визначного.

XII. Нарешті, учні повинні ознайомитися з усіма більш загальними прийомами ремесл, почасти для того, щоб не лишатися неуками ні в чому, що стосується людських справ, а почасти навіть і для того, щоб пізніше легше виявився їх природний нахил, до чого хто почуває переважне покликання.

Чому тут ставляться такі широкі цілі.

7. І коли все це належним чином буде виконане в цій школі рідної мови, то не тільки для тих юнаків, які вступають у латинську школу, але й для тих, які присвячують себе землеробству, торгівлі і ремеслам, не може зустрітися ніде нічого такого нового, з чим би вони хоч почасти не були уже знайомі. Отже, те, чим пізніше кожний буде займатися в своїй діяльності або що буде чути на священних зборах, або в інших місцях, або, нарешті, читати в будь-яких книгах, — все буде або тільки більш повним висвітленням, або більш докладним з'ясуванням речей, уже раніше відомих, і учні виявляться справді здібними все це більш правильно розуміти, виконувати, обмірковувати.

8. Для досягнення цих цілей повинні служити такі засоби, придатні для досягнення цих цілей:

I. Класи.

I. Всі учні школи рідної мови, заняття в яких тривають шість років, повинні поділятися на шість класів, які займаються, скільки можливо, в окремих приміщеннях, щоб не заважали один одному.

II. Книги.

II. Для окремих класів повинні бути призначені свої окремі книги, які б вичерпували все потрібне для цього класу (оскільки справа стосується матеріалу для наукової, моральної і релігійної освіти), щоб ні в яких інших книгах не було потреби, поки учні перебувають на даній стадії навчання, але зате вже з допомогою вказаних книг вони безпомилково досягали б наміченої мети. Необхідно, щоб ці книги вичерпали всю рідну мову, тобто всі назви речей, які відповідно до свого віку здатні засвоїти діти, і головні найбільш уживані звороти мови.

Зміст книг для різних класів один і той самий; вони будуть різнитися лише формою.

9. Отже, відповідно до числа класів, цих книг буде шість і вони будуть відрізнятися одна від одної не стільки змістом, скільки формою. Всі вони будуть трактувати про все, але кожна попередня книга буде викладати більш загальне, більш відоме, більш легке; а кожна наступна — буде давати можливість розуміти більш окреме, менше відоме, більш трудне або буде вносити якийнебудь новий метод у розгляд тих самих речей, щоб дати уму нову насолоду. В чому тут справа, ми скоро це з'ясуємо.

І все буде пристосоване до характеру дитячого віку.

10. Слід подбати про те, щоб усе було тут пристосоване до дитячих здібностей, які з природи свої схильні до приємного, ясартівливого, ясного і не схильні до серйозного і суворого. Отже, для того, щоб було засвоєне, і при тому легко і з задоволенням, серйозне, що колись має дати істотну користь, скрізь треба корисне поєднувати з приємним, щоб постійними принадами приваблювати уми і спрямовувати їх туди, куди ми бажаємо.

Щоб привабити учнів, треба прикрашати книги красивими заголовками.

11. Нехай також книги ці прикрашаються заголовками, які б своєю красою приваблювали юнацтво, а разом з тим красиво виражали б увесь зміст. Запозичати їх, мені здається, можна від різних видів саду — найпрекраснішого, що ми маємо. Тому що школа порівнюється з садом, чому б книжку першого класу не назвати фіалковою грядкою, книгу другого класу — розовим кущем, книгу третього класу — парком та ін.?

Всі технічні терміни повинні бути тут висловлені рідною мовою. Чому?

12. Проте, докладніше про зміст і форму цих книг буде сказано в іншому місці. А тут додам таке: тому що книги пишуться рідною мовою, то рідною ж мовою треба висловлювати і технічні терміни, для яких не слід користуватися латинськими або грецькими словами. Підстави:

I. 1) Ми хочемо допомогти юнацтву, щоб воно все сприймало без затримки. Але іноземні слова раніше, чим їх зрозуміють, необхідно потребують роз'яснення і навіть, бувши з'ясованими, вони незрозумілі, і учні тільки вірять, що вони означають те, що треба означати, і трудно задержують їх у пам'яті. Тоді як рідною мовою треба лише пояснити ту річ, яка означається словом, і відразу ж усе стає зрозумілим і засвоюється пам'яттю. Наша мета полягає в тому, щоб при цьому першому навчанні було якнайменше всяких затримок і труднощів і щоб усе йшло якнайлегше.

II. 2) Крім того, ми бажаємо, щоб рідні мови розвивалися не за прикладом мови французів, які задержують незрозумілі народів грецькі і латинські слова (ім закидає це С т е в і н), але все виражаючи словами, зрозумілими народів. Так, той самий С т е в і н порадив цей принцип своїм співвітчизникам бельгійцям («Географія», кн. I) і прекрасно провів це в математиці.

13. Проти цього можуть, розуміється, бути заперечення, і такі заперечення звичайно й робляться. Поперше, не кожна мова така багата, щоб на ній однаково вдало можна було передавати грецькі й латинські терміни.

Потрійне заперечення.

Подруге, хоч би вони й були передані, проте, вчені, які звикли до своїх термінів, не відступляться від них. Нарешті, краще, щоб і діти, яких треба буде навчати і латинської мови, вже тепер привчалися до мови вчених, щоб після не було потреби знову вивчати технічні терміни.

Відповідь на перше заперечення. 14. Я відповідаю на це. Коли яканебудь мова виявляється темною, неповною, недосконалою для висловлення потрібних речей, то вина не в мові, а в людях. Римляни і греки повинні були придумати слова раніше, ніж вони ввійшли у вжиток, і спочатку їх слова здавалися грубими, темними, до того, що самі римляни й греки були не певні, чи можна їх облагородити; проте, коли вони були прийняті, то виявилось, що немає нічого виразнішого, ніж вони.

Це ми знаємо про слова: *ens* (буття), *essentia* (суть), *substantia* (субстанція), *accidens* (випадкова ознака), *qualitas* (якість), *quidditas* (властивість) та ін. Отже, за мовою остановки не буде, аби тільки самі люди не пожаліли старання.

На друге заперечення.

15. Щодо другого заперечення, то нехай вчені люди і задержують для себе свої терміни. Ми тут ідемо на допомогу простим людям у тому, щоб якимнебудь способом довести їх до розуміння вільних мистецтв і наук, не говорячи з ними на іноземній мові чужими для них словами.

На третє заперечення.

16. Хто, нарешті, з дітей пізніше буде вивчати мову, той не відчує особливого уцербу від того, що знає технічні терміни рідною мовою, і від того, що бога раніше називав «батьком» на рідній мові, а не на латинській.

III. Третя вимога — добрий метод; чотири його закони.

17. Третя вимога полягає в легкому методі викладати ці книги юнацтву. Цей метод можна висловити так: I. *Щодня шкільним заняттям повинно приділяти лише по чотири години: дві години до півдня і стільки ж після півдня*; весь інший час учні можуть з користю віддавати домашнім роботам (особливо бідніші) або якомунебудь пристойному дозвіллю.

II. *Вранішні години треба присвячувати розвитку ума і пам'яті, а години після півдня повинно розвивати руку і голос.*

III. Отже, у вранішні години учитель прочитає і повторить урок на цю годину при загальній увазі, а коли потрібне буде яканебудь пояснення, то він дасть його в найдоступнішій формі так, щоб слухачі не могли його не зрозуміти. Потім він запропонує учням повторити це по черзі самим так, щоб, поки один читає ясно і виразно, інші, дивлячись у свої книги, мовчки стежили б за ним. Після півгодини або більше подібних виправ більш здібні спробують те саме повторити без книги, і, нарешті, виявляться здатними зробити це навіть і менш здібні. Адже, для годинного проміжку, відповідно до сприйнятливості дитячих умів, цього буде зовсім небагато.

IV. Те саме буде ще більш закріплене в години після обіду, в які ми не бажаємо розбирати нічого нового, а будемо повторяти те саме; повторяти почасти, переписуючи з тих же самих книг, почасти змагаючись: хто швидше запам'ятає все, про що говорилося раніше, і повторить це або правильніше, красивіше перепише, проспівач, порахує і т. д.

Чому ми радімо,
щоб усі класні
книги були
переписані
рукою учнів.

18. Не без підстави ми радімо, щоб учні всі свої друковані книги переписували якнайохайніше своєю власною рукою.

1) Це допоможе тому, що правильніше все запам'я-тається, бо думка буде довше зайнята одним і тим

самим матеріалом.

2) Цією щоденною вправою в писанні учні набудуть собі навичку писати красиво, швидко, правильно, що надзвичайно потрібне і для дальших шкільних занять і для життєвих справ.

3) Для батьків дітей це буде найнаочнішим доказом, що в школі робиться те, що повинне робитися, і вони матимуть змогу легше судити про успіхи дітей, бачачи, як вдало діти посуваються вперед.

Порада про
включення сюди
вивчення
іноземних мов.

19. Все більш часткове ми відкладаємо на інший час. Тут покищо нагадаємо про те, що коли деякі діти повинні будуть займатися вивченням мов сусідніх народів, то це повинне бути у віці десяти, одинадцяти, дванадцяти років, а саме — у проміжку між

школою рідної мови і латинською школою. Для цього найзручніше послати їх туди, де в щоденному вжитку не рідна мова, а та, яку вони повинні вивчати. Діти цілком засвоять цю мову, якщо вони на новій мові будуть читати, переписувати, запам'ятовувати вже раніше їм відомий матеріал з книг рідної школи і робити запозичені звідти письмові і усні вправи.

РОЗДІЛ XXX

Нарис латинської школи

Її цілі: чотири
мови і вся енци-
клопедія наук.

1. Її ціллю ми ставимо — разом з чотирма мова-ми вичерпати всю енциклопедію наук. З тих юнаків, яких ми правильно проведемо через ці класи, по-винні вийти:

I. Знавці *граматики*, які твердо засвоїли всі явища мови і можуть роз'яснити їх у латинській і рідній мові досконало, а в грецькій і єврейській — скільки це потрібно.

II. *Діалектики*, цілком досвідчені у визначенні і розрізненні по-нять у доведеннях і запереченнях.

III. *Риторики*, або *оратори*, які вміють красиво говорити на вся-ку тему.

IV. Знавці *арифметики*.

V. *Геометри* — як для різних життєвих потреб, так і тому, що ці знання особливо збуджують і загострюють здібності до вивчення інших предметів.

VI. *Музиканти* — як на практиці, так і в теорії.

VII. *Астрономи*, які знайомі, принаймні, з основами вчення про сферу і з її обчисленнями, бо без цього не будуть ясні ні фізика, ні географія, ні більша частина історії.

2. Це й були ті прославлені сім вільних мистецтв¹, знання яких,

¹ Septem artes liberales — «сім вільних наук» — зародок системи загальної освіти. Початкове формулювання і обґрунтування цієї сукупності навчаль-них предметів дав грецький філософ П л а т о н (427—347 рр. до н. е.). В Серед-

на загальну думку, повинен мати магістр філософії. Але для того, щоб стати вище, ваші учні повинні, крім того, бути:

VIII. Фізиками, які б розуміли будову світу, силу елементів, відмінність тварин, властивості рослин і металів, будову людського тіла та ін. як щодо того, чим вони є самі по собі, так і в застосуванні до потреб життя, щоб тим самим вичерпає і частину медицини, землеробства і всіх інших механічних мистецтв.

IX. Географами, які чітко уявляли б собі обриси земної кулі і морів з островами, рік, держав та ін.

X. Хронологами, які добре знали б принципи літочислення від початку часів по періодах.

XI. Істориками, які могли б перелічити найбільш важливі зміни в долі людського роду в найголовніших державах, у церкві і різні звичаї і події з життя цілих народів і окремих діячів.

XII. Моралістами, які б уміли точно розрізняти всі роди і види доброчесностей і пороків. Останніх повинно уникати, перші — наслідувати як у загальній ідеї, так і в спеціальному застосуванні, наприклад: до життя економічного, політичного, церковного та ін.

XIII. Нарешті, ми бажаємо, щоб вони були богословами, які б не тільки добре знали основи своєї віри, але й могли б захистити її з допомогою святого письма.

3. Ми бажаємо, щоб по закінченні цього шестирічного курсу юнаки досягли б у всіх цих галузях, якщо не повної досконалості (адже, з одного боку, досконалості не допускає юнацький вік, бо для закріплення теорії практикою потрібний тривалий досвід, а, з другого, — за шість років неможливо вичерпати океан ученості), то у всякому разі твердої основи для набуття досконалої вченості в будь-якій галузі в майбутньому.

Шлях до цих
цілей — через
шість класів.

4. Згідно з різними завданнями наміченої шестирічної освіти треба встановити для неї шість різних класів, назви яких, починаючи з нижчого, могли б бути такі:

Клас	{	I. Граматичний	IV. Моральний
		II. Фізичний	V. Діалектичний
		III. Математичний	VI. Риторичний

Чому за граматичним класом не повинні безпосередньо йти риторичний і діалектичний класи.

5. Я сподіваюся, що ніхто не буде заперечувати того, що ми передпосилаємо, ніби ключ до всіх наук, граматику. Але тим, хто звичку вважає за закон, могло б здатися дивним те, що ми відсуваємо так далеко діалектику і риторику, ставлячи їх позаду за реальними науками. Однак так треба. Адже,

ми показали вже, що з речами треба знайомитися раніше, ніж із спо-

ні віки це коло наук оформилося у вигляді так званих septem artes liberales. Найбільш повно і чітко це коло наук здійснювалося в університеті на молодшому, так званому, «артистичному» факультеті, що підготував слухачів до занять на старших спеціальних факультетах (богословському, юридичному, медичному). Septem artes liberales розпадалися на дві групи: науки trivium'у — граматика, риторика, діалектика; науки quadrivium'у — арифметика, геометрія, астрономія і музика. Ці голосні назви далеко не відповідають сучасному змістові цих наук. Змістовність і освітня цінність цих наук у Середні віки залежали виключно від кваліфікації викладачів.

собами їх проявлення, тобто із змістом раніше, ніж з формою, і що такий метод єдино придатний для досягнення ґрунтовних і швидких успіхів і полягає в тому, щоб мати знання речей раніше, ніж нам запропонують судити про них або красномовно викладати їх. Інакше, що ти будеш досліджувати або в чому будеш переконувати, коли в тебе готові всі способи розрізнення і викладання речей, але ти не знаєш самих речей, які ти бажавш досліджувати або в яких бажавш переконувати? Як неможливо, щоб породила дівчина, не завагітнівши, так нерозумно говорити про речі тому, кому не дане наперед знання речей. Речі самі по собі є те, що вони є, хоч би їх не торкався ніякий розум і ніяке слово, але розум і слово обертаються тільки навколо речей і залежать від них, а вживані без речей, якщо припустити таку дурну і смішну спробу, вони або перетворюються в ніщо, або стають безглуздом звуком. Отже, через те, що міркування і мова ґрунтуються на речах, сама необхідність вимагає передпосилати їм таку основу.

Чому вчення про моральність ставиться після вчення про природу?

6. Що вчення про природу повинно передпосилати вченню про моральність, хоч у багатьох буває навпаки, це переконливо довели вчені мужі. Ліпсіус («Фізіологія», кн. I, розд. I) пише так: Ми схвалюємо думку великих авторів і ми, згідно з ними, вимагаємо, щоб насамперед викладалася фізика. Ця частина (філософії) дає велике задоволення: вона здатна приваблювати нас і затримувати нашу увагу; до неї почувавш велику повагу, а блиск явищ природи викликає наше здивування; нарешті, ум підготовляється і розвивається для того, щоб з користю слухати етику.

7. Щодо математичного класу може виникнути сумнів, чи повинен він йти за фізичним класом, чи передувати йому. Правда, стародавні починали справжній розгляд речей з математичних занять, через що й дали їм ім'я «наук» переважно, а Платон не хотів, щоб в його Академію входив хтонебудь, хто не знав геометрії. Причина цього зрозуміла, бо ці науки, займаючись числами і кількостями, ближчі до чуття і тому більш легкі й точні; вони збуджують і зміцнюють силу уявлення і нарешті схилиють і збуджують навіть до інших предметів, які більш віддалені від чуття.

Відповідь. 8. Загалом кажучи, це вірно. Однак, тут треба звернути увагу і на щось інше. А саме: 1) Ми радили в школі рідної мови розвивати чуття і пробуджувати ум з допомогою того, що сприймається чуттями, при чому так само старанно треба проходити і науку про числа. Отже, наші учні вже не будуть тут такими, що зовсім не знають геометрії. 2) Наш метод іде вперед завжди послідовно. Тому перш ніж переходити до вищих дослідів про величини, зручно вставити вчення про конкретне, про тіла, яке повинне стати перехідним ступенем до більш глибокого розуміння абстрактних відношень. 3) До курсу математичного класу ми приєднуємо дуже багато з того, що стосується мистецтва легкого і вірного пізнання, якого навряд чи можна досягти без природознавства; це останнє ми і передпосилаємо. Проте, якщо інші міркування або сама практика приведуть до іншого висновку, ми заперечувати не будемо. А тепер згідно з тими доводами, які маємо, ми можемо вирішувати це питання лише так, як подали вище.

Фізиці треба передносити метафізику, але яку?

9. Після того, як таким способом буде набута достатня навичка в користуванні латинською мовою з допомогою «Переддвер'я» і «Дверей», які ми призначали для першого класу, *ми радимо запропонувати учням найзагальнішу науку. Цю науку називають «першою філософією», а звичайно «метафізикою»; на нашу ж думку, її правильніше було б назвати «профізикою» або «гіпофізикою» (наукою, що передую природознавству або йому підлягає).* Метафізика повинна відкривати перші і найостанніші основи природи, саме основні умови всіх речей, властивості і відмінності з найзагальнішими нормами всіх речей, як з означеннями понять, так і з аксіомами, ідеями і їх побудовою. Коли все це буде вивчене (а зробити це нашим методом надзвичайно легко), можна буде почати розгляд всіх окремостей таким чином, щоб здавалося, що здебільшого вони ніби вже були відомі раніше, і ні в чому не виявлялося б нічого нового, крім прикладання загального до кожного окремого явища. Затримавшись на цьому приблизно триместр (адже, все це буде засвоєно надзвичайно легко, бо це будуть тільки ніби ті чисті основи, які кожний здоровий людський ум своїм природженим смыслом міг би сприйняти сам), можна було б далі, безпосередньо від загальних основ, перейти до розгляду видимого світу, щоб чудесні явища природи (показані у вступі до фізики) поступово все більше з'ясовувалися, насамперед окремими прикладами з природи. Через ці заняття клас повинен бути названий «фізичним».

За фізичним класом іде математичний, за ним — клас етики.

10. Від суті речей слід перейти до більш точного дослідження випадкових ознак речей, що ми називаємо «математичним класом».

11. Потім *учням доведеться розглядати саму людину з діями її свободної волі як владаря речей, щоб вони навчилися спостерігати, що підлягає нашій владі і нашій волі, і що ні, яким чином слід приводити все до належного ладу згідно з світовими законами та ін.*

Цього будуть навчатися на четвертому році в класі етики. Але все це треба буде розглядати уже не тільки з точки зору історичної — як щонебудь відбувається, як це було в початковій школі рідної мови, але і в причинному зв'язку, так, щоб учні привчилися звертати увагу на причини речей і їх наслідки. Проте, в цих перших чотирьох класах треба стеретися домішувати сюди будьякі спірні питання, бо це маємо цілком відкласти на п'ятий клас, як це зараз побачимо.

Клас діалектики. 12. Після попереднього ознайомлення учнів з найкоротшими правилами висновків у класі діалектики ми пропонували б пройти предмети фізики, математики і етики і ґрунтовно розглянути тут лише те, що має особливе значення і викликає серед учених незгоди. Тут може бути викладене: походження і стан питання, тезис і антитезис, правдиві або ймовірні аргументи, захист того або іншого; потім нехай будуть виявлені помилка одного з двох тверджень і самий привід до цієї помилки, неправдиві доводи і справжні доводи на користь істинного тезису та ін. Або, навпаки, якщо, те й друге твердження має в собі частинку істини, то нехай буде показане їх примирення між собою. Отже, одна й та сама робота буде являти собою і найприємніше повторення раніше пройденого,

і надзвичайно корисне з'ясування того, чого раніше не зрозуміли. Саме мистецтво робити висновки, досліджувати невідоме, з'ясовувати темне, розрізняти сумнівне, обмежувати загальне, захищати істинне зброєю самої істини, заперечувати неправдиве і, нарешті, приводити до ладу заплутане — буде вивчене стисло з допомогою постійних прикладів, тобто коротким і дійсним шляхом.

Клас риторик. 13. Останнім класом буде клас риторик. У ньому ми б гадали вправляти учнів в істинному легкому, приемному застосуванні всього досі вивченого, звідки було б видно, що учні наші дечого навчилися і пробули в нас не даремно. Згідно з відомими словами Сократа: «Заговори, щоб я тебе побачив», ми хочемо тепер обробити для мудрого красномовства мову тих, чий ум досі ми розвивали для набуття мудрості.

14. Отже, подавши попередку найкоротші і найясніші правила красномовства, ми приступаємо до вправ, тобто до наслідування якихнебудь кращих майстрів красномовства, при чому, проте, не слід весь час триматися одного й того самого матеріалу, щоб, навперемін у напрямляючись у всі галузі істини і різноманітності речей, у сади людської доброчесності і в рай божественної мудрості, учні уміли прекрасно висловити і, де потребує необхідність, могли захистити все, що вони вважають істинним і добрим, тобто корисним, приемним, чесним. Для досягнення цієї мети вони будуть мати вже на цьому ступені дуже значну підготовку, а саме — прекрасне знання всіх можливих речей і цілком достатній запас слів, фраз, прислів'їв, висловів, історій та ін.

Вивчення історії 15. А втім, якщо виявиться потрібним, про це треба розподілити більш докладно скажемо в іншому місці. Сама практика дасть усе інше. Додати треба тільки таке: *тому що знання історії, як відомо, є найпрекрасніша частина освіти і ніби висвітлює все життя, то й бажано розподілити її по всіх класах цього шестиріччя, щоб наші учні добре знали все те, що було зроблене або сказане гідного уваги у всі стародавні часи. Проте, бажано розподілити ці заняття історією так, щоб вони не тільки не збільшували праці учнів, а полегшували б їй і були відпочинком (приправою) для більш серйозних занять.*

І яким чином. 16. Наприклад, можна для кожного класу скласти окрему книжку, в якій містяться певного роду історії, так, щоб можна було подати:

в класі	{	I — скорочену біблійну історію,
		II — історію природознавства,
		III — історію мистецтв — про різного роду винаходи,
		IV — історію моралі — видатні приклади доброчинства та ін.,
		V — історію обрядів — про різні релігійні обряди в народі,
		VI — історію загальну, тобто історію всього світу і найголовніших народів, переважно історію своєї батьківщини: все в стислому вигляді, але не пропускаючи нічого необхідного.

17. Про спеціальний метод, яким треба користуватися в цих школах, скажу тепер тільки таке. Ми запропонували б, щоб звичайні шкільні чотири години розподілялися так: обидві вранішні години (після молитви) повинні присвячуватися тій науці або тому мистецтву, від яких клас має свою назву; першу годину після півдня повинна займати історія, другу годину — вправа в стилі, вправляння голосу, рук, відповідно до того, чого потребує матеріал кожного класу.

РОЗДІЛ XXXI

Академія

Чому тут говориться про академії.

1. На академію, звичайно, наш метод не поширюється. Але що перешкоджає нам висловити наші побажання і з приводу академії? Ми вже сказали, що академії з повним правом віддається завершення і доповнення всіх наук і всі вищі предмети освіти.

Три побажання до неї.

2. Отже, ми запропонували б, щоб там: 1. Проводилися справді всі вичерпні заняття, щоб нічого не залишалось в науках і в людській мудрості, що не було б там предметом вивчення.

II. Вживалися найбільш легкі і вірні методи, щоб дати всім, хто сюди приходить ґрунтовну вченість.

III. Громадськими почесними посадами нагороджувалися лише ті, хто успішно досяг наміченої мети і став гідним і здатним до того, щоб йому можна було доручити керування людськими справами.

Коротко зазначимо, чого, на нашу думку, вимагають ці окремі побажання.

I. Щоб вони постійні були універсальними для наукових занять.

3. Щоб академічні наукові заняття були універсальними, для цього потрібні:

I. Учені й досвідчені професори всіх наук, мистецтв, предметів, мов, які брали б з себе всі ці знання, як з живої скарбниці і давали все для всіх.

II. Добрана бібліотека різних письменників, доступна всім для користування.

бібліотека різних письменників, доступна всім для користування.

II. Метод вони повинні мати постійний універсальний, де треба додержуватися такого.

4. Самі академічні роботи будуть посуватися вперед легше і успішніше, коли, поперше, ми туди будемо посилати тільки обрані уми, цвіт людства, а всіх інших направимо до плуга, ремесла і торгівлі, зважаючи на їх природну схильність.

5. Подруге, коли кожний присвятить себе тій же видої заняття, до якого, як про це можна зробити висновок з вірних ознак, його призначила природа. Бо через своє природне обдаровання один є музикантом, поетом, оратором, фізиком і т. д., тоді як інші, більш схильні до богослов'я, медицини, юриспруденції. Саме тут надто часто робиться помилка, бо з свого розсуду, не звертаючи уваги на природну схильність, з кожної колоди ми хочемо зробити генія (ex quo vis ligno Mercurios fingere). Звідси виходить те, що, звертаючись до

того чи іншого заняття всупереч схильності, ми не досягаємо нічого, вартого уваги і часто маємо більші знання в якій завгодно сторонній справі, ніж у власній професії. Тому було б доцільно, при закінченні класичної школи, робити прилюдне випробування здібностей: на підставі цих випробувань директори могли б визначати, яких юнаків слід направити для дальшої освіти в академію, а кого призначити на інші професії; а з тих, хто має намір продовжувати свої заняття в академії, директори повинні визначити, хто повинен присвятити себе богослов'ю, а хто — політиці або медицині та ін., відповідно до того, яка в молодих людей проявляється природна схильність, і в зв'язку з потребами церкви або держави.

6. *Потреть, натури високо обдаровані треба заохочувати до всього, щоб не було недостачі в людях, які здобули всебічну освіту і цілком володіють мудрістю.*

7. *Треба, проте, стежити за тим, щоб академії виховували тільки працюючих, чесних і здібних людей. Вони не повинні терпіти псевдостудентів, які, подаючи іншим шкідливий приклад неробства і розкоші, марно розтрачують батьківське майно і гублять свої роки. Таким чином, де не буде ніякої зарази, не буде й ніякого зараження, — всі будуть спрямовувати свою увагу на те, чим слід займатися.*

8. Ми сказали, що в академії треба знайомитися з усякого роду авторами. Але для того, щоб це було не надто важко і в той же час корисно, було б бажано схилити учених людей: філологів, філософів, богословів, медиків та ін. подати молоді, що вчиться, таку саму

Порада про витяги з усякого роду авторів.
допомогу, яку тим, хто вивчає географію, подають географи, наносючи на карти цілі провінції, царства і світи і в одному огляді подаючи очам широченні простори землі і морів. Справді, чому б не викласти Ціцерона, Лівія, Платона, Арістотеля, Плутарха, Тацита, Геллія, Гіппократа, Галена, Цельза, Августина, Ієроніма та інших тим самим способом, як художники подають землі, міста, будинки, людей з натури у зменшеному масштабі. І при тому це слід робити не тільки у вигляді взятих звідти окремих висловів і красивих виразів (як це зроблено з деякими авторами), але й з допомогою систематичних зведень основного змісту.

9. Подібного роду витяги з авторів могли б бути особливо корисні. Подерше, для тих, у кого немає часу читати все підряд, щоб, проте, вони мали загальне поняття про всіх авторів. Подруте, для тих, хто (як радить Сенека) бажає близько познайомитися з духом одного якогонебудь письменника (бо не всі однаково підходять для всіх), щоб легше й ґрунтовніше зробити вибір, після того, як, випробувавши багато, вони унебудься, що їм особливо подобається. Потреть, і для тих, кому треба прочитати самих письменників цілком, ці витяги будуть прекрасною допомогою для того, щоб читання це дало найбільшу користь. Так тому, хто їде в подорож, дуже корисно на карті наперед знати хорографію місцевості для того, щоб було легше, вірніше, приємніше оглядати ті подробиці, які потім він побачить своїми очима. Нарешті, всім будуть корисні ці огляди для швидкого

Це прекрасно
у чотирьох
відношеннях.

повторення авторів, при чому завжди зустрінеться щонебудь таке, що лишиться в пам'яті і перейде в плоть і кров.

Порада про видання цих витягів. 10. Подібного роду загальні огляди авторів можна було б видавати і окремо (для використання більш бідними або тими, хто сам не може прочитати великих томів) і передпосилати виданням самих авторів, щоб, приступаючи до читання цих авторів, спочатку можна було б дістати загальне уявлення про ціле.

Порада про застосування в академії Геллієвих колегій. 11. *Щодо методу ведення академічних занять, то, може бути, було б дуже корисно встановити загальні бесіди і проводити їх на зразок Геллієвих колегій.* А саме: про що б професор не говорив прилюдно, треба роздати слухачам для читання дома зразкових письменників, які обмірковують те саме питання. І що б з цього професор у вранішній лекції прилюдно не виклав, про це повинне бути знову обговорення після півдня на загальних зборах: студенти дають запитання, якщо хтонебудь чогонебудь не зрозумів або коли він знайшов у свого автора незгідну думку, підкріплену належними підставами, та ін. Тут кожному з студентів, що зібралися (але з додержанням певного порядку), треба давати відповіді, а потім іншим треба дозволити висловлюватися і обговорювати, чи достатньо з'ясоване питання. І, нарешті, професор, як голова, повинен розв'язувати спірні питання. Таким чином, все, що прочитає кожен, може бути об'єднане і не тільки стане загальним здобутком, а і вкорениться в умах, забезпечуючи ґрунтовні успіхи як у теорії, так і в практиці наук.

III. Третє положення: нікого не повинно нагороджувати, поки він не переможе. 12. При цій спільній вправі легко буде, здається, здійснити і нашу останню пропозицію, чого давно вже бажають усі кращі люди: *до громадських почесних посад треба допускати тільки достойних.* Цього буде досягнуто, кажу я, коли це буде залежати не від чиєїнебудь особистої думки, а від загального визнання і свідчення всіх. Один раз на рік необхідно відвідувати школи: нижчі школи повинні відвідувати директори, а академії — королівські або державні депутати. При цьому вони повинні докладно дослідити, з якою старанністю ті, що навчаються, і ті, що навчають, роблять своє діло. Ті, що виявили особливу старанність, повинні діставати прилюдне визнання своїх якостей, яке полягає в докторському або магістерському почесному значку.

Спосіб перемогти. 13. Щоб при цьому не було ніякого обману, для здобуття ступеня замість диспутів найпридатнішим було б таке. Кандидат (або кілька разом) стає посередині — без участі голови зборів. І тоді всі найученіші і вже випробувані в практиці нехай дають йому запитання про те, що, на їх думку, треба для з'ясування успіхів кандидата в теорії і на практиці. Наприклад, різні запитання з тексту (святого письма, Г і п о к р а т а, права і т. д.): де написано те, друге, третє? Наскільки він згодний з тим або іншим? Чи не знає він якогонебудь автора, що не згоджується з цим? І кого саме? Які доводи він міг би виставити проти цього, як треба розв'язати суперечність? і т. д. А з практики йому треба наполегливо пропонувати різні випадки, що стосуються совісті, хвороб, процесів:

як він хотів би чинити в тому або іншому випадку і чому саме так. Треба наполегливо давати кандидатові найрізноманітніші запитання, поки не стане ясним, що він може судити про речі розумно і з повною підставою, та ін. Хто не прикладе всякого можливого старання в заняттях, знаючи, що йому треба скласти такий серйозний і такий суворий прилюдний іспит!

Про подорожі. 14. Про подорожі (яким ми відводимо місце в останні шість років або по закінченні їх) немає потреби робити вказівки, крім однієї. Ми схвалюємо думку Платона, що відповідає і нашим поглядам, який забороняв юнакам мандрувати раніше, ніж вони звільняться від неугамованості палкого віку і в них з'явиться розсудливість і досвідченість, необхідні для подорожі (Платон, «Про закони», XII, стор. 950 і далі).

Про школу шкіл: 15. Ми не будемо тут подавати того, яка необхідна була б у всякій країні школа шкіл або дидактична колегія. Якщо немає надії на це, то, принаймні, нехай з неухильною вірністю зберігається ця думка в духовному єднанні вчених, що присвятили себе поширенню слави божої. На якій би віддалі вони не були один від одного, їх об'єднані зусилля повинні бути спрямовані на те, щоб усе більше й більше розкривати основи наук, очищати світло мудрості і розповсюджувати його з найкращим успіхом серед людського роду, щоб новими, надзвичайно корисними винаходами поліпшити становище людей. Бо, коли ми не бажаємо завжди лишатися на одному й тому самому місці або навіть йти назад, то завжди треба роздумувати про те, як би просунути вперед добрі починання. Бо для цього не досить однієї людини або одного життя, тому необхідно, щоб продовжували справу багато разом і послідовно. Ця загальна колегія вповні могла б бути для всіх інших шкіл тим, чим шлунок — для членів тіла, а саме життєвою лабораторією, яка б усім постачала поживний сік життя і силу.

16. Повернемося, проте, до того, що нам лишається сказати про наші школи.

РОЗДІЛ XXXII

Про загальну досконалу організацію шкіл

Узагальнення сказаного вище. 1. Про потребу і спосіб перебудування шкіл ми сказали досить докладно. Було б корисно звести тепер наші побажання і поради в єдине ціле.

Суть наших побажань: дидактичне мистецтво повинне досягати точності і краси друкарського мистецтва. 2. Наша мета довести метод навчання до такої досконалості, щоб між звичною і вживаною досі формою навчання і цією новою виявилася б така сама різниця, яку ми бачимо між тим способом розмноження книг з допомогою пера, який вживався колись, і винайденим потім і тепер уже вживаним друкарським мистецтвом. Друкарське мистецтво трудніше, дорожче, кропіткіше, але далеко зручніше для більш швидкого, вірного і красивого відтворення книг. Так цей новий метод, що лякав спочатку своїми труднощами, при своєму застосуванні буде, проте, служити для навчання багато більшого числа учнів

з більш певним успіхом і з більшим задоволенням, ніж це досягається при звичайній відсутності методу.

Які переваги має друкування книг перед письмом.

3. Можна легко уявити, як мало корисною могла б аdataватися спроба першого винахідника друкарських шрифтів порівняно з прийнятим тоді вже таким вільним і швидким вживанням пера; але діло показало, які переваги дає цей винахід. Поперше, протягом одного й того ж часу два молодці можуть способом друкування відтворити більше число примірників якоїнебудь книги, ніж у той самий час, може бути, двісті чоловік пером. Подруге, рукописи, щодо числа, форми, розміщення аркушів, сторінок і ліній надзвичайно відрізняються один від одного; друковані ж примірники відповідають один одному настільки точно, що одно яйце не буде так схоже на друге, як усі ці примірники один на один. Це надає їм елегантності і краси. Потретє, чи правильно написане те, що написано пером, не можна встановити доти, поки не переглянеш, не порівняєш і не виправиш кожний примірник окремо, а це потребує багаторазової нудної праці. При друкуванні ж досить виправити лише один примірник, щоб тим самим виявилися виправленими всі інші, хоч би їх була тисяча. Людині, яка не знайома з друкарським мистецтвом, це здається неймовірним, а, проте, це цілком вірно.

Почетверте, для письма (яке робиться пером) придатний не всякий папір, а тільки більш щільний, який не пропускає чорнила, а що б ти не підслав під друкарський набір, шрифт на всьому відбивається — навіть на м'якому і пропускному папері, на полотні і т. д. Нарешті, красиво друкувати книги можуть навіть ті, хто писати красиво не вміє, бо вони виконують роботу не власною рукою, а майстерно для цього підготовленими літерами, при яких відхилення від їх написання неможливі.

Що більшого може дати досконалий метод (до якого ми прагнемо) порівняно з тим, який застосовувався досі.

4. Видимо, буде щось подібне, коли ми здійснимо правильно все, що стосується цього нового і загального методу навчання (я ще не тверджу, що наш метод уже досконалий, я тільки виставляю його загальність).

Тоді результати будуть такі: 1) при меншому числі викладачів буде навчатися далеко більше число дітей, ніж тепер при вживаних методах; 2) учні будуть далеко більше освіченими; 3) освіта буде витонченіша і буде давати задоволення; 4) до цієї освіти будуть допущені також і ті, хто обдарований порівняно слабкими здібностями і повільною сприйнятливістю; 5) нарешті, успішно викладати зможуть навіть і ті, кого природа не обдарувала добрими здібностями до викладання, бо кожний буде черпати знання і вміння не тільки з власного ума, скільки буде поступово давати юнацтву вже готовий освітній матеріал готовими, даними в руки, засобами. Подібно до того, як будьякий органіст легко виконає по нотах якінебудь симфонії, які він сам, може бути, не міг би ні скласти, ні виконати самим лише голосом або заграли напам'ять, так і шкільний учитель не міг би хіба вчити всього, коли все, чого треба навчати, з усіма методами навчання, він має в руках ніби занесені в партитуру?

Докладніший розгляд цієї справи.

5. Додержуючись схожості з друкарським мистецтвом, з допомогою порівняння розвинемо ясніше, яка струнка дія цього нового методу, щоб було видно, що науки тими ж майже способами накреслюються в умах, як вони зовні наносяться на папір. Тому було б доречно відповідно до слова «друкарня» придумати і дати цій новій дидактиці ім'я «дидахографія» (навчаюче письмо). Але спинимося на цьому питанні докладніше.

Аналіз друкарського мистецтва щодо матеріалу і роботи.

6. Друкарському мистецтву властиві особливі матеріали і особливі види робіт. Матеріали ці переважно такі: папір, шрифт, чорна фарба, друкарський верстат. Види роботи — підготовка паперу, складання шрифту згідно з оригіналом, покриття фарбою, коректура, друкування, просушування і т. д.; у всьому цьому є свої особливі прийоми, при додержанні яких справа легко по-сувається вперед.

Те саме в мистецтві дидактики.

7. У дидахографії (задержимо це слово) справа стоїть так. Папір — це учні, в умах яких повинні відбитися літери наук. Шрифт — це підручники і інше наготовлене для цієї ж мети шкільне приладдя, з допомогою яких навчальний матеріал легко може закріпитися в умах. Чорна фарба — це живий голос викладача, який подає з книг знання речей і переносить це знання в уми слухачів. Друкарський верстат — це шкільна дисципліна, яка всіх схиляє і примушує сприймати науки.

Який потрібний папір.

8. Папір придатний якої завгодно якості, проте, чим папір чистіший, тим ясніше сприймає і являє надруковане. Так і цей метод, хоч і допускає до освіти учнів з усіма здібностями, однак, успішніше буде розвивати видатніші обдаровання.

Відношення шрифту до підручників.

9. Поводження з металічним шрифтом являє прекрасну аналогію з нашими підручниками (яких ми вимагаємо). Поперше, як шрифт спочатку треба вилити, відполірувати, пристосувати до вживання, а потім уже почати друкування книг, так спочатку необхідно підготувати знаряддя нового методу, а потім почати користуватися цим методом.

10. Шрифту потрібний великий запас, щоб його було досить для роботи. Те саме стосується і до книг і навчальних приладь, бо важко, нудно і шкідливо починати справу і натрапляти на перешкоди в досягненні мети через недостачу потрібного приладдя.

11. Добра друкарня має різноманітні шрифти, щоб не виявилось недостачі ні в чому, що могло б стати потрібним. У такий же мірі необхідно, щоб наші книги вичерпували все, що стосується до повної культури духа так, щоб кожний, спираючись на ці книги, міг вивчити все, що треба знати.

12. Друкарські знаки не розкидають як трапляється, а акуратно розподіляють по касах і відділах, щоб вони були наготові для всякого вживання. Так і в наших книгах не можна пропонувати навчальний матеріал сплутаний, а необхідно розподілити все якнайточніше по річних, місячних, денних і годинних програмах.

13. З кас виймаються тільки ті друкарські знаки, які потрібні для даної роботи, інші залишаються в касах. Так треба давати дітям

у руки тільки ті підручники, які потрібні у відповідних класах, щоб інші не відвертали уваги учнів і не заплутували їх.

14. Нарешті, у складачів є своя складальна лінійка, з допомогою якої вони з'єднують букви в слова, слова в рядки, рядки у смуги, щоб ніщо не зсувалося з свого місця. Так і, вихователям юнацтва, треба дати в руки норми, за якими вони повинні вести свою роботу, тобто треба написати для них керівні книги, які б нагадували їм про те, що, де і як треба робити, щоб не було збочень.

Двоного роду навчальні книги.

Що відповідає друкарській фарбі в дидактиці.

15. Отже, навчальні книги будуть двоєкі: підручники для учнів і посібники для вчителів, щоб вони знали, як користуватися першими.

16. Ми сказали, що роль друкарської фарби в дидактиці відіграє голос учителя. Правда, під тиском преса шрифту, будучи сам по собі сухим, відбивається на папері. Проте, крім певних слідів, які скоро зникають, він нічого після себе не залишає. Але, коли покрити його друкарською фарбою, він дає найяскравіші і майже невитравні відбитки. Так і те, що дітям пропонують їх німі учителі, книги, в дійсності є чимсь німим, темним, недосконалим. Коли до цього приєднується голос учителя (який усе розумно з'ясовує згідно з розвитком учнів і навчає застосовувати на ділі), то все оживає і глибоко вірізується в свідомість учнів, так що, нарешті, вони справді починають розуміти те, що вчать, і усвідомлювати, що вони розуміють те, що знають. Друкарська фарба відрізняється від чорнила саме тим, що вона виготовляється не на воді, а на олії (і ті, хто в друкарському мистецтві бажав досягти особливо значних результатів, вживають найчистішу олію з волоських горіхів з вугляним порошком). Так, через приємний і простий метод викладання, який відповідає найніжнійшій олії, повинен проникати в свідомість учнів голос викладача і навчальний матеріал, який він викладає учням.

Навчальний прес — це дисципліна.

17. Нарешті, що в друкарській справі — прес, те в школах — дисципліна, яка сама лише забезпечує для кожного можливість сприйняти освіту. Як у друкарському мистецтві весь папір, з якого має вийти книга, іде під прес (хоч на більш твердий папір треба натискати дужче, а на більш м'який — легше), так усякий, хто вступає для освіти в школу, повинен підкорятися загальній дисципліні. Ступені її такі: Поперше, постійна увага. Тому що ніколи не можна досить певно покладатися на старанність дітей або на їх добру волю (вони — потомки Адама), треба наглядати за ними, куди б вони не повернулися. Подруге, докір, завдяки якому відразу повертаються на путь розуму і слухняності ті, хто порушує порядок. Нарешті, кара, якщо вони відмовляються коритися знакам або умовлянням. Але всі ці заходи треба застосовувати розумно з єдиною метою, щоб усі учні під впливом спокукання стали бадьорими і успішно виконували все.

Зіставлення різних робіт в тій і другій справі.

18. Я сказав, що потрібні також певні види роботи і певні прийоми їх виконання. Скажу коротко також і про це.

19. Скільки буде примірників якоїнебудь книги, стільки ж береться відразу аркушів, які повинні бути заповнені одним

і тим же текстом і одним і тим самим шрифтом. Одне й те саме число аркушів тримається від початку до кінця книги, не збільшуючись, не зменшуючись, інакше деякі примірники були б неповними. Та само метод нашої дидактики з необхідності вимагає, щоб усі дітям яким викладач повинен викладати за одними і тими самими правилами передавалися йому відразу з тим, щоб він давав цій групі освітні поступово, від початку до кінця. Після початку навчальних занять нікого не можна приймати в школу і нікого не можна відпускати з групи раніше кінця занять. Так буде досягнутий той результат, що одного викладача буде досить навіть для численної групи учнів і всі, проте, навчатися всього без недоліків і прогалин.

Корисна порада. Тому слід було б усі громадські школи відкривати один раз на рік (на нашу думку, це повинне бути скоріше восени, ніж навесні або в інший час), з тим, щоб навчальна програма кожного класу виконувалася протягом року і щоб усі учні (якщо тільки не перешкодить кому небудь з них тупість), доходили до певної мети і разом перейшли в наступний клас. Так і в друкарні після віддрукування всіх примірників першого аркуша А, переходять до аркуша В, потім до С, D, E і т. д.

20. Добре надруковані книги мають ясно поділені розділи, стовпці, параграфи, з певними порожніми просторами (або з необхідності або заради ясності) як на берегах, так і поміж окремими рядками. Так само і навчальний метод, через необхідність, має свої періоди праці з певними проміжками часу для відпочинку. Він має, як відомо, завдання на рік, місяці, дні і години. Коли це виконувати правильно, то кожний клас повинен мати свій закінчений навчальний курс і, таким чином, щороку повинен здійснювати поставлену йому мету. З повною підставою можна обстоювати те, щоб шкільним заняттям щодня присвячувалося тільки по чотири години: дві години до півдня і стільки ж після півдня. Якщо з цих годин виключити години після півдня в суботу і всі неділі присвятити відправі в церкві, то вийде щотижня двадцять шість¹ годин, а на рік (залишивши, крім того, потрібний час для звичайних вакацій) близько тисячі годин. О, скільки можна навчити і навчитися за такий час, коли завжди працювати методично і т. д.

21. Склавши для друкування шрифт, беруть сувої паперу і розкладають їх аркушами так, щоб вони лежали гладко й зручно під рукою, щоб ніщо не затримувало роботи. Так само учитель повинен мати учнів у себе перед очима, щоб завжди бачити всіх і щоб завжди його бачили всі. Як це треба робити, на це ми вказали у першому запитанні розділу XIX.

22. Щоб папір краще сприймав відбиток, його звичайно змочують і роблять більш м'яким. Так само в школі в учнів завжди треба збуджувати увагу тими способами, які ми там же вказували.

23. Коли це зроблено, металічні літери намазуються чорною фарбою для того, щоб їх відбитки виходили ясно. Так учитель завжди повинен пояснювати урок даної години своїм голосом, читаючи наперед, перчитуючи, роз'яснюючи, щоб усе можна було ясно зрозуміти.

¹ Явна помилка. Правильно — 22 години.

24. Потім відразу ж аркуші один по одному кладуться під прес так, щоб на всіх аркушах і на кожному окремо вийшов цілком точний відбиток цієї металічної форми. Так учитель, достатньо з'ясувавши смисл і показавши на кількох прикладах легкість наслідування, нехай потім вимагає того самого від окремих учнів, щоб вони намагалися стежити за тим, що він їм сказав, і з учнів ставали знаючими.

25. Потім уже надруковані аркуші виставляються на повітря для провітрювання, для просушування. В школі повинна відбуватися розумова вентиляція з допомогою повторень (репетицій), іспитів, амагань, доти, поки не буде певності, що все засвоєно твердо.

26. Нарешті, після відбивання всі надруковані аркуші збираються і приводяться в порядок, щоб було видно, що всі примірники — в повній справності, без шкоди, що вони цілком придатні для продажу, розсилання, опрацювання і користування ними. Те саме являють собою прилюдні іспити наприкінці року, коли ревізорами шкіл будуть перевірені успіхи учнів, наскільки вони ґрунтовні і зв'язані між собою для того, щоб можна було судити, чи дійсно вивчене все те, що треба було вивчити.

Висновок.

27. Ось у загальних рисах і все: інше все вже дрібниці. Тепер досить указати, що як з винайденням друкарні розмножилися книги, ці провідники освіти, так з винайденням *дидактографії*, або *загальної методики*, може збільшитися саме число вчених на велике благо для людства, згідно з відомими словами: «Багато мудрих — спасіння світові» (Премудр., VI, 26). І тому що ми намагаємося умножити християнську освіту, щоб внадрити в усі присвячені Христу душі саме благочестя, а потім науки і добрі норони, можна сподіватися того, чого повеліває сподіватися божественне відкриття: «Земля буде наповнена віданням господа, як води наповнюють море» (Іс., XI, 9).

РОЗДІЛ XXXIII

Про умови, необхідні для практичного застосування цього загального методу

Скарги на те, що добрі думки не завжди виконуються.

1. Я гадаю, що навряд чи хто, всебічно зваживши виклад даної справи, не прийде до переконання, в якому щасливому становищі були б християнські держави і громадські справи, якби були заведені такі школи, які ми пропонуємо. До цього слід додати, що треба зробити для того, щоб ці міркування не лишилися міркуваннями, а нарешті таки колинебудь могли хоч почасти стати дійсністю. Адже, не без підстави Іоганн-Цецілій Фрей (Freu), дивується і обурюється, що протягом стількох століть ніхто не наслідився змінити на краще такі варварські порядки в колегіях і академіях.

2. Протягом більш як ста років безліч скарг чути було на безладдя в школах і в методі викладання. Особливо дбали про поліпшення їх в останні тридцять років. Але з яким успіхом? Школи, все таки, лишилися такими, якими й були. Коли хтонебудь приватно або в якійсь приватній

школі щонебудь і заводив, то успіх був малий: або з нього глузували неуки, або його гнітила заздрість недоброзичливців або, на решті, сам він, не маючи допомоги, падав під тягарем трудів. Та досі все лишалося марним.

Приготовлений до руку машині треба дати рух.

3. Тому треба шукати і знайти спосіб привести з божою допомогою, в рух ту машину, яка складена або, принаймні, повинна бути складена досить уда-ло з добрих основних частин, розумно і рішуче усунути все те, що досі перешкоджало цьому рухові або може перешкодити далі.

П'ять перешкод до повного перетворення шкіль.

4. Ці перешкоди можуть бути різні. Поперше, не достача методично освічених людей, які б з творчим успіхом, до якого ми прагнемо, могли стояти на чолі скрізь відкритих шкіл (адже, і наші «Двері», книгу, яка вже прийнята в школах, одна дуже розсудлива людина звернулася до мене в листі з скаргою, що в більшості випадків нашої книзі бракує однієї, дуже важливої умови, а саме немає підходящих людей, які б уміли викладати за нею юнацтву).

5. Однак, якби навіть і були такого роду викладачі і всі, згідно із складеним розкладом, могли легко виконати всі свої обов'язки, то звідки взяти, проте, кошти на їх утримання всім містам і селам і скрізь, де народжуються і виховуються у Христі люди?

6. Далі, яких заходів треба було б ужити для того, щоб діти найбільш багатих батьків могли б мати дозвілля (час) відвідувати школи?

7. Але особливо, здається мені, треба боятися пихи тих, хто здобув звичайну освіту і з задоволенням фальшиво грає на старій струні, з погордою ставлячись до всього нового, а так само і їх впертості, як кажучи вже про менші значні перешкоди, проти яких легко можна знайти засоби.

8. Першорядне значення має одна умова; відсутність її може зробити марною всю організацію, а наявність негайно приведе її в рух. Такою умовою є достатній запас пам'яток методичних книг¹. Як легко, при наявності друкарського устаткування знайти людей, які б могли, вміли і хотіли користуватися ним і які для випуску в світ добрих і корисних книг могли б витратити певні кошти, а так само і таких, які подібного роду книги, дуже дешеві і корисні, могли б купувати за невелику ціну; так було б легко знайти для цього покровителів, доброзичливців, помічників, якби були готові посібники із загальної дидактики.

9. Отже, суть усієї справи залежить від підготовки загальнометодичних книг, а підготовка — від об'єднання для такої священної мети і спільної роботи значного числа талановитих учених мужів, які не бояться праці. Адже, це не може бути справою однієї людини, особливо зайнятої в іншому місці, при тому яка знає не все,

Потрібна колегія вчених, які б разом прагнули до досягнення мети.

¹ Термінами «пам'яток методичних книг», або «пантодидактика» Коменський означає свою думку про створення літератури з таких предметів, які ми тепер називаємо «загальною педагогікою» і «дидактикою», відмінно від окремих і спеціально педагогічних і методичних дисциплін.

що треба ввести в загальний метод. Може бути, це навіть справа не одного століття, якщо доводити її до абсолютної досконалості. Отже, необхідно для цього організувати ціле товариство.

10. Для того ж, щоб створити цю колегію, потрібні тут потрібні громадське добродійство, підтримка і авторитет. авторитет і щедра підтримка якогонебудь короля або князя, або громади. Потрібне місце, вільне від шуму, бібліотека, та ін. Потрібно також, щоб ніхто

не зважувався протидіяти таким святим планам, благочестиво спрямованим на піднесення слави божої і добробут народів, а, навпаки, щоб усі побажали бути помічниками милості божої, яка, таким чином, готова щедро бути послана нам новими способами.

11. Отже, ви, *борогі батьки дітей*, вірній охороні яких бог доручив найдорогоцінніші скарби, роні свої зображення, запаліться, коли обговорюються ці спасительні наміри. Не перестаючи молити бога богів про щасливий успіх, а до сильних світу і до вчених постійно звертайтеся з вашими проханнями, побажаннями, заявами, вимогами. Разом з тим, виховуйте благочестиво, у страху божому, своїх дітей, таким чином достойно підготовляючи путь для цієї загальної освіти.

2. До вихователів юнацтва. 12. Так само й ви, *всі вихователі юнацтва*, що чесно віддасте свою працю насадженню і зрощенню юних рослин раю, наполегливо молитесь про те, щоб ці посібники, які полегшують ваші труди, якнайшвидше могли бути розроблені і ввійти в загальний вжиток, бо, коли ви покликані до того, щоб збудувати небеса і утвердити землю (Іс. LI, 16), то чи може бути для вас щонебудь приємніше, ніж те, щоб бачити найяскравіші плоди вашої праці? Адже, тога вимагає від вас ваше небесне покликання, як і довір'я до вас батьків, які доручають вам у заклад свої скарби. Хай запаляться ваші серця, невідступно спонукаючи вас, а через вас і інших турбуватися про це доти, поки вогнем цього світла не загориться і не буде щасливо осяяна вся ваша батьківщина.

3. До вчених. 13. Ви ж, *учені*, яким бог дарував мудрість і гострий розум, щоб ви мали змогу судити про такі речі і приводити розумною порадою благі мислі до ще кращого виконання, глядіть, не гайтеся, принесіть також і вашні іскри, мало того — факели і міхи для роздування цього священного вогню.

Сини світла повинні додавати іскри до світла божественного вогню. Нехай кожний з вас подумає про слова Христа: «Вогонь прийшов я кинути на землю і чого хочу? — тільки, щоб запалав уже» (Лука, XII, 49). Горе тому, хто, маючи можливість принести щонебудь для посилення цього вогню, приносить тільки дим

зздрості, догани і протидії. Пам'ятайте, яку нагороду обіцяє він добрим і вірним рабам, які дорученими їм для росту талантами розпоряджаються так, що набувають інші таланти, і як загрожує він рабам лінивим, які закупають свої таланти. (Матв., XXV). Отже, бійтеся бути вченими тільки для себе. Скільки у ваших силах, до того ж ведіть і інших. Нехай вас спонукає хоч би приклад *Сенек*, який говорить: «Я бажаю передати іншим усе, що знаю сам», а також: «Я б відкинув мудрість, якби вона давалася з тією умовою, щоб тримати

ї в себе і не розповсюджувати» (Лист 26). Не ховайте від усього християнського народу науки і мудрості; краще скажіть разом Моїсеем: «О, якби всі в народі господньому були пророками» (Числ. XI, 29). Справді, тому що *правильно дбати про юнацтво — значить також упорядковувати і перебудовувати церкву і суспільство*, то не вже бездіяльно будемо стояти ми, яким це добре відомо, тоді як інші будуть прикладати до цієї справи руку?

14. Я благаю вас, нехай движе нами єдиний дух. Ні для кого не робиться винятку. так, щоб ніхто не нехтував тим, щоб присвячувати богіві і потомству свою працю, все те, що може кожний принести для такої спільної і такої спасительної мети своєю порадою, нагадуванням, умовлянням, виправлянням, заохочуванням, і нехай ніхто не думає, що це його не стосується, хоч би хтонебудь вважав, що він призначений не для школи або навіть, що йому перешкоджають обов'язки його церковної, політичної або медичної професії. Однак, даремно все таки він буде гадати, що він винятний таким чином з справжнього спільного прагнення до виправлення пккл. Адже, коли ти вирішив довести вірність твоєму покликанию і тому, хто тебе покликав і тим, до кого тебе послано, то ти повинен не тільки сам служити богіві, церкві, батьківщині, а також передбачливо дбати про те, щоб були люди, які робили б те саме після тебе. С о к р а т а вихваляли за те, що, маючи можливість займати громадську посаду і бути корисним своїй батьківщині, він вважав за краще служити вихованню юнацтва, заявляючи, що *більш корисний державі той, хто зробить багатьох здібними управляти державою, ніж той, хто управляє нею сам.*

15. В ім'я бже благаю і закликаю, щоб будьхто з високо вчених мужів не поставився до цього з презирством, тому, що заклик іде від людини менше вченої. Адже, іноді навіть і городник може сказати хтонебудь вдало. «Чого ти не знаєш, може, знав вісла» — сказав Х р і з і п і. А слова малого Христа: «Дух дине, де хоче і голос його чуєш, да не знаєш звідкіля виходить і куди йде» (Іоанн, III, 8). Перед лицем бога ми свідчимо, що нас спонукують порушувати ці питання не наша зарозумілість, не жадоба слави, не шукання будьякої приватної вигоди, а любов до бога і бажання виправити на краще громадські і приватні справи людей — ось що підхоплює нас. І ми не маємо змоги покрити мовчанням те, що весь час нам всилає внутрішнє прагнення. Отже, коли хтонебудь вважатиме за краще опиратися і протидіяти нашим вимогам, бажанням, умовлянням і спробам, хоч має можливість їх підтримати, той нехай знає, що він буде боротися не з нами, а з богом, з своєю совістю, із загальною природою, яка вимагає, щоб загальне благо було спільною власністю і в спільному користуванні.

4. До богословів. 16. Так само звертаюся я до вас, богослови, бо я легко передбачаю, що багато буде залежати від вас, — чи буде ця пропозиція, завдяки вашому авторитетові, розвиватися, чи буде вона припинена. Якщо ви скоріше побажаєте останнього, то буде те, що часто говорять Б е р н а р, що Христос не має більш злих сорогів, ніж ті, які стоять навколо нього і ті, хто серед них займає

перше місце. Але ми сподіваємося кращого і більш відповідного вашій достойності. Ви повинні будете принаймні подумати про те, що господь доручив Петрові і пасти не тільки овець своїх, а й ягнят, і навіть спочатку саме ягнят (Іоанн, XXI, 15). Адже чабанам, звичайно, легше пасти овець, якщо ягнята вже звикли до пасовища життя через порядок у стаді і герлигу чабана. Тому, коли хто вважає кращими слухачів - неуків, то він поістині свідчить про своє неучтво. Адже, який золотар не поздоровив би себе, коли б йому рудокони приносили найчистіше золото. Який швець не бажає дістати найкраще вироблену і цілком м'яку шкіру? Отже, будемо і ми синами світла, розумними в нашій справі і побажаємо, щоб школи давали нам найстаранніше підготовлених слухачів.

Прохання про усунення заздрості. 17. Але хай не ввійде заздрість у серце когонебудь з вас, служителів бога живого. Адже ви для інших — вожді любові, яка не заздрить, не заноситься, не вимагає свого, не мислить зла та ін. Не заздріть, кажу вам, коли інші роблять те, що вам не спало на думку. Краще будемо брати приклад один у одного, щоб, як гласять слова Григорія, всі ми, повні віри, прагнули оспівувати бога, будучи органами істини.

б. До державних властей. 18. Звертаюся до вас, хто ім'ям божим поставлений на чолі людських справ. До вас, володарі народів і державні власті, — до вас переважно звернені наші слова. Адже, ви — ті Ної, яким у такому страшному потопі, при світовому смятінні, для врятування святого насіння було доручено звище збудувати ковчег (Буття, VI). Ви — ті князі, які для збудування святилища більше від інших повинні жертвувати з тим, щоб не затримувалися в своїй праці ті художники, яких господь наповнив духом своїм у винайденні прекрасного (Ісх. XXXVI). Ви — ті Давиди і Соломони, обов'язок яких для збудування храма господнього скликати будівничих і постачити їх щедро необхідним. (1 кн. Царств, VI і I Параліп., 29). Ви — ті начальники, яких возлюбить Христос, коли ви возлюбите малих його, коли побудуєте школи (Лука, VII, 5).

Прохання до них же. 19. Благаю вас ім'ям Христа, закликаю щастям ваших нащадків, якщо вони будуть, не лишиться байдужими! Справа важлива, надто важлива, стосується слави божої і загального спасіння народів. Я певний, батьки батьківщини, вашої любові до батьківщини. Якби хтонебудь а'явився тепер і обіцяв вам дати пораду, як можна з невеликими коштами укріпити всі наші міста, все юнацтво навчити військової науки, всі наші ріки зробити судноплавними і наповнити торгівлею і багатством або якими б то не було засобами довести стан наших громад і окремих громадян до процвітання і більшої безпеки, — ви не тільки уважно вислухате поради, а й, крім того, будете йому дякувати за те, що він так ревно турбується про ваше благо і про благо ваших підданих. Але тут ще більше. Тут указується істинна, надійна, безпечна путь до того, щоб підготувати багато дуже таких людей, які такими ж і подібними винаходами будуть одні слідом за одними служити без кінця батьківщині. Священної пам'яті Люттер, переконуючи німецькі міста будувати школи, правильно писав:

«це на будівання міст, фортець, пам'ятників, арсеналів витрачається одна золота монета, там треба витратити сто золотих монет на правильну освіту одного юнака, який, змужнівши, може показувати шлях іншим до всього чесного; адже, добрий і мудрий муж (продовжує він) найдорогоцінніший скарб усієї держави; він має більше значення, ніж розкішні палаци, купи золота і срібла, мідні брами і залізні засуви та ін.» (згідно з цим говорить Соломон — Екклес., IX, 13). Якщо, кажу я, ми вважаємо мудрим його слова, що не слід щадити ніяких витрат ради правильної освіти, навіть одного юнака, — то що треба буде сказати, коли відчиняються двері для такої загальної і всеосяжної і такої вірної освіти умів, коли бог обіцяє свої дари проливати на нас не краплями, а направити їх на нас подібно до потоку, коли його спасіння до такої міри здається нам близьким, що слава його обитає з нами на нашій землі?

Заклик.

20. «Відчиняйтеся, брами високі, отворяйтеся ворота вічні, нехай входить цар слави» (Псал., XXIII, 7). «Воздайте господу, сини божі, воздайте господу славу і честь» (Псал., XXVIII, 1). Хай буде кожний з вас той Давид, який клявся господу, даючи обіцянку богу Іакова, який не хотів ввійти в шатро оселі своєї, не хотів зійти на ложе своє, який не хотів дати сна очам своїм і повікам своїм дрімання, доки не знайде дому господу, оселі — богу Іакова (Псал., CXXXI, 1 — 5). Не зважайте на деякі витрати, давайте господу і він воздасть вам в тисячу крат. Адже, хоч він з повним правом вимагає: «Мое срібло і мое золото» (Агг. II, 9), проте у милості своїй він додає (закликаючи народ до збудування свого храму): Випробуйте мене, чи не відчиню я для вас отвори небесні і чи не виллю на вас благословіння до надміру?» (Мал., III, 10).

Воздихання до бога.

21. Ти ж, господи, боже наш, дай нам радісне серце, щоб служити славі твоїй, скільки кожний може. Бо тобі подобає велеліч'я і сила, і слава, і перемога; все, що на небі і на землі, твоє; твоє, господи, царство і ти вищий від усіх владяк; твоє є багатство і твоя слава, сила і могутність; у твоїй руці — звеличити і укріпити що завгодно. Бо, що таке ми, які лише з твоєї руки дістаємо все? Ми подорожні і зайшли перед тобою, як усі отці наші; дні наші на землі, як тінь, і нема нічого міцного. Господи, боже наш! Все, що ми звершаємо на честь святого імені твого, все це від твоєї руки. Дай Соломонам твоїм серце праве, щоб виконати все, що готується на славу твою (Парал., XXIX). Утверди, боже, те, що ти зробив у нас (Псал., LXVIII, 29). Яви діла твої слугам твоїм і велич твою над синами їх і благовоління господи, бога нашого, нехай буде над нами, і діло рук наших утверди для нас (Псал., LXXXIX, 16, 17). На тебе, господи, уповаємо, да не постидимося ввіки! Амінь.

ПОКАЖЧИК ІМЕН¹

Августин Аверсій (354—430) — найвидатніший представник християнської церкви. Після бурхливо проведеної молодості був професором красномовства в Римській імперії. Потім прийняв християнство. Бувши єпископом, рішуче боровся в так званих «єресях» в християнській церкві. Найбільш відомі його твори: «*De civitate dei*» (Про град божий) і «*Confessiones*» (Сповідь). Цей другий твір став прикладом для «Сповіді» Ж. Ж. Руссо і «Вопросов жизни» Н. И. Пирогова — XIV, 13; XIX, 35, 47; XXIV, 20; XXV, 18; XXV, 25.

Агрікола Георг (Бауер) (1494 — 1555) — гуманіст, учений геолог, що вніс значний вклад у мінералогію і в науку про гірництво свого часу. Його мінералогічна система була прийнята аж до XIX ст. Головні твори: «*De ortu et causis subterraneorum*» (Про походження і причини земних надр), «*De re metallica*» (Про металічну справу), «*De mensuris et ponderibus Romanorum et Graecorum*» (Про міри і ваги в римлян і греків). — X, 2.

Александр Великий (356 — 323 рр. до н. е.) — македонський цар, найвизначніший полководець. Син і наступник царя Філіппа, учень грецького філософа Арістотеля. Уже в ранньому дитинстві Александр виявляв виняткову адібність до тактичного поводження з людьми. Під час побідоносних воєн в Азії і Африці сприяв поширенню еллінізму на Сході, а також овантаженню греків з культурою Сходу. — XII, 21; XV, 4.

Альшted Іоганн - Фрідріх (1588 — 1638) — професор філософії Герборнського університету, де він був учителем Коменського. Мав винятковий вплив на Коменського. Пізніше — професор філософії і богослов'я у Вейсенбургу в Сєміградії. Його твори: «*Triumphus bibliorum sacrorum*» (Триумф святих книг), «*Encyclopaedia in IV tomas divisa*» (Енциклопедія, поділена на чотири томи). — XXIX, 1.

Андрее Іоганн - Валентин (1586 — 1654) — був відомим духовним сановником на своїй батьківщині, у Вюртембергському королівстві. Виступав проти механічного вивчення латинської мови в учених школах і катехізису в народних школах. — «Привіт читачам», 10.

Арістотель (384 — 322 рр. до н. е.) — найвизначніший філософ і вчений стародавнього світу, поклав основи як гуманітарних, так і природничих наук. Засновник школи в Лінеї (звідси назва навчальних закладів — ліцей). Вихователь Александра Македонського. Учень Платона. Мав великий вплив на всю пізнішу філософію аж до наших днів. В Середні віки Арістотель відомий був переважно своєю формальною логікою і тієї частини своєї філософії, яка придана була для католицької церкви і пануючих класових інтересів експлуататорського суспільства. «Схоластика і попівщина взяли мертве в Арістотеля, а не живое... в логіці Арістотеля (який скрізь, на кожному кроці, ставить питання саме про діалектику), зробили мертву схоластику, виключивши всі шування, вагання, прийомі порушення питань» (В. І. Ленин, Философские тетради, Гос. изд. полит. литерат., 1938, стр. 332). Фр. Енгельс вказує на ряд прекрасних зразків діалектики в логіці Арістотеля (Фр. Енгельс, Анти-Дюринг, Гиз., 1928, стор. 80, 213, 214, 340, 357); див. також «Діалектику

¹ При складанні Показчика, крім загальних довідкових посібників, використані аналогічні показчики в *Veškeré Spisy Jana Amosa Komenského*, Zvazek, IV, Brno, 1913 і у «Великой Дидактике» Я. А. Коменского, латинский текст с русским переводом Андр. Адольфа и Серг. Любомудрова, М., 1896.

природи» Енгельса (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV). Твори Арістотеля звичайно поділяють на 4 групи: 1) логіку, 2) метафізику і природознавство, 3) етику і політику, 4) поетику і риторину. Коменський під прапором боротьби з язичеством, разом з передовими мислителями свого часу, боровся в філософії Арістотеля в тому перекрученому вигляді, в якому вона була відома. — V, 9, 19; XII, 17; XV, 1; XVII, 7; XVIII, 25; XXIII, 10; XXIV, 20; XXV, 25, 27.

Архімед (287 — 212 рр. до н. е.) — найвидатніший математик і механік стародавнього світу. Арифметику збагатив трактатом «Псаміт», геометрію — трактатами «Про кулю і циліндр», «Про вимірювання довжини кола». Під час облоги Сіракуз римлянами він будував машини, які спричинили величезну шкоду ворожим силам. Так, величезними запальними стеклами він спалив римський флот. Убитий був римським солдатом при взятті Сіракуз римлянами. — X, 1; XII, 3; XIII, 15.

Бембо П'єтрі (1470 — 1547) — секретар Іоанна Медічі, що став римським папою під ім'ям Льва X. При папі Павлі III Бембо став кардиналом. Написав латинською і італійською мовою ряд творів, що відзначалися аразковим стилем. — XXV, 12.

Бернард Клервоский (1091 — 1153) — клервоский абат. Мав винятковий вплив на сучасників через особисті свої якості суворого подвижника. Грізний виявник пороків тодішнього католицького духовенства, радник пап і третейський суддя. Його проповідь привела Західну Європу до Третього хрестового походу. — V, 8.

Бодін Ілля (Elias Bodinus) (1600 — 1650) — педагог і граматик. Видав трактат про мистецтво навчання (1621). — «Привіт читачам», 10.

Віргілій Марон Публій (70 р. до н. е. — 19 р. н. е.) — найкрупніший римський поет Августівської епохи. З його творів найбільш відомі «*Bucolica*», або «*Eclogae*» — десять ідилій з пастушого життя в алегоричним змістом, «*Georgica*» — дидактична поема в чотирьох частинах, яка трактує про різні галузі сільського господарства: землеробство, садівництво, тваринництво і бджільництво. Найбільш відома до цього часу його поема «*Aeneis*» — «Енеїда». У цій поемі Віргілій, наслідуючи «Одіссею» Гомера, виводив походження римлян від троянців, а римського імператорського дому Юліїв — від вигаданого героя Енея. — XXI, 9; XXV, 19, 26.

Вівес Людовік (1492 — 1540) — найвидатніший учений гуманіст; у філософії — попередник Бекона і Декарта. Народився в Іспанії. Був вихователем дочки англійського короля Генріха VIII. Перший писав про виховання дітей. З численних його творів найбільш відомі «*De anima et vita*» (Про душу і життя) (1538). Педагогічний характер мають такі його твори: «*De ratione studii puerilis epistolae II*» (Два листи про основу навчання юнацтва), «*De tradendis disciplinis, sive de institutione christiana*» (Про викладання навчальних предметів або про християнське виховання), «*De institutione feminae christiana*» (Про виховання християнської жінки), «*Satellitium animi, sive symbola Principum institutioni potissimum destinata*» (Помічники духа, або символи, що означають найкращі принципи виховання). Деякі книги Вівеса сучасники називали «золотими книжечками» (*libelli aurei*). — V, 1; XVIII, 33; XXI, 1; XXII, 5.

Вольфштірний (Wolfstirn) — німецький дидактик — «Привіт читачам», 10.

Гален Клавдій (Claudius Galenus) (131 — 201) — один з найбільш відомих лікарів часів римських імператорів. Народився в Пергамі, там же провів свою юність і почав вивчати філософію і медицину. У філософії природи один з перших виразників телеологічного погляду: виникнення і будова кожного органу, на його думку, залежить від його призначення в організмі. Проте, на підставі анатомічних розтинів трупів тварин і навіть людей дав опис багатьох органів. У його творах закладені основи анатомії і фізіології, фармакології і діагностики. Як лікар мав великий авторитет до кінця Середніх віків. З його творів зберглося до нас коло 200 назв; ці твори є зведення думок і цитат різних філософів і вчених стародавнього світу з питань медицини. — XXXI, 8.

Гваріно Іпполіто (Guarino Ippolito) (жив у першій половині XVII ст.) — лікар у Галлі; автор оригінальної книги «Страхиття спустошення людського роду» (Інгольштадт, 1610). — XV, 3.

Гелікон — назва гори в західній частині однієї з держав стародавньої Греції в Беотії. За міфологічними переказами греків на цій горі жили музи, покро-

вительності мистецтв. Звідси слово «Гелікон» дістало значення місця, яке сприяє натхненню в галузі мистецтв. — XXV.

Геллій Аул (Gellius Aulus) (130 — 170) — римський письменник. Жив у Римі і в Афінах. Ваймався філософією і ораторським мистецтвом, підтримуючи жваві стосунки з ученими свого часу. Написав відомий твір «Noctes atticae» (Примерки аттичного світу) у 20 книгах; цей твір є ряд заміток з приводу бесід автора з сучасними йому вченими, а також ряд витягів з маловідомих грецьких і римських письменників. — XXXI, 8.

Гельвіг Христофор (1581 — 1617) — професор богослов'я і східних мов Писсенського університету. Прекрасно знав єврейську мову. Займає видатне місце серед методистів. На цю тему відомий його твір «Grammatica universalis, continens ea, quae omnibus linguis sunt omnia» (Універсальна граматики, що містить у собі те, що є спільного в усіх мовах). Гельвіг був одним з тих двох учених, які в 1612 р. подали Дармштадтському ландграфові Людвігу похвальний відзив про метод Ратісія. — «Привіт читачам», 10.

Герон Молодший (268 — 215 pp. до н. е.) — сіракузький цар. Прикрасив Сіракузи розкішними спорудами, сприяв розвитку землеробства і промисловості. З його споруд відомий величезний корабель, збудований під наглядом Архімеда; цей корабель не вмівся в жодній гавані Сіцилії, а тому Герон подарував його єгипетському царю Птолемею. — XII, 3; XIII, 8.

Гіперій Андрей (1511 — 1564) — богослов реформаторської церкви. Спочатку був викладачем діалектики і риторики в Парижі, потім присвятив себе богослов'ю і дістав професорську кафедру в Марбургу. Писав і з питань педагогіки німецькою і латинською мовою. — XXIV, 20.

Гіппократ (460 — 377 pp. до н. е.) — найзнаменитіший учений лікар в стародавній Греції, потомок роду Асклепіадів, що славився цілим поколінням лікарів. Під час своїх подорожей з молодих років вивчав медицину у лікарів різних країн. Заслуга Гіппократа полягає в тому, що він перший поставив медицину на науковий ґрунт. Його висновки ґрунтуються на точному спостереженні і вивченні симптомів хвороб. Найбільш відомі два його твори, перекладені з грецької мови на латинську: «De aere, aquis et locis» (Про повітря, води і місця), «Epidimiorum libri septem» (Сім книг про епідемії) — XIV, 3; XV, 1; XIX, 37; XXXI, 8, 13.

Горацій Кеймт Флакк (Horatius Quintus Flaccus (65 — 8 pp. до н. е.) — найголовніший представник римської літератури, поет Августового віку. Народився у Венузі, звідки й пішла назва «венузієцький поет». Освіту дістав спочатку в Римі, а потім в Афінах. З допомогою свого покровителя Мecenата став придворним, зійшовся з Августом, який дуже протегував йому. Горацій писав сатири, еподи (перехід від епічної до ліричної поезії), послання і листи віршами. — V, 25; XVIII, 23; XX, 9; XXV, 19.

Григорій Назіанський (328 — 390) — представник так званих «отців» і учителів християнської церкви. Разом з Василієм Великим і Іоанном Золотоустом дістав освіту в Афіньському університеті. Його твори складаються з безлічі листів, віршів і кількох десятків промов. — «Привіт читачам», 3; XXIII, 17.

Гроцій (Grotius, de Groot) **Гуго** (1583 — 1645) — голландський юрист і державний діяч. Примушений був тікати з Голландії через політико-релігійні розбрати. Служив у Франції, а потім, на запрошення канцлера Оксенштірні, — у Швеції. Заснував науку міжнародного права. З його творів найбільш відомі: «De iure belli et pacis» — (Про право війни і миру), «De mari libero» (Про вільне море). — XXXIII, 7.

Гуларцій Сімон (1543 — 1628) — протестантський богослов у Женеві. — VI, 6.

Давид — другий ізраїльський цар біблійної історії (1055 — 1015 pp. до н. е.). Йому приписують псалми, які не раз цитує Коменський. — XXXIII, 48, 20.

Дедал — легендарна людина. За грецькими міфами збудував лабіринт на о. Криті. Разом із сином Ікаром сховався в цьому лабіринті після того, як за вбивство винахідника ганчарського круга Талосса присуджений був аеропангом до смерті. З допомогою винайдених ним крил, разом з Ікаром, вилетів з лабіринту; Ікар піднявся дуже високо, крила від сонця розтанули і він упав в море. — XIV, 3.

Диоген із Сінопа (404 — 323 рр. до н. е.) — знаменитий філософ-цинік; жив то в Афінах, то в Коринфі. — «Всі, хто стоїть на чолі людських установ», 29; «Користь дидактики», 5.

Доцемій Юстус (Dosemius Justus) радник курфюрста Бранденбургського. Зробив невдалу спробу доповнити і розширити «*Janua linguarum reserata*» (Відчинені двері мов) Коменського. — XXII, 6.

Дрессер Матфей (1535 — 1607) — професор класичних мов і красномовства в університетах Ерфурта, Ієни, Лейпцига; ректор князівської школи в Мейсені. З його творів відомий «*De nova et antiqua disciplina*» (Про нову і стару дисципліну). — VI, 6.

Евдем (Eudemos) (коло 300 р. до н. е.) — астролог і математик стародавнього світу. — XXI, 10.

Есхіл (480 — 406 рр. до н. е.) — один з видатніших авторів трагедій у стародавній Греції. Написав коло 80 драматичних творів, з яких 18 — відомі трагедії. — IX, 7.

Едем — стародавнє єврейське слово, означає «благенство». За біблійними переказами — розкішний сад, в якому перебували Адам і Єва до гріхопадіння.

Езоп (коло VI ст. до н. е.) — грецький автор байок. Був обвинувачений у святотатстві і скинутий з скелі. Байки Езопа довго були незаписані і переказувалися як зразки практичної мудрості, потім у поетичній формі були літературно оброблені Феодором Авієном. — XVIII, 23.

Епіктет (I ст. н. е.) — поширював вчення стоїків у Римі. Після декрету імператора Доміціана, в 94 р., про заборону всім філософам проживати в столиці Епіктет перебрався в Нікополь, в Епірі. Тут він викладав свої погляди, за прикладом Сократа, на майданах і в портиках храмів. Епіктет займався, головним чином, практичними питаннями етики — про терпіння, стримання, про стоїчні добродієства та ін. — XXIV, 5; XXV, 22.

Еразм Дезідерій Роттердамський (1467 — 1536) — видатний представник німецького гуманізму. Народився в Голландії. Жив не тільки на батьківщині і Німеччині, а й у Франції, Англії, Італії. Став відомий в Європі як реформатор науки взагалі і, особливо, філологічних наук. Видав багатьох класиків античного світу і «Новий Завіт» грецькою мовою. Відомий також своєю боротьбою з схоластами і католицьким монашеством. Йому приписують відомий сатиричний твір під назвою «*Encomium moriae*» (Похвала дурному розумові). Спочатку підтримував Лютера, потім вступив з ним у полеміку. Займає не останнє місце серед «титанів щодо сили думки, пристрасності і характеру, щодо багатосторонності і вченості» своєї епохи. Проте, щодо ставлення до практичних політичних потреб свого часу, належить, як каже Фр. Енгельс, «до розсудливих філістерів, які не бажають полести собі пальці» (Фр. Енгельс, *Диалектика природи*, Партиздат, 1936, стор. 87) — XXIV, 20, XXV, 19, 22, XXX, 13.

Ескулап — назва бога лікування, Асклепія. Релігія греків уявляла Ескулапа не тільки покровителем лікування хворих, але вчила, що він воскрешав мертвих.

Геронім Блаженний (330 — 419) — один з видатніших так званих отців і учителів західної християнської церкви. Переклав «святе письмо» латинською мовою; цей переклад відомий під назвою «Вульгати». Залишив, крім того, багато інших творів. — XVIII, 8; XXXI, 8.

Іоанн Золотоуст (347 — 407) — один з найвишараніших представників так званих отців і учителів християнської церкви. Здобув блискучу освіту в Афінах і в Константинополі. Як пресвітер християнської церкви прославився своїми промовами. В 396 р. обраний був на архієпископа константинопольського. Від нього лишилося 804 промови (проповіді) з усіх питань християнського вирошення і моральності. Своїми проповідями проти розпущеності обурив константинопольську знать; помер на засланнях у Вірменії. — XXV, 5.

Іосиф Флавій (37 — 95) — єврейський історик і воєначальник. Належав до секти фарисейів. Разом з співвітчизниками брав участь у повстанні проти римлян. Був узятий у полон. Потім, разом з імператором Тітом, брав участь в облозі Іерусаліма. Після зруйнування Іерусаліма жив у Римі. Найголовніші його твори: «Історія першої війни римлян з іудеями», «Найстародавніша історія Іудей», «Автобіографія». Деякі з його творів перекладені на російську мову. — VIII, 3.

Ісідор (570 — 636) — один з видатних латинських письменників VI — VII ст. Іспанський єпископ. Під час загального занепаду літератури і науки відтворював знання класичних (грецької і латинської) мов. З численних його творів найбільш відомий «*Originum seu Etymologiarum libri XX*» (20 книг про походження, або етимологію).— XXV, 17.

Ісократ (Isokrates) (436 — 338 рр. до н. е.) — знаменитий ритор і учитель красномовства в Афінах. Не маючи потрібних фізичних даних, сам ніколи не проголошував промов і призначав їх для читання. Як старанно обробляв він свої твори, показує те, що над «Панафінійською» промовою працював він 3 роки, а над «Панетіриком» — 10 років. Школа Ісократів дала кращих представників грецького красномовства і вплинула на розвиток римського красномовства, зокрема на Ціцерона.— XVII, 12.

Камерарій Лібгард (1500 — 1574) — один з найвидатніших учених XVI ст. Знав однаково цілий ряд наук. 18 років він дістав уже професорську к'федру. Зробив значні реформи в Лейпцигському університеті. В 1530 і в 1535 рр. виступав як депутат на Аугсбурзьких сеймах. Був близько знайомий з Меланхтоном та іншими реформаторами. Залишив після себе ряд праць з філософії, громадянської і церковної історії.— VI, 6.

Карл Великий (742 — 814) — спочатку король франків, а потім коронований папою Львом III імператор Західної Римської імперії. Військовими походами і адміністративними заходами створив величезну державу з чіткою організацією. Заснував школи; закликав до свого двору таких видатних учених свого часу, як Алкуїн, Павел Діакон та ін.— VIII, 3.

Катон Старший Марк Порцій (234 — 149 рр. до н. е.), народився в Тускулі (звідси його нерідко називають «Тускуланським»). Ще в молодості переселився в Рим. Славився суворого поведінкою, відвагою на війні і невідступністю в мирній обстановці. Був обраний на цензора (наглядача морів) Римської республіки. Непримиренний ворог розкоші і пристрастей до іноземних впливів, особливо до прогресивних грецьких. Непримиренний ворог Карфагена, який змагався з Римом. Вважається засновником прозаїчної римської літератури. До нас дійшов невеликий його твір про сільське господарство, «*De re rustica*», де подаються практичні вказівки з питань сільського господарства.— XII, 24.

Квинтіліан Марк Фабій (народ. в 35 р., помер коло 100 р. н. е.). Один з найвизначніших представників педагогічної теорії свого часу. Відомий його твір «*Institutio oratoria*» (Наука про ораторське мистецтво). Це перша спроба дати теорію римського виховання. Користуючись покровительством імператора Веспасіана, відкрив першу громадську школу ораторського мистецтва, в якій здобували вищу освіту молоді люди, що готувалися до державної діяльності. Він же був першим професором, що діставав платню в розмірі 100000 сестерцій (на наші гроші 5 000 крб.) з державної скарбниці.— XVIII, 33; XXI, 7.

Кіннер Кінпріан (Kinner Cyprian) — німецький дидакт. Згадується Коменським як автор, що розширив його «*Janua linguarum reserata*» (Відчинені двері мов).— XXII, 6.

Кіпріда (Cypria) — друга назва богині Афродіти (Венери), присвоєна їй від імені о. Кіпра. За грецькою міфологією Кіпріда — дочка Зевса, дружина Гефеста і коханка Ареса, богиня шлюбу, і, нерідко, богиня тілесної, зрадливої любові.— IX, 7.

Кнантий Григорій (1564 — 1638) — польський єзуїт і професор красномовства, математики і богослов'я. Його словник, що згадується Коменським, спочатку вийшов у Кракові в 1620 р. під заголовком «*Thesaurus polono - latino - græcus*» (Скарбниця польсько - латинсько - грецької мови), а потім видавався ще кілька разів.— XVIII, 25; XXII, 25.

Колумб Христофор (1446 — 1506) — відважний, невтомний мореплавець; відкрив Америку і ряд островів. Через підступи ворогів не раз сидів у тюрмі.— XII, 4.

Лактанцій Фірма́н (Lactantius Firmianus) (рік народження невідомий, помер у 340 р. н. е.) — ритор, пізніше наставник сина Константина Великого. Залишив багато творів, переважно релігійного характеру. За простоту і чистоту мови Лактанція, подібно до мови Ціцерона, вважається класичною латинню.— V, 20; XXIII, 7.

Лівій Тит (Livius Titus) (58 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — римський історик. Головний його твір «Римська історія від заснування міста до IX р. до н. е.»

(*Titii Livii ab urbe condita libri*), усього 142 книги; до нас дійшли перші десяти книг і з 21 по 45 книгу. — XXI, 8.

Лінційс Юст (1547 — 1606) — відомий голландський учений — філолог. Був професором у Лувені, де написав кращі свої твори. Йому належить видання римського історика Тацита. Серед інших філологічних творів його відома «*Physiologia Stoicorum*» (Фізіологія за вченням стоїків), Антверпен, 1604. — XXX, 6.

Лонголій (Longueil) Христофор (1488 — 1522). Жив і працював у Парижі, добрий знавець Цицерона і по-рабськиому наслідував його в своїх листах і промовою. — X, 2.

Лубін Ейльгард (Lubinus Eilhardus) (1565 — 1621) — професор богослов'я і поезії в Ростоцькому університеті. Відомий своїм виданням «Нового Завіту», грецькою, латинською і німецькою мовами і «Підручником для раціонального вивчення грецької і латинської мов». В цьому підручнику він заперечує проти механічного вивчення мови. — «Привіт читачам», 10, 12; XXVI, 13.

Луцій — ім'я особи, до якої філософ Сенека звертається в своїх листах. — XV, 6.

Лютер Мартин (1483 — 1546) — вождь церковної реформації в Німеччині, представник поміркованої бюргерської партії. В процесі боротьби за реформу церкви приділяв серйозну увагу організації народної освіти. Боровся проти язичеського змісту освіти в університетах, де головної уваги надавали вивченню греко-римської літератури. Боровся ідеєю загального навчання з мотивів релігійного порядку — щоб усі могли читати біблію. Найбільшу вагу щодо цього має його послання до бургомistrzів і дворянства: «*An die Bürgermeister und Ratsherrn aller Städte Deutschlands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen*», 1524 р. Переклав біблію німецькою мовою і тим, як зазначає Енгельс, «дав у руки плебейському рухові могутню зброю» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. VIII, 1931, стор. 135). Піднявши загальний рух проти феодалізму, Лютер перед лицем революційного руху плебейів відступив на бік поміркованої реформи. На початку своєї реформаційної діяльності пропонував обмити руки в крові пап, кардиналів, єпископів і всієї іншої зграї римського Содому (там же, стор. 133). Пізніше, боячись революційного руху плебейських елементів, Лютер став на реакційну позицію: «*Iх (селян) треба бити, душити і колоти таємно і відкрито* так само, як забивають снажену собаку» — викликає Лютер (там же, стор. 135). Після цього і в питаннях народної освіти Лютер провадить дуже помірковані погляди, далекі від ідеї загального навчання. — XIX, 50; XXI, 3; XXXIII, 19.

Меланхтон Філіп (1497 — 1560) — в молодості гуманіст, пізніше — реформатор церкви, сподвижник Лютера, учений свого часу, знавець класичних мов. Як наже Фр. Енгельс, «прообраз філістерського і анїдїлого кабінетного вченого» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. VIII, ГИЗ, 1931, стор. 140). 17 років він уже в університетській кафедрі поясняв твори Віргілія, Теренція і Цицерона. Обґрунтовував класичну систему освіти, особливо обстоював вивчення грецької мови. З його педагогічних творів найбільш відомі: «*De corrigendis adolescentiae studiis*» (Про виправлення наукових занять юнацтва), «*Ratio scholae Norembergae nuper institutae*» (Статут школи, заснованої в Нюрнбергу), а також підручники грецької і латинської мов, які вживалися протягом кількох століть. Іменується почесним званням «*Praeceptor Germaniae*» (Наставник Німеччини) — «Привіт читачам», 5; XVII, 3; XXV, 17.

Меркурій — за філологічними уявленнями римляни, бог, спочатку — покровитель полів, пізніше — шляхів і торгівлі. Зображається Меркурій і як вісник богів, у дорожньому капелюсі, з палицею в руках і з крильцями біля ступнів. — XII, 13, 24; XXXI, 5.

Навуходоносор — вавілонський цар. За біблійними даними ізраїльський пророк Давид юнаком при дворі Навуходоносора вивчив халдейську (вавілонську) мудрість. — V, 22; VIII, 3.

Нестор — міфічний герой поеми Гомера «Іліада», син Нелєя, цар Пілоса, найстаріший з греків, що були під Троєю; в 90 судинах брав участь у війні греків проти троянців; вважався у греків наймудрішим радником. — VII, 3.

Овідій Публій Назон (Ovidius Publius Naso) (43 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — один з найбільш обдарованих римських поетів епохи Августа. Був при дворі Августа. За невідому провину в 9 р. н. е. був засланий в місто Томи (тепер Кюстанджі) на березі Чорного моря, де й помер. Найбільш відомі такі його твори:

«Methamorphoses» (Перетворення) в 15 книгах, написані гомеаметром; *Раді* (римські хроніки - легенди про походження римських свят); «*Аптека*» (Школа любові); «*Arts amandi*» (Наука кохання) — VIII, 7, XXI, 47; XXIV, 20; XXV, 2, 10.

Олімп — назва гори в стародавній Греції. За релігійними віруваннями греків, на Олімпі жили боги.

Павло — за вченням християнської церкви — апостол. Був у фарисаїв. Став християнином коло 36 р. н. е. Безупинно проповідував християнство в Малій Азії, на о. Кіпрі, в Македонії і Греції. Остаточно відокремив християнську релігію від іудейської і від вчення християн, що додержувалися іудейства. Йому приписують 14 послань, з яких певно належать йому тільки 3 (до римлян, коринфян, галатів). — «Всім, що стоять на чолі людських установ...», 3; XXI, 10.

Парнас — гора в стародавній Греції. За релігійними віруваннями греків, на Парнасі перебував бог краси і мистецтва — Аполлон, а також музи, що покровительствували мистецтвам.

Петро — за вченням християнської церкви — апостол. За християнськими переказами — один з перших учеників і апостолів Христа. Походженням — рибалка в Напернаума. Проповідував християнство від Вавилона до Рима, де, за переказом, помер мучеником при імператорі Нероні. Йому приписують два апостольські послання. Вважається вірним першим єпископом Рима, а римські папи — його намісниками. — XXIII, 16; XXXIII, 16.

Піко Мірандола Докіованні (Pico dela Mirandola Giovanni) (1463 — 1494). Вивчав у Болонському університеті канонічне право, філософію і інші науки. Переслідувався як єретик. В останні роки життя заперечував іудейську і магометанську релігії. Мав феноменальну пам'ять — міг повторити 20 000 слів у тому порядку, в якому вони були сказані. — XV, 4.

Питтах — один з семи мудреців стародавньої Греції; жив у кінці VII — на початку VI ст. до н. е. Вміло і мудро управляв містом. Вислів «пізнай самого себе», який приписує йому Коменський, у дійсності належить іншому мудрецю — Хілону з Лакедемона. — I, 1.

Піфагор (друга половина VI ст. до нашої ери) — відомий грецький філософ, засновник філософської школи піфагорійців. Народився на о. Самосі. За переказами, юнаком багато подорожував і ніби запозичив основні риси своїх математичних і релігійно-політичних поглядів від халдєїв, єгиптян, фінікійян, євреїв та ін. У віроломі віці оселився в південній Італії (Велика Греція), в м. Кротоні. Вніс значний вклад у математику і музику. Він «вважав число, кількісну означеність — за суть речей» (З н г е л ь с, Діалектика природи, Партиздат, 1936, стор. 82), «залишаючи, проте, без пояснення, як відбувається рух і як без руху і зміни відбувається виникнення і загибель...» (там же, стор. 105 — 106). Створив теорію переселення душ. Його вчення про число і гармонію дуже вплинуло на грецького філософа Платона. — V, 5; X, 1.

Плаут *Тит Макцій* (Plautus Titus Maccius) (коло 254 — 184 рр. до н. е.) відомий римський автор комедій. Спочатку служив при театрі, потім почав торгувати. Збанкрутувавши, почав писати комедії, які мали великий успіх. Шекспір і Мольєр запозичали сюжети деяких своїх комедій у Плавта. Наведене в тексті місце взяте з комедії «*Truculentus*» (Буркотун). — XX, 9; XXIV, 2; XXV, 2, 10, 19, 25, 27.

Платон (429 — 349) — видатний філософ стародавньої Греції, учень Сократа, учитель Арістотеля. Щодо основного філософського напрямку найбільш яскравий представник ідеалізму. Педагогічні погляди Платона найтісніше зв'язані з його філософськими і політичними поглядами. Найповніше розвинені ці погляди в його творі «*Держава*» і «*Закона*». Заняття з своїми слухачами Платон проводив у своєму маєтку, недалеко від Афін, який називався «Академа», звідки пішла назва вищих навчальних закладів — «академія». Платон не тільки філософ, а й поет. Більшість його творів являє собою неперевершені зразки художньої літератури, яка викладає найглибші філософські питання. В ряді філософських побудов Платона християнська догматика черпала свою основу. — V, 20; VI, 6; XI, 2; XIX, 35; XX, 46, XXIV, 5; XXV, 47, 22, 25, 27; XXXI, 8, 14.

Плутарх (коло 46 — 120 рр. н. е.). Кращими його творами є порівняльні життєписи видатних людей стародавнього греко-римського світу і його трактувати про моральність. Життєписи були предметом для виховного читання

в середній школі. Ними зачитувалися багато письменників нових часів, а тому числі Ж.-Ж. Руссо. — XII, 21, 25; XXI, 8.

Прісціан (Priscianus) — римський граматик у Константинополі в VI ст. Відомий його твір в латинській граматиці під назвою «Institutiones grammaticae» («Граматична наука»), у 18 книгах; цей твір мав винятковий успіх і авторитет як підручник в Середні віки. — XXIV, 29; XXVI, 7.

Рамус П'єтр (Pierre de la Ramée) (1515 — 1572) — був дуже відомий як математик і гуманіст у Паризькому університеті. Боровся за реформу викладання. Написав підручники латинської і грецької мов; ці підручники прийняті були в епоху Коменського. За свої філософські погляди не раз зазнавав переслідування. Був убитий у Варфоломійську ніч 24/VIII 1572 р. — XVII, 27.

Ратіхій (Ratichius Ratke) **Вольфганг** (1571 — 1635) — найвидатніший німецький педагог-теоретик. Народився в Голштинії. Вчився в гамбурзькій гімназії, потім у Ростоку — філософії і богослов'я. Кинув заняття богослов'ям і вивчав єврейську мову. Побував в Англії, а потім вивчав математику в Амстердамі, де прожив 8 років. Після виступу з проєктом реформи викладання на Франкфуртському з'їзді німецьких князів, у 1612 р., пробував реформувати освіту на пропозицію князів в Аугсбургу (1614), Веймарі, Кетені (1619), Магдебургу (1620), Рудольфштадті (1622); вступав у переговори з канцлером Швеції Оксенштірною в цьому ж питанні. Але ніде не доводив справи до кінця — почасти через сварливий характер, зарозумілість і самовпевненість, почасти через те, що, як справедливо сказав Оксенштірна, «зумів указати хвороби школи, але не міг знайти ліків проти зла». Найголовніші його твори: «Універсальна енциклопедія», 1619; «Універсальна граматики», 1619; «Новий метод викладання», 1626; «Меморіал», поданий з'їздові князів у 1612 р. у Франкфурті. Залишив кілька підручників для середньої класичної школи (з граматики і логіки). Дуже вплинув на оформлення дидактичних поглядів Коменського. — «Привіт читачам», 10.

Сенека Луцій Анней (помер в 65 р. н. е.) — один з видатних римських філософів-стоїків. Вихователь Нерона. Був обличчувачений в співучасті в замірі на життя Нерона. Напрямок філософії Сенеки дуже близький до християнства. Залишив дуже багато творів — трактатів, трагедій, 124 листи до Луцілія про різні питання філософії. Сенеку не раз цитує Коменський. — V, 18, 19; VII, 5; XV, 16, 18; XVI, 25; XVII, 8; XIX, 19, 46, 47, 53; XXIII, 1, 11; XXIV, 5; XXV, 22.

Скалігер Йосиф (1540 — 1609) — найвидатніший філолог Франції. Син відомого італійського філософа і памфлетиста — Юлія Цезаря Скалігера. У 1594 р. переселився в Голландію, де дістав професуру в Лейдені. Різномірно освічена людина. В однаковій мірі знав класичні, західноєвропейські і східні мови і природознавство свого часу. Дав основи науковій хронології і спробу документально обгрунтованої світової історії. Видавав класичних римських авторів в коментарях до них. Через його праці Голландія стояла в його часи на чолі інших країн в галузі філологічної науки. — XVI, 31.

Сократ (469 — 399 рр. до н. е.) — грецький філософ. Походженням і роботою — ремісник-різьбар, вибитий з колеї звичайного для нього способу життя новими філософськими течіями в Греції. Другу половину свого життя присвятив педагогічній діяльності поза шкільного порядку серед афінської молоді. Центральною проблемою його філософії було вчення про доброчинство, яке він виводив з мудрості і знання. Всупереч новітнім філософсько-політичним течіям свого часу, Сократ спирався на старовину — норми і звичаї предків. В теорії пізнання і в загальних принципіальних філософських позиціях він — ідеаліст. Своїми виступами проти окремих осіб дуже обурив керівників політичного життя Афін, був засуджений до смерті і страчений. Винятково вплинув на дальший розвиток грецької філософії, особливо на свого юного слухача, пізніше найвизначнішого мислителя — Платона. Сократ нічого не писав. Його філософське вчення відоме з творів Платона і Ксенофонта. — «Всі, хто стоїть на чолі людських установ...», 29; XXIV, 5, 24; XXX, 13; XXXIII, 14.

Соломон (коло 1015 — 975 рр. або за іншою хронологією 970 — 938 рр., до н. е.) — біблійний цар ізраїльський. Син царя Давида. Збудував багато великих і красивих будівель в Іерусалімі. За переказами був наймудріший з людей. Йому приписують біблійні книги: «Приповістки Соломона», «Екклезіаст», «Пісня пісень». Коменський не раз цитує Соломона.

Стевін Симон (помер в 1638 р.) — видатний голландський математик. Виконав багато робіт технічного порядку при збудуванні гробарь. — ХХІХ, 12.
Стойбей Гоанн (жив у другій половині V ст. н. е.) — дуже начитана людина. Склав для свого сина збірку витягів з різними грецькими авторів (приблизно 500) усіх галузей знання. У збірці є витяги з таких авторів, які не дійшли до нас. — «Користь дидактики», 5.

Тацит Корнелій (коло 54 — 117 рр. н. е.) — історик — прагматист імператорського Рима. Особливий літературний талант Таціта полягав в психологічному аналізі дійових осіб. З творів Таціта черпаються відомості з історії первiсних германців. — ХХХІ, 8.

Теренцій Публій (190 — 159 рр. до н. е.) — видатний римський автор комедій. Порівняно з комедіями Плавта комедії Теренція старанніше оброблені і більш витончені. В Середні віки його комедії не тільки читали, а й виставляли в школах. — ХХІ, 7, ХХІV, 20; ХХV, 2, 19, 26.

Тертуліан Квінт Септимій Флорент (150 — 230 рр. н. е.) — письменник християнської церкви. Особливо відомий його твір — «Apologeticum» (Захист), що заперечував обвинувачення проти християн в нещаднуванні ними імператорів і невизнанні державного ладу. — «Привіт читачам», 15.

Тимофей — знаменитий музикант в Мілета (446 — 357 рр. до н. е.) — ХХІ, 12; ХХV, 23.

Ювенал Децим Юлій (коло 60 — 130 рр. н. е.) — великий сатирик своєї епохи. Здобув риторичну освіту в Римі. У своїх сатрах нещадно бичував римське суспільство свого часу. — ІХ, 7.

Юліан (331 — 363 рр. н. е.) — римський імператор з 361 по 363 р. Племінник Константіна Великого. Не зважаючи на християнське виховання, мав погляд до язичеської філософії і релігії. Переслідував християн і дістав прозвище «Відступник». Від нього дійшло кілька творів і листів грецькою мовою. — ХХV, 12.

Фауст Гоганн (Faustus Jan) (народ. коло 1480 р., помер коло 1539 р.) — помічник Гуттенберга в друкуванні книг. — ХІІ, 5.

Фемістокл (V ст. до н. е.) — відомий афінський полководець. Його життєпис дав Плутарх. — ХІІ, 21.

Фест Секст Помпей (II ст. н. е.) — римський граматик. Використав для своїх робіт працю вченого археолога Веррія Флакка про значення слів. В епоху Карла Великого з праць Феста зробив витяги Павел Діакон. — ІІ, 8.

Філіпп (382 — 336 рр. до н. е.) — македонський цар; фактично підкорив собі Грецію. Батько Александра Македонського. — ХІІ, 21.

Флют Роберт (1574 — 1637) — лікар і фізик в Оксфорді. Багато подорожував; побував у Франції, Іспанії, Італії, Німеччині. Знав математику й механіку, проте, світогляд його не позбавлений містицизму і заплутаності. Наприклад, у біблій він шукав джерел для хімії. — ХХ, 11.

Форцій Іоанніс (помер в 1536 р.) — вчений філолог і математик. Народився в Антверпені. Виховувався при дворі імператора Максиміліана I. З його творів найбільш відомий «De ratione studii liber» (Книга про основи занять). Коменський перевидав цю книгу під заголовком «Fortius redivivus» (Воскрешений Форцій). — ХVІІІ, 44.

Фрей Ян Цецілій (помер в 1631 р.) — професор у Парижі. Займався філософією і медициною. Обстоював вивчення латинської мови практичним методом. «Привіт читачам», 10; ХХХІІІ, 1.

Фульгенцій (коло 500 р. н. е.) — письменник християнської церкви, жив по час і в Північній Африці, почасти на о. Сардинія, почасти в Римі. Його твори присвячені боротьбі з так званими «ересями» того часу — аріанством і пелагіанством. — ХХІV, 27.

Хризипп (Chrysippus) (280 — 206 рр. до н. е.) — головний представник стоїчної філософії, про якого говорили: «Якби не було Хризиппа, то не було б і стоїків». Відомий як дуже плідний письменник, що написав до 700 творів. Але тільки один його твір «Про провидіння» знайдений при розкопках Геркуланума. — ХХХІІІ, 15.

Цельс Авл Корнелій (початок н. е.) — написав кращий для свого часу трактат з медицини. — ХХХІ, 8.

Цепнер Вільгельм (1594 — 1614) — сучасник Коменського. Церковний проповідник у Герборні. — ХХІХ, 1.

Цицерон Марк Туллій (106 — 43 р. до н. е.). Найвидачнійший з римських ораторів і видатний письменник. Здобув прекрасну освіту і швидко став відомим. Під час його консульства викрита була плебейська змова, на чолі якої стояв Катіліна. Політична лінія Цицерона була нестійка. В його творах ми знаходимо досить розвинену теорію виховання відповідно до потреб його часу. Номенський дуже часто цитує Цицерона. — V, 13; VII, 5; XIV, 2, XVII, 8; XIX, 13, 35; XXI, 10; XXII, 5, 7; XXV, 2, 17; 19, 25, 26, 27; XXXI, 8.

БІБЛІОГРАФІЯ

Література про педагогічні твори Коменського винятково велика. Не маючи на меті дати вичерпну бібліографію, ми вкажемо найголовніші видання педагогічних творів Коменського і керівну літературу про нього¹.

Першоджерелом педагогічних творів Коменського досі є амстердамське видання 1657 р.:

J. A. Comenii, *Opera didactica omnia*. Amsterdami, Impensis D. Laurentii de Geer. Excuderunt Christophorus Conradus et Gabriel a Roy. Anno MDCL. VII, 1657.

Тепер ми маємо нове солідне видання всіх творів Коменського, в тому числі й педагогічних:

Veškeré Spisy Jana Amosa Komenského. Redakci Jan. prof. Kvačala та ін. Brno, 1910 — 1929. (Збірка творів Я. А. Коменського, під загальною редакцією проф. Я. Квачала та ін.). Друковано в Забрегу, видання вчительських об'єднань на Мораві. Мається на увазі випустити 30 томів. Педагогічним творам відведені тт. I, IV — XI. Краще видання творів Коменського за першоджерелами, з науковими коментарями чеською мовою. В педагогічній частині цілком передрукований текст важиттєвого видання Збірки творів Коменського («Opera didactica omnia», 1657). Деякі твори Коменського, наприклад «Материнська школа», видані в трьох паралельних текстах: чеською, німецькою і латинською мовою.

Російською мовою маємо такі видання:

Коменский Я. А., Видимый свет, на латинском, немецком, итальянском, французском и российском языках, представлен с реестром самых нужнейших российских слов... Печатан при Имп. Моск. университете, 1768.

Те саме, вид. 2-е, Видимый мир, Москва, в университетской типографии у Н. И. Новикова, 1788.

Коменский Я. А., Зрелище Вселенной, на латинском, российском и немецком языках, изданное для народных училищ Российской империи в Санкт-Петербурге, в типографии Академии наук, 1788.

Те саме, другим накладом, СПб, 1793.

Те саме, нове видання, СПб, 1808.

Коменский Я. А., Великая Дидактика, изд. редакции журн. «Семья и школа», СПб, 1875 — 1877.

Коменский Я. А., Лабиринт света и рай сердца, гл. 10. «Путешественник обозревает сословие ученых». Перев. М. С., «Славянский ежегодник», вып. 6, изд. Киевского славянского общества, Киев, 1884.

Коменский Я. А. Избранные сочинения, изд. журн. «Гимназия», Ревель, 1892 — 1897. Часть I. Открытая дверь языков, лат. текст с русск. переводом, портр. Коменского и введением, составленным Г. Янчевецким (прилож. к журн. «Гимназия», 1892 — 1893). Часть II. Великая Дидактика. Перев. с нем. С. Р., изд. журн. «Гимназия», Ревель, 1893. Часть III. Диоген - диния на сцене, или об удобном любомудрствовании, перев. с лат. Г. Янчевецкого (Прилож. к журн. «Гимназия», 1894 — 1897).

¹ При складанні покажчика російської літератури ми використали бібліографію, складену бібліографічними групами деяких московських педагогічних інститутів.

Коменский Я. А., Избранные педагогические сочинения в переводе
Андрея Адольфа и Сергея Любомудрова, изд. К. И. Тихомирова. М., 1893 —
1912.

Часть I. Великая Дидактика. Перев. с лат. с портр. Коменского, очерком
его жизни и деятельности и объяснительными примечаниями. М., 1893; изд.
2-е, М., 1902, изд. 3-е, М., 1906, изд. 4-е, М., 1912.

Часть II. Мелкие сочинения, примыкающие к «Великой Дидактике».
Перев. с нем. с введением и объяснит. примечаниями, М., 1894; изд. 2-е,
М., 1911. Во II часть вошли: Материнская школа. Очерк народной школы. Оточ-
ной номенклатуре вещей. Воскресший Формий. Правила нравственности. За-
коны благоустроенной школы. Пансофическая школа. Выход из схоластиче-
ского лабиринта.

Коменский Я. А., Великая Дидактика. Перевел с латинского языка
А. Шепинский. СПб., 1893.

Коменский Я. А., Великая Дидактика, главы: I — IV, IX и X. Пе-
рев. с лат. под ред. И. А. Шляпкина («Русск. нач. учитель», 1894, № 2, стор.
56 — 73 и № 3, стор. 109 — 113).

Коменский Я. А., Великая Дидактика. Латинский текст с русским
переводом Андрея Адольфа и Сергея Любомудрова. С иллюстр., очерком жизни
и деятельности Коменского и указателем имен и вещей. Изд. К. Тихомирова,
М., 1896.

Коменский Я. А., Устав материнской школы с чешского подлинника:
«Informatorium skoly materske» (1628) перевел Ф. В. Ржига, Н. Новгород, 1893.
Модзалевский Л. Н., Школа-театр Я. А. Коменского, СПб.,
1895.

Коменский Я. А., Законы благоустроенной школы. Перев. с лат. с
предисл. и примеч. П. Ф. Каптерева, СПб., 1893 (отдельный відбиток з журналу
«Русская школа», № 9 — 10, 1893).

Коменский Я. А., Лабиринт мира и рай сердца (1623). С чешского
языка перевел Ф. В. Ржига, Н. Новгород, 1896.

Коменский Я. А., Лабиринт света и рай сердца. Перевел с чешского
Н. П. Степанов. Изд. Н. П. Сафонова, СПб., 1904.

Крім того, маємо уривки з творів Коменського в кожній педагогічній хре-
стоматії аж до наших днів.

Російська література про Коменського дуже багата. Не маючи можливості
дати вичерпний перелік усього, що опубліковано про Коменського, наведемо най-
головніші роботи в історичній послідовності.

Корхун М. А., О книге Иоанна Амоса Коменского «Видимый свет»
 («Известия Академии наук по отд. русск. яз. и словесности 1856, т. IV»).

Шестаков П. Д., Иоанн Амос Коменский, педагог XVII века («Во-
спитание», 1862, т. XI, № 1, 4, 5).

Пылин А. Н. и Спасович В. Д., Я. А. Коменский (Пылин и Спа-
сович, Обзор истории славянских литератур, СПб., 1865 и «История славян-
ских литератур», изд. 2-е, СПб., 1881, т. II).

Понырко Н., Ян Амос Коменский (по научному словнику Ригера)
 («Филологические записки», Воронеж, 1869, вып. 4).

Амос Коменский и его «Didactica magna» («Великая Дидактика»). («Учи-
тель», № 7 — 10, 1868), «Я. А. Коменский (1592 — 1670)». Чтение в торже-
ственном собрании Киевского славянского благотворительного общества (Доклады
Ф. Л. Яреш и А. И. Степовича), Киев.

Куликов Н., Коменский, педагог XVII века (по Люцу и Витштаку),
«Журн. Мин. нар. просв.», № 10, 1870, ч. 161.

Григорович В. И., А. Коменский, славянский педагог-реалист
XVII столетия. Публичное чтение 26 ноября 1870 г. Одесса, типография
П. Францева, 1871.

Вессель Н. Х., Иван Амос Коменский (1592 — 1670). «Руководство по
преподаванию общеобразовательных предметов», т. I, СПб., 1873).

Раумер Карл, Амос Коменский (Раумер К., История воспитания и
учения от возрождения классицизма до нашего времени, ч. II), перев. с 3-го
изд. под. ред. Н. Х. Весселя, СПб., 1873.

Столпянский Н. Предметные уроки («Школьная жизнь», № 24,
1873 — 1874).

«Амос Коменский, основатель новой педагогики» (по немецк. источн.). Прилож. к журнал. «Школьная жизнь», 1873 — 1874.

Питковский А., Педагогическое идолопоклонство («Дело», 1877, 361).

Степович А., Ян Амос Коменский («Литература изгнанных» (Степович, Очерк истории чешской литературы, Киев, 1886).

Паульсон И., Способ Коменского по обучению грамоте (Паульсон И., Методика грамоты по истор.-теоретич. данным, ч. I, СПб, 1887).

В. Н. Д., Педагогические мечтания (Амос Коменский и его «Великая Дидактика») («Вестник воспитания», 1890, № 5 — 7).

Воскресенская М., Я. А. Коменский (биографии и краткий обзор его педагогических трудов) (Воскресенский М. А., Педагогический календарь на 1891 — 1892 г., изд., Калмыковой, М., 1891).

Яреш Ф. Л., Об историческом значении Я. А. Коменского в связи с деятельностью «чешских братьев» («Я. А. Коменский», Чтение в торжественном собрании Киевского славянского благотворительного общества, Киев, 1892).

Яничевский Г. А., Я. А. Коменский («Гимназия», 1892, кн. 51).

Трьохсотліття від дня народження Я. А. Коменського в 1892 р. відмічене було значною кількістю статей у педагогічних, загальних і спеціальних журналах і навіть у газетах.

Із спеціальних журналів серйозний вклад у розуміння праць Коменського вніс журнал «Славянское обозрение» в 1892 р. (лютий — червень).

На 90-ті роки XIX ст. припадає дуже інтенсивна діяльність відділу, присвяченого Коменському в «Педагогическом музее при военных учебных заведениях». Див. збірники 1 і 2-й «Памяти отца современной педагогики Коменского», а також щорічники: «Краткий обзор деятельности Педагогического музея» за окремі роки.

З літератури про Коменського наприкінці XIX і на початку XX ст. вважимо таку:

Модзалевский Л. Н., Амос Коменский, основатель новой педагогики (по поводу 300-летия со дня его рождения), СПб, изд. Н. Г. Мартынова, 1892.

Воленс В., Амос Коменский о семейном воспитании («На помощь матерям», 1894).

Флоринский Т., проф., Ян Амос Коменский — друг человечества. Публичная лекция. Киев, типография университета, 1892 (окреимий відбиток з «Университетских известий», 1892).

Холодный М., Несколько заметок об изданиях сочинений Яна Амоса Коменского, хранящихся в Виленской публичной библиотеке («Журн. мин. нар. просв.», № 3, 1895).

Веригин Н., Я. А. Коменский как картограф своей родины («Педагогический еженедельник», Ревель, 1895).

Холодный М., Развитие женского образования до Я. А. Коменского и заслуги его в этом деле («Русская школа», № 5 и 6, 1897).

Фесенко И. И., Идеи Я. А. Коменского и закон эволюции («Русская школа», № 7 — 8, 1903).

У кожному з підручників з історії педагогіки, які видавалися і видаються в нас, Я. А. Коменському присвячені окремі розділи. Див. також «Очерки по истории педагогических учений» (Пед. акад., вып. VIII).

Синицкий Л. Д., Трудовая школа, М., 1922.

Фортунов А. Теория трудовой школы в ее историческом развитии, М., 1925.

З окремих видань, присвячених Я. А. Коменському в передреволюційні роки, треба вказати книгу П. П. Блонського «Я. А. Коменский», М., 1915.

З німецьких видань і перекладів творів Коменського вважимо такі:

«Orbis sensualium pictus», hrsg. v. Joh. Kühnel, 1910. — «Informatorium der Mutterschule», hrsg. v. A. Richter, 1910. — Німецький переклад «Didactica Magna» v. G. A. Lindner (Pädag. Klass., I, 1907), C. Th. Lion (Bibl. päd. Klass. hrsg. v. Tr. Mann, 1904), Eug. Pappenheim (Gresslers Klass. d. Päd. XVI, XVIIII). Том XVIII того ж видання містить переклади інших дидактичних творів Коменського; Beeger u. Leutbecher (C. Ausgew. Schrifte in der Päd. Bibl. hrsg. v. K. Richter, B. VIII u. XI, Vorbrodt, 1910).

Велику іноземну літературу про Коменського див. у педагогічних енциклопедіях Rein, Roloff, Monroe, Buisson — і, особливо, Schmid, Geschichte der Erziehung, Stuttg. 1892.

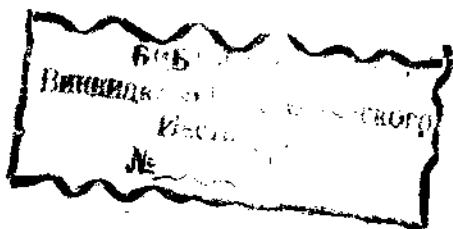
Англійський переклад «Великої Дидактики»: The Great Didactic; of John Amos Comenius, Now for the first time englished with introduction, biographical und historical, by M. W. Keatinge, B. A. London, 1896.

Є переклади латинського тексту «Великої Дидактики» також і на італійську мову (два переклади) і на чеську, польську і словенську мову.

Кращими монографіями про Коменського треба вважати Kvačala, J. A. Comenius, Berlin, 1914, Heyberger, Anna, J. A. Comenius (Komensky), Paris, 1928.

Найновіший стислий нарис життя і літературної діяльності Я. А. Коменського англійською мовою див. Jan Jakubcz, Johannes Amos Comenius, Prague, 1928. Книга присвячена 300 - річчю з початку життя Я. А. Коменського на вигнанні.

Російська література, яка вийшла після революції, не наводиться, тому що нам не вдалося зібрати її повністю. Особливо це стосується до численних журнальних і газетних статей.

Передмова	3
Життя і педагогічні твори Я. А. Коменського	4
Велика дидактика.	
Привіт читачам	43
До всіх, хто стоїть на чолі людських установлень, до правителів держав, пасторів церков, ректорів шкіл, батьків і опікунів дітей	43
Користь дидактики	57
Пояснення, які розвиваються в змісті розділів	60
Розділ I. Людина є найвище, найдосконаліше і найчудовіше створіння	61
Розділ II. Остання мета людини — за межами цього життя	62
Розділ III. Це життя є тільки готування до вічного життя	65
Розділ IV. Є три ступені готування до вічності: пізнання себе (і разом з собою — усього), нерування собою і прагнення до бога	67
Розділ V. Насіння освіти, доброчесності і благочестя закладені в нас від природи	69
Розділ VI. Людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно здобути освіту	77
Розділ VII. Освіта людини з найбільшою користю відбувається в ранньому віці. Вона навіть тільки в цьому віці і може відбуватися	80
Розділ VIII. Юнацтво повинне здобувати освіту спільно, і для цього потрібні школи	83
Розділ IX. Школам потрібно доручати всю молодь тієї і другої статі	86
Розділ X. Навчання в школах повинне бути універсальним	88
Розділ XI. Досі не було шкіл, які цілком відповідали б своєму призначенню	92
Розділ XII. Школи можна перетворити на краще	95
Розділ XIII. Основою перетворення шкіл є точний порядок у всьому	102
Розділ XIV. Точний порядок для школи і при тому такий, який не могли б порушити ніякі перешкоди, слід брати в природи	105
Розділ XV. Основи для продовження життя	109
Розділ XVI. Загальні вимоги навчання і вчення, тобто як навчати і вчитися	113
Розділ XVII. Основи легкості навчання і вчення	123
Розділ XVIII. Основи міцності (грунтовності) навчання і вчення	132
Розділ XIX. Основи найкоротшого шляху навчання	143
Розділ XX. Метод наук зокрема	158

Розділ XXV. Школа іноземної мови	21
Розділ XXVI. Школа іноземної мови	22
Розділ XXVII. Школа морального виховання	23
Розділ XXVIII. Школа насадження благочестя	24
Розділ XXIX. Школа, де ми бажаємо, щоб школи були цілком реорганізовані на основі засад справжнього християнства, треба або видалити книги язичників, або, принаймні, користуватися ними з більшою обережністю, ніж це було досі	25
Розділ XXX. Про шкільну дисципліну	
Розділ XXXI. Про чотирьохступневий устрій шкіл відповідно до віку і успіхів учнів	
Розділ XXXII. Нарис (ідея) материнської школи	
Розділ XXXIII. Ідея школи рідної мови	
Розділ XXXIV. Нарис латинської школи	
Розділ XXXV. Академія	
Розділ XXXVI. Про загальну досконалу організацію шкіл	
Розділ XXXVII. Про умови, необхідні для практичного застосування цього загального методу	
Показати імен	
Бібліографія	